

С.Йўлдошева, С.Давлатова, Г.Сатторова

“ФОЛЬКЛОР КИЙИМЛАРИ ВА
БЕЗАКЛАРИ”

Тошкент-2006

МИЛЛИЙ ЎЗЛИКНИ АНГЛАШ

Мустақил яшаш ҳар бир халқ ёки миллат учун энг қадрли ва улуғ неъматдир. Унинг заминида миллионлар тақдири, юрт истиқболи ётади. Фақат мустақиллик шароитидагина ҳар бир миллат ўзини том маънода англаш имкониятига эга бўлади. Чунки мустамлакачилик зулми остида бўлган халқ ёки миллат ўзини-ўзи англаш имконига эга бўлмайди. Бунга босқинчилик ва зўровонлик сиёсати йўл бермайди. Бу сиёсат мустамлакачи давлатнинг ўткир қуроли сифатида миллатни ўзлигидан маҳрум қилишга, унинг қадриятлари, урф-одатлари, расм-русумларини камситишга хизмат қилади. Бундай сиёсат ёрдамида мустамлакачилар унлаб миллатларнинг тили, маданияти, санъатини камситиб келдилар ва буларга беписанда муносабатда бўлдилар. Турли халқларни миллий ўзлгини англашдан маҳрум қилиш орқали улар ўзларининг ғаразли мақсадларига эришишга ҳаракат қилиб келдилар.

Маълумки, бундан қарийиб 130 йил муқаддам халқимиз Чор Россиясини мустамлакачилари тузоғига илинган эдилар. Улар томонидан қилинган мудҳиш ишлар кейинчалик шўролар ҳукмронлиги даврида янада аянчли бир ҳолда давом эттирилди. Сталин қатағонлари, даврида эрки, ҳақ-ҳуқуқлари поймол қилинди. Ўша даврларнинг мудҳиш воқеалари туфайли миллий туйғу, миллий ғурур, миллий онг, миллий мафкура сингари миллатнинг ўзлигини ифода қилувчи қадриятларнинг аҳамияти тушкунликка юз тутди. Бундай шароитда миллий ўзликни англаш эмас, балки ундан бегоналашиш ҳодисаси кескинлашиб борди. Шунинг учун ҳам Президентимиз И.А.Каримов барча бедодликларнинг асл сабаби босқинчилик ва зуровонликнинг натижаси эканлигини ўз асарларида қайта-қайта таъкидлаб келмоқда: «Узоқ тарихимиздан маълумки, ҳар қандай зўравон босқинчилар ва юртимизда ҳукмрон қилмоқчи бўлган кучлар ёвуз ниятларига эришиш учун аввало миллий маданият ва анъаналаримизни йўқ қилиш, шу йўл билан бизни маънавий жихатдан заифлаштиришга. куч-қудратимизни йўқотишга ҳаракат қилганлар. Бу ҳақиқатни ҳеч қачон ёдимиздан чиқармаслигимиз

керак ».

Бирок ҳар қандай босқинчиликлар ва зўравонликларга қарамай ўзбек халқи ўзлигини йўқотмади, уни асраб-авайлади ва бугунги муқаддас кунларга олиб келди.

Халқимиз бошига тушган бедодликларга чек қўйган мустақиллик айна пайтда, миллий уйғониш, миллий тикланиш, миллий ўзликни англаш учун чексиз имкониятларни вужудга келтирди. Бинобарин, мустақиллик йилларидаги олға силжишлар, тарихимиз ва она тилимизни қайтадан тиклашда, унитилган удумларимиз, кадриятларимизга қайтишда, динга бўлган муносабатларимизнинг ўзгаришда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бу соҳада қилинган амалий ишлар ва эришилаётган муваффақиятлар бугунги кунда миллий ўзликни англаш борасидаги муаммоларни ҳал этишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Миллий ўзликни англаш шунчаки орзу-истак билан амалга ошмайди. Бунинг учун мустақилликка эришишнинг узи кифоя қилмайди. Миллий ўзликни англаш учун маънавий кадриятларни қайта тиклаш, унинг имкониятлари ва афзалликларидан самарали фойдаланиш, маънавий - маърифий соҳадаги муаммоларни ҳал эта бориш ҳам талаб қилинади.

Бугунги кунда миллий ўзликни англашнинг энг долзарб масалаларидан бири-бу Ватанимизнинг ҳаққоний тарихини яратишдан иборат. Бинобарин, Президентимиз И.А.Каримов жуда тўғри хулоса қилганидек, «Ўзликни англаш тарихни билишдан бошланади. Инсон учун тарихдан жудо бўлиш - ҳаётдан жудо бўлиш демакдир».

Тарих ҳар бир халқнинг ҳаёти ва турмуши ўтмишда қандай кечганлиги, у жаҳон цивилизациясида қандай ўрин эгаллаганлиги ҳақида маълумот беради. Шунинг учун ҳам ўзлигини англамоқчи бўлган халқ ва миллат учун ўз тарихини билишдан муҳимроқ вазифа йўқ.

Миллатнинг ўзлигини англашда унинг ўз тилига эга бўлиши муҳим аҳамиятга эгадир. Тил орқали ҳар бир миллат ўзлигини англайди ва англатади. Тилидан жудо бўлган миллат ўзлигини англашдан ҳам жудо

бўлади. Шунинг учун ҳам босқинчилар ўз хукмронлигининг дастлабки кунлариданоқ ерли аҳолининг тилини камситишга ва келажакда уни йўқ қилишга ўринганлар. Ўзбекистонда фақат Чор Россияси генераллари эмас, ҳатто шўролар ҳокимияти ҳам ўзбек тилини сунъий равишда чеклаб қўйиш, уни муомаладан аста-секин сиқиб чиқариш сиёсатини очиқ-ойдин амалга оширганлиги бунга аниқ мисолдир.

Бугунги кунда мамлакатимизда миллий ўзликни англашнинг долзарб муаммоларидан яна бири миллий қадриятларни-халқимизнинг асрлар давомида шаклланган ва ҳаётининг мазмунига айланиб келган урф-одатлари, расм-русумлари, анъаналарини қайта тиклашдан иборатдир. Мустақиллик йилларида бу соҳада бир қатор муҳим ўзгаришлар амалга оширилди. Наврўз, Рўза ва Қурбон ҳайитларининг қайтадан тикланиши, ўтмиш маънавий меросини ўрганиш борасидаги ишларнинг бошлаб юборилганлиги ўзбекона тўйлар ёки маъракаларнинг ўтказила бошлаганлиги, халқимизнинг дунёқарашида бўлаётган ўзгаришлар миллий ўзликни англашда муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Халқимиз томонидан ўтмишда ардоқлаб келинган ва улар ҳаётининг мазмунига айланган хилма-хил урф-одатлар, расм-русумлар, анъаналарни қайта тиклаш миллий ўзликни англашдаги муҳим омиллардан бири ҳисобланади. Бу омилдан амалда фойдаланиш миллий мафкуранинг шаклланишида муҳим аҳамият касб этади. Президентимиз И.А.Каримов «Мулоқот» журнали муҳбирининг саволларига берган жавобларида бу омилнинг миллий мафкурани шакллантиришда ва шу асосда миллий ўзликни англашдаги аҳамиятини қуйидагича жуда аниқ қилиб таърифлаб берган эди: «Миллий мафкура, авваломбор, ўзлигимизни, муқаддас анъаналаримизни англаш туйғуларини, халқимизнинг кўп асрлар давомида шаклланган эзгу орзуларини, жамиятимиз олдида бугун қўйилган олий мақсад ва вазифаларни қамраб олиши шарт».

Миллим ўзликини англаш ҳар бир кишида ватанпарварлик хиссини уйғотади.

Миллим ўзлигини англамаган инсон Ватанни севиш, унга меҳр билан муносабатда бўлиши мумкин эмас. Ҳар бир инсон ўзлигини қанчалик кўп ва қанчалик чуқур англаб борса, бу унда ватанпарварлик хиссасини шунчалик кўп ошиб боришига сабаб бўлади.

Халқпарварлик инсонпарварлик туйғулари ҳам миллий ўзликни қанчалик англаш билан чамбарчас боғлиқдир. Миллий жиҳатдан ўзлигини англамасдан туриб, бошқаларга бўлган муносабатда самимийликка эришиб бўлмайди. Ўзини ва бошқаларни ҳурмат қилиш учун ҳар бир киши ўз миллатининг ҳаёти, тарихан шаклланган онг яхши фазилатларидан хабардор бўлмоғи лозим. Унда бундай фазилатнинг шаклланиши миллий ўзликни англашнинг муҳим жиҳатларидин бири сифатида намоён бўлади.

Миллий ўзликни англаш ҳар бир кишида миллий ифтихор ҳиссини кучайтиради. Ўз Ватанидан фахрланмайдиган, унинг муваффақиятларидан руҳланмайдиган киши миллий ўзликни англашдан бегонадир. Бинобарин, миллий ўзликни англаш миллий ифтихор ҳисси билан чамбарчас боғлиқ ҳолда намоён бўлади.

Бу боқийликни фольклор-этнографик ансамбллар томонидан кенг қўлланилаётган миллий либос, безак ва тақинчоқларимизда ҳам кўриш мумкин. Ўтмишдан мерос бўлиб келган кўхна либосларни сақлаш ва миллий хотирани йўқотмаслик мақсадида барча жамоалар ижро жараёнида ўз ҳудудига хос миллий либослардан кенг фойдаланадилар. Қадимий этник турмуш тарзи билан боғлиқ урф-одат, маросим ва удумларни миллий либос, халқ амалий санъати анъаналарини қўллаган ҳолда саҳнага чиқадиладар. Бу эса томошабинларга миллий руҳ бахш этиб, уларнинг маънавий баркамоллашувида хизмат қилади. Истиклол шарофати туфайли кўхна либос, безак-тақинчоқларимиздан фойдаланиш бу кунги авлодларимизга қадимдан қандай бўлса, шундайлигига намойиш этиш имконияти яратилади. Бизнинг вазифамиз миллий ғуруримиз бўлган бу ноёб меросни тиклаб, келажак авлодга қолдиришдан иборат.

Демак, миллий ўзликни англаш-мавҳум тушунча эмас, балки инсон

фаолиятининг муҳим жиҳатларидан бири бўлиб, унинг маънавий камолотга эришувида муҳим аҳамият касб этади.

КИЙИНИШ МАДАНИЯТИ БИЛАН БОҒЛИҚ УДУМЛАР

Кийиниш ҳар бир халқнинг қадим замонлардан буён яшаб келаётган минтақаси, шарт-шароити, турмуш тарзи, удум, урф-одатлари, табиати билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, унинг маънавий баркамоллиги, миллий маданиятини белгилайди.

Яхши кийиниш ўзига хос санъат. Киши бу санъатни эгаллаши учун кийиниш талабларига риоя қилибгина қолмай, балки ўз эстетик дидини ҳам узлуксиз тарбиялаши керак. Дидни тарбиялаш учун қонунлар меъёри ва ўзаро мос тушунчаларга асосланган санъатнинг барчаси билан танишиб бориш лозим.

Кийимларда инсон таълим тарбияси акс этган. Инсоннинг дид фаросати кийим-бошда, ҳаётий ҳаракатларда, ўзини тута билишида кўзга ташланади. Дидли фаросатли киши ҳамиша шу қиёфани сақлаб қолади. Ташқи қиёфага эътибор бериш, ички маънавий гўзалликнинг ифодаси ҳисобланади.

Доно халқимиз - фахм-фаросатли. Одобли инсонни фақат янги кийинишидан эмас, балки унинг кийиниш маданиятидан яхшигина ажратиб оладилар. Айниқса ёшига, жинсига қараб кийинмаслик бу беодобликдир. Эракча кийинишлар, баъзи йигитлар эса сочларини устириб, бўйнига мунчоқ, кулоқларига зирақ тақиб олишлари ярашмаган қилиқдир. Қизларимиз ўзларининг ички ва ташқи қиёфалари билан йигитлар кўзига ҳаёли, ифбатли, назокатли бўлиб, уларни ҳурматини қозонишга, муҳаббатига эришишга ҳаракат қилмоғлари керак. Йигитлар эса ўзларининг ташқи кўринишини тўғрилаб жасурлиги, мардлиги, одоб ва ахлоқий маданияти билан қизларга ёқимли кўринишлари, уларнинг муҳаббатини қозонишлари лозим. Йигитларнинг ҳам қизларнинг ҳам гўзал кўриниши бу одоб-ахлоқ, ҳаё ва ифбат, дид - фаросат белгисидир.

Дарҳақиқат, инсоннинг дид фаросати кийим, ҳаётий ҳаракатларида, ўзини тута билишдан кўзга ташланади. Самимий оқ кўнгил, ўзига талабчан,

умуман тарбияли - маънавиятли киши ташқи кўринишида сунъийликка йўл қўймайдиган тарзда қийинишга, ўзини шунга муносиб тутишга ҳаракат қилади. Дидли, фаросатли киши ҳамиша ана шу қиёфасини сақлаб қолади. Ташқи қиёфага эътибор бериш ички маънавий гўзалликнинг ифодаси ҳисобланади.

Яхши дид аввало фаросатлиликда намоён бўлади. Орасталик биринчи навбатда кийим билан пойафзал, бош кийими, сумка, қўлқоплар ранги ва шаклларининг уйғунлиги демакдир. Костюм орасталиги унинг безаклари, деталлари, қисмларидаги уйғунлашган ранглар меъёри билан ҳам боғлиқдир. Замонавий модадаги кийимда ранглар мажмуи бир ёки икки хил рангдан иборат бўла олмайди. Кийимларда кўпгина рангларнинг оч, тўқ ва мураккаб бирикмаси мавжуд бўлади. Бир рангнинг оч, тўқ хилларидан ёки бир-бирига яқин ранглар (зангори билан кўк тўқ сариқ билан жигарранг) дан, шунингдек (оқиш, сарғиш, пушти ранг, мовий ва шу қабиладан фойдаланиб орасталикни таъминлаш мумкин. Оқ билан қора, кўк билан оқ рангларнинг ҳам мувафиқлаштириб орасталикка эришиш мумкин. Бироқ бу қарама-қарши мувафиқликдир. Бу рангларнинг ўзаро мувафиқлиги - меъёрий бир моделда сақлай билиш керак. Орасталик билан кийилган кийим унинг аниқ шароитида муносиблиги, кишининг машғулоти, воқеа, муҳит ва шу қабила билан мувафиқлиги ҳамдир.

Кийинишда орасталикнинг тескараси - дидсизлик белгиси сифатида намоён бўлғувчи бачканаликдир. Иш жойида катта зирак серхашам тақинчоқлар тақиш, башанг кийиниш, тор ёки ўта кенг юбка, шим кийиш бачканалиқ бу модани бузиш демакдир. Агар буни замонавий мода деб даъво қилсалар аксинча дидсизликдир.

Замонавий модаларни инкор этувчи айрим кишилар «бизлар модага асосланиб кийинмаймиз» - деб уйлашади. Сўнгги модада кийиниш мумкин, ёки эскирган, вақти сал ўтган модаларда ҳам кийиниш мумкин. Кийим атрофдагилар кўз ўнгида киши гавдасини кўлгили ахволга солиб қўймаслиги лозим. Биринчи навбатда яхши кийиниш инсон дидига боғлиқдир. Ўта

модадаги кийим ҳам жуда эскирган модадаги каби ғайритабиий беўхшов, хунук кўринади.

Кийим кишининг гавдасини чиройли ёки хунук қилибгина қолмай, кишининг ўз муҳитига муносабатини ҳам ифодалайди. Иш пайтида аёл киши жуда серхашам кийинса ўзини кўз-кўз қилаётгандек бўлади. Аксинча тантанали дақиқаларда кундалик оддий иш кийимида юрса атрофдагиларнинг кайфиятига эътиборсизлик билан қараётганини кўрсатади.

Дид билан кийиниш кишининг ўзига танқид билан қарай олишини ҳам ифодалайди. Киши ўз табиий нуқсонларини сезиб, уни бошқаларга сезилмайдиган қилиб кийинмоғи керак. Кийим танлаётганда ёшни ҳам унутмаслик керак. Ёшлар спорт кийимлари бичигида кийинадилар. Очиқ рангли, гулдор кийимлар уларга кўпроқ ярашади. Ўттиз ёшдаги аёллар (шартли равишда) диди модага асос деб қабул қилинган. Бу ёшда аёл уз қиёфасини яхши билмоғи, хуснига-хусн қўшиладиган кийимларни танлай олмоғи лозим.

Қирқ ёшдан кейин эса ўтган йиллар оқибатида вужудга келадиган айрим нуқсонларни (кийим ва пардоз билан) яшириш кераклигини унутмаслик лозим. Семиз ёш аёллар ҳам одми кийимлар билан кифояланмасликлари, семизликни сездирмасликлари керак. Чунки одми кийим семизлик билан бирга ёшликни ҳам, латофатлиликни ҳам яшириши мумкин. Муҳими кийинишнинг шакли ва ранги меъёрида бўлмоғи керак. Семиз кекса аёллар ҳам рангдор кийимлардан воз кечмасликлари, фақат жуда гулдор матолардан тикилган кийимларнигина киймасликлари керак.

Ўзбек маданияти орасида кийиниш маданияти ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Ота-боболаримиз ёшларга ҳамиша тоза, озода, ярашиқли, чиройли кийинишни ўргатишган.

Кийиниш одоби хақида Хусайн Воиз Кошифий ўз фикрларини баён этиб қуйидагиларни айтадилар: “Либослар ранги турлича бўлади. Хар бир ранг

ўзига хос маънони ифодалайди. Агар оқ либос кийими куннинг рангини ифодаласа, бундай либос юрагида гина адовати булмаган кишиларга ярашади. Чунки оқ кийим кийган киши худди тонг каби кишиларга нур улашиб туради. Кўк ранг сув рангини билдириб, бу рангда кийинган кишилар захий ва хаётни сезувчи бўлишлари билан фарқланадилар. Ким агар бу рангни маъкул кўрса, у худди сувдек тоза ва мусаффо, хар бир қалбга яқин бўлади. Қора ранг тун ва кўз қорачиғининг рангидир. Шунинг учун ҳам бундай либос кийганларнинг қалблари сиру асрорларга тўла бўлади. Яшил ранг осмон ва етук кишилар рангидир. Бундай кийим кийган киши осмон каби соф ва бағри кенг бўлиши, ёрдамга мухтож кишиларга иложи борича ёрдамлашадиган фазилатга эга бўлади.

Ўзбек халқида бирор тўй, тантана йўқ-ки унда турли мавсум ва маросимга мос кундалик тақинчоқлар тақилмайдиган бўлсин. Келин-куёвларга, суннат қилинган тўй болага хатто бешикдаги чақалоқ учун ҳам муайян тақинчоқлар тақилган.

Қиз-жувонлар, момо-ю, бувилар албатта ўз ёшларига муносиб тақинчоқлар тақадилар. Тақинчоқлар тақиш ҳам хар бир миллат маданияти таркибига кирадиган умри боқий удумлардан биридир. Кийиниш одати сингари тақинчоқ тақиш одати ҳам инсоният пайдо бўлиб, такомил топиб бизнинг кунларимизгача етиб келгунга қадар унга бир умрлик ҳамрох сифатида ривож топиб рангбаранглашиб келмоқда.

Тақинчоқнинг тури, вазифаси, хизмати кўп. Шунинг учун уларни уч турга бўлиш мумкин:

1. Безак тақинчоқлар.
2. Ирим эътиқод Билан боғлиқ тақинчоқлар.
3. Шифобахш тақинчоқлар.

Булардан ташқари, маиший хизмат учун тиқиладиган, муайян вазифани бажаришга қаратилган тақинчоқлар ҳам бор-ки, улар турли тугма, тўғағич, қадағич, тутқич, боғлағич, занжир ва бошқалар бўлиб, кийим ёрдамчи буюмлари сифатида ишлатилади.

Тақинчоқлар тумор, тўғдона, кўзмунчоқ, марварид, тасбех, пўпак, шокила, тиллақош, кулоққа халқа, булоқи (бурундик) зулфмунчоқ, қалампирмунчоқ, узук ва ҳ.к. иборатдир. Тақинчоқларга ёндош хино, ўсма, сурма ва бошқалар ҳам бор-ки уларни ҳам учинчи тур тақинчоқлар ёнига қўйиш мумкин.

Безак тақинчоқларга бўйинга тақиладиган турли марварид, олтин – кумуш, забаржад, маржонлар қўллардаги узуклар, бўйинлардаги маржон, кулоқлардаги халқа, бурун булоқилари, оёқ шиллик ва тирноқ тақинчоқлари киради.

Ирим-эътиқод тақинчоқларга тугдона, кузмунчоқ, тасбех турли туморлар киради. Ирим билан боғлиқ одатлар уй хайвонларига нисбатан ҳам кулланилади. Масалан: сигир, от, хўқиз сингари уй хайвоплари шох ва ёлларига инс-жинс, ёмон куздан асраш учун кузмунчоқ тумор тикиш одати мавжуд. Кўй, от, мол, калла чаноғи, исирик чакир тиканақ така, мунчоқ осиш кўринишлари ҳам худди шу одатларга яқин туради. Тумор тақиш, тақинчоқ тақиш одати жуда кенг тарқалган. Туморлар мулла-эшон, азаимхонлар томонидан махсус тайёрланиб, сочга, чопон ё дўппига, бешик ва беланчакка, ётоқ-уй, хонадонларга осиб қўйилган.

Туморлар буви ва момолар томонидан шунчаки кийим ичига, ташига калампирмунчоқ ёки кузмунчоқ солиб ҳам тикилиб тақилган. Бундай учбурчак туморларни маиший турмушдаги турли жойларда учратиш мумкин.

Учинчиси шифобахш тақинчоқлар ўз амалига кўра икки хисса кўпроқ вазифани бажаради. Улар ҳам тақинчоқ, ҳам безак, ҳам даволовчи хусусиятга эгаллиги билан ажралиб туради. Буларга калампирмунчоқ, тўғдона, ўсма, хино, шифобахш садаф, феруза, марваридлар киради.

Тасбех доналари ҳам хар хил жинслардан ҳам терилган қимматбаҳо тошлар, гавхару-садафлар, феруза тошлардан иборатдир. Турли уруг доналари тешилиб, ибодат учун намозхон – ниёзхонлар тасбех ясаганлар. Хурмо, жийда доналари, тўғдонадан ясалган тасбех сифат тақинчоқларини ҳам болалар бешиклари, уйларнинг кириш эшиклари яқинида осилган ҳолда

учратиш мумкин. Тақинчоқлар билан боғлиқ турли урф-одат, расм-русумларни ва удумларни ҳозирги кунда ҳам учратиш мумкин. Ёш болаларнинг қўлини ҳалоллашда салла ўраб, нишон тақиб, эғнига тамга қадаш, куёвларга бош оёқ сарпосига тақинчоқ илиш қабилардир.

Келинларда тиллакош, зебигардон, турли маржон марваридлар осиш, кўйлак энглари, тугма урнидаги тақинчоқлар, бўйинбоғ ва бошқалар ҳозирги замоннинг ҳам асосий тақинчоқларидан бўлиб қолди..

Турли сафарлар, мукофотлар, хизматдаги ютуқлар учун берилган кўкракка тақиладиган турли-туман нишонлар ҳам худди шу одатларнинг ҳукумат томопидан расмийлаштирилган кўринишидир.

Умуман тақинчоқ тақиш одати кийиниш, безаниш, турли маросим ва туй – томошалар билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, ўзбек халқи маиший турмушида ҳам маданият дунёсига даҳлдорликнинг моддий кўриниши сифатида яшаб келмоқда, истиқболда ҳам шундай бўлиб қолиши керак

Бизнинг давримизга келиб тақинчоқ тақиш кўпроқ ўзини бошқалардан устун, бой-бадавлат кўрсатиш тусига кирганлиги ҳам сир эмас. Баъзи бир аёллар, қиз-жувонлар керак бўлса-булмаса ҳар хил алмойи-алжойи нарсаларни тақишиб, ўзларини кўз-кўз қилиб юришадики, тақиладиган нарсанинг мохиятини билмай бўйнига илиб кетавериш маданият белгиси эмас. Айниқса йигитларнинг бўйнига занжир, мунчоқ, кулогига зирақ тақишлари уларга ўта ярашмайди.

Умуман йигитларга ҳам, қизларга ҳам энг гўзал кўриниш - бу одоб-ахлоқ, ҳаё ва иффатдир. Иффат орқали эл-халққа ёқадиган комил инсон бўлиб, келажак авлодга, ватанга садоқатли ёшлар бўлиб етишадилар

Ҳозирги кунда ёшларимизнинг гўзаллиги, одоби, ахлоқи, юриш-туришидан ташқари ташқи қиёфаси кийиниш билан халқ орасида эътиборли бўлиши керак.

Халқимизда «элга кирсанг эғнингга қара» деган хикмат бор. Бизнинг аجدодларимиз булмиш боболаримиз ва момоларимиз зукко, донишманд инсонлар бўлган. Улар ҳар бир сўзига, рамзлари-ю, ишораларига ҳам теран

мазмунлар сингдиришган. Бу хикматнинг туб мазмуни «эл ичига кирдингизми, унинг бир парчаси бўлиб кўринг, унинг анъаналари, тарихи феъл-атвори, шаънига муносиб бўлиб кийинишга, яшашга ҳаракат қилинг» - деган маънони англатади.

Бугунги кун кийимлари турфа ҳолатдалиги жуда ажабланарли ҳол. Баъзи қизларимиз хорижий либосларни тўлиқ ўзлаштириб, тиззадан тепа кийимларни кийишни ўзларига удум қилган бўлсалар, баъзи аёллар ва қизларимиз бошдан оёқ қорага буркалиб юришлари тўғримиқан деган савол туғилади. Агар ҳар бир кийимни киядиган мавриди борлиги ҳақида халқ ичида жуда кўп мулоҳазалар юради, наҳот шуни билишмаса!

Агар хижоб ҳақида гапирадиган бўлсак қизларимизнинг юксак ахлоқ йўлларини излашлари, ҳаётларини маълум бир эътиқод асосида курмокчи бўлганлари яхши . Аммо хижобни ҳавасга айлантириш, урф қилиш яхши эмас. Айниқса бошдан оёқ қорага чўлғаниш – миллатимизга ёт нарса. Момоларимиз «қора ранг коронгулик чакиради», дейдилар ҳатто азаларда ҳам бундай тусдаги кийимларни эҳтиёт бўлиб минг бир ўлчаб, ўйлаб кийдиришади. Ислом тарихида хижобни Муҳаммад пайғамбаримиз (с.а.в.) авлодлари кийишган. Буни ортиқча кузга ташланмаслик воситаси деб билишган. Бугун хижобга ўраниб юрган қизларимиз қайтага кўпроқ назарга тушмоқдалар. Демак, хижоб ўз вазифасини адо этмаяпти деб ҳам уйлаш мумкин. Ҳар бир ҳудуднинг ўзига хос ҳавас қилса арзигулик кийимлари бор. Масалан, зар чопонни қадимда кўпроқ Бухоро, Самарқанд куёвлари кийишган. Фарғона водийсида эса куёвлар кўк беқасам, Сурхондарё, Қашқадарёда йўл-йўл беқасам, Тошкент ва унинг атрофларида баҳмал чопон, Хоразмда эса яна бир бошқа куёв чопони бўлган. Келинчакларимиз эса ижарага олинган оврупача оқ кўйлак эмас, балки оқ сурпдан тикилган никоҳ либосида бўлишган. Агар ҳозирги кунда 80 – 90 ёшдаги момолардан никоҳ кўйлагини кўрсатинг десак, фахр билан сандиғини очиб кўрсатишади. Бугунги кундаги келинчаклар эса ижарага олинган кўйлакни қандай кўрсатиши мумкин. Қизларимиз никоҳ кийимини гаровга олиб,

бахтини ҳам гаровга қўйишмаяптилармикан? Айниқса, куёв зар чопонда, келин оврупача оқ либосда тантанада ўтиришади. Бу кўринишда улар худди иккови икки халқнинг боласига ўхшашади. Умуман либосда мутаносиблик йўқ. Бу борада бичикчи дизайнерларимиз ҳам фаоллик кўрсатишлари лозим. Улар шарқона, сипо либосларнинг андозасини яратишиб, шу асосда тикилган кийим-кечакларни дўконларга, савдога чиқарилса яхши бўлар эди. Чунки «хар кимники ўзига, ой кўринар кўзига»- деганларидек, ўзбек либосининг жозибаси ўзгача бўлиб турса, уни ёшларимиз фахр билан кийишса, миллат миллийлиги йўқолмайди.

Биз янги либосларнинг миллий моҳиятини сақлаган ҳолда замонга мослаштиришимиз лозим. Чунки биз маънавият борасида бир нарса ахтариб узоққа бормаимиз. Хамма пойдевор ўзимизда. Биздаги кийимларнинг хар нуқтаси нима ҳақидадир маъно касб этади. Масалан: аёллар дуррасининг учи унғ тарафга ташланса – бош эгаликман; чапга ташланса - бошим очик, рўзгорим бузилган; ўртага қўйса — беваман, деган маънони англатган. Либослар ҳақида гап кетганда, халқ дostonларини эслайман. Миллатимизнинг энг гўзал иффатларини ўзида жам этган тимсолларимиз чавандоз, мерган қизлар чакмоқдай кийинишиб, кийиклардай учишган. Шу тасаввурлардан олиш керак андозаларни. Хар бир маросимнинг ўз кийими бор. Халқимизда аза кийимларига эътибор билан қаралган. Пиру бадавлат бўлиб дунёдан ўтганлар учун аза тутаётган аёллар ок майда гулли матолардан либос кийганлар. Бевақт завол бўлганларга азадорлар кўк кийишган. Бугун бу анъаналарга бефарқ қараймиз. Аслида анъаналаримизнинг хар бирида олам-олам мазмун ва маъно бор. Муборак ҳадисларда айтишларича 40 кун азадорлик муҳлати бўлган. Йиллаб аза тутиб, азадор бўлиш шариатда йўқ, халқимиз, аза, азани чақиради дейишади. Шу боис ҳам аза либосларини енгиллатиб, ёш-ялангларни тезроқ, бошига оқ солиб, азадан чиқарадилар, Халқимизнинг бу доно удумида хикмат кўп. Либослар қулай яшаш учун хизмат қилмоғи даркор. Либослар инсоннинг маънавий камолати, гўзаллик туйғуси, олийжаноб мақсадларига кўзгу

ҳамдир. Ахир одамлар қимматбаҳо дабдабали кийимларга эришмоқ учунгина яшамайдилар, балки маданий ҳаёт тарзи, ҳаёт эҳтиёжи бўлганлиги учун кийим-кечак қиядилар. Шу нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак кўп ҳолларда биз танамизнинг табиий эҳтиёжларини бажаришдан ҳам кўра кўпроқ ожизлигимизнинг билимсизлигимизнинг, дидсизлигимизнинг, қули бўлиб қолмаяпмизми? Тўғри бозордаги бир-биридан чиройли либослар, матолар аёллар, қизлар хуснига хусн қўшади. Лекин уларнинг аксарияти сунъий толалардан тўқилган матолар эканлиги жиддий мулоҳаза талаб қилади. Анча-мунча ғижимланмайдиган, ювганда кири тез кетадиган матолар хилма-хил тери касалликларидан тортиб, юрак асаб хасталикларини келтириб чиқараётганини асримизнинг илғор тиббиёт ходимлари таъкидлаб турибдилар. Кийимларга муносабат миллатимизнинг нақадар доно эканликларини кўрсатади. Кийимларда инсоннинг таълим тарбияси акс этган. Шундай бир ҳаётий хикмат бор «Агар қиз болани ўзи ўсган муҳитдан бир поғона юқори шароитли хонадонга узатсангиз, турмуши яхши кечишига бу ҳам бир сабаб бўлади». Афсуски тақдир пешона деганларидек қизни ҳамиша ҳам шу хикматга амал қилиб узатолмаймиз. Лекин ақлли оналар қизлари келажакда бахтли - тахтли бўлиб кетиш орзулари учун уларни жуда ёшликларидан ҳамма соҳада, шу жумладан кийим-кечак борасида ҳам ортиқча эркалатмай, сабр токатли қилиб ўстиришлари аҳамиятлидир.

Ахир табиатан қонида, рухиятида чиройлигу, қимматбаҳо либосларга, зеб-зийнатларга уқлик билан қарамаган қизлар ўз ота уйларида ақллари таниганидан бошлаб урф бўлган кийим-кечакларни беистисно кийиб улғайган бўлсалар, янги шароитда-куёвнинг хонадонида бошга тушиши мумкин бўлган моддий кийинчиликларга қуниқишлари осон кечади. Сир эмас йилдан-йилга кўпайиб бораётган қўйди-чиқдиларнинг аксариятига ёш келинларнинг куёв хонадонидаги кийинчиликларга чидай олмаётганликлари, бардошсизлиқ, кийим кечак борасида қизларимизнинг жуда саёз тушунчалари бўлмоқда. Маълумки, Оллоҳ бандаларига насиб

этган манзилу-макон, иқлим, рухият билан боғлиқ равишда кийимларнинг шаклу-шамоили, ранги, матоларнинг турлари асрлар давомида шаклланган. Дўппилар, чопонлар, ковуш-махси, белбоғлар, боболаримиз, момоларимиздан бизга шунчаки мерос эмас. Бу либосларнинг ҳар бирида табиий ҳамда маънавий эҳтиёжларимиз билан боғлиқ бўлган ҳақиқатлар мужассамдир. Масалан, табибларнинг айтишларича, жазирама қуёшида ялангбош юриш турли хил бош оғриқларини келтириб чиқариш билан, сочнинг тўқилиб кетишига сабаб бўлар экан. Эркакларнинг дўпписи, аёлларнинг оқ дурра боғлаб юриши ана шундай дардларнинг олдини олар экан. Шунингдек, у бевосита жинсий жиҳатлар билан боғлиқ ходиса. Бу борада ривожланган ғарб мамлакатлари руҳшуносларининг илмий-амалий тадқиқотларига диққат қилинса, оилавий ажришларнинг йил сайин ортиб боришига аёлларнинг ута замонавий, яъни баданнинг кўп жойи очик қоладиган кийимлар кийишларини ҳам сабаб деб кўрсатмоқдалар. Чунки аёллар қанчалик очик-сочик юрсалар, уларнинг жозибалилиги, сирлиги ўзига жалб қилувчи кучи қисқаси оҳанграбоси шунчалар камайиб борар экан. Замонлар ҳаёт китобини янгиликлар билан таҳрир қилаверади. Либосларга ҳам ўз ҳукмини ўтказаверади.

Лекин ана шу замонавий кийим – кечакларини миллий матолар, чизгилар, бичимлар билан уйғунлаштириш уста либос созларимизнинг муқаддас бурчларидир.

Хаммага кўз-кўз қилсак арзийдиган миллий кийимларимиз бор. Ўйлаб қаралса, бу кийимларимиз бош ва оёқларни турли хасталиклардан халос этади. Танамизни ўзга назардан пинхон тутати. Аксариятимиз эса бошқа халқлар либосларига хавас қўйганмиз. Фақат денгиз бўйларида, чекка жойларда кийса бўладиган калта шимларни бу кун шаҳар кўчаларида кийиб юрган эркакларимиз учрайди. Ёки ховли ва уйларда бўйи етган қизлари ёки сингиллари олдида бемалол ич кийимда юрган оталарни, акаларни қандай тушуниш мумкин. Биз ҳар қандай шароитда ҳам кўхна Шарқ одоби анъаналарини унутмаслигимиз лозим.

Ўзбек хонадонига меҳмон келиши удуми бир байрам саналади. Уй бекалари меҳмон учун алоҳида дастурхон ёзиб энг тансик таомларни пиширадилар. Хаммаёқни чинни-чирокдек ялтиллашиб қўядилар. Аёлларимизнинг меҳмон келишидан аввал ороланиб, чиройли либослар кийиб олиб, меҳмон кутишлари қадимий момоларимиздан қолган анъанадир. Қадимда ҳар бир уй бекасининг фақат меҳмон келганда киядиган бир-икки сидра чиройли либослари бор бўлган. Тўй-тўйчиққа киядиган либос алоҳида, меҳмонга борадигани алоҳида, азага борганда киядигани алоҳида бўлган. Хозир ҳам шу таомилларга амал қилган ҳолда меҳмон келганда, меҳмонга борганда, кучада ва идорада кийиш учун алоҳида либослар бўлгани маъкул. Тунги либослар ҳар бир аёлда бўлиши шарт.

Бундай либослар енгил, юпқарок газламалардан кенг ва қулай қилиб тикдирилса янада яхши бўлади. Ўғил – қизларимизга ҳам шундай кийимлар тикиб беришимиз, уларни шунга одатлантиришимиз зарур.

Балоғат ёшидаги қизларга хашамдор либос, қимматбаҳо такинчоғу пардоз андознинг хожати йўқ. Ахир ёшликни ўзи бир олам гўзаллик баъзи қизларимизнинг кўчада ўзини тўтиши, кийинишини кўриб катталар ҳижолат тортади. У қиз болами ёки келинчакми, фарқлаш кийин. Нақш олмадай тиник юзларига чаплаб, ола байроқ либосларни эгниларига илишади. Бу ўринда айбни ўша қизларнинг ўзларига қўйсак хато бўлар. Оналар қаёққа қарашади, ахир. Улар қизларини бундай ҳолатга солгандан кўра, хунар ўргатиб, рўзғор юмушларига тайёрлаганлари фойдалироқдир.

Уст кийимлар ранги тикилиши жиҳатдан бир-бирига мутаносиб бўлмоғи лозим. Қайси кийимни қачон кийиш кераклигини, қаерда қандай кийиниш лозимлигини ҳам билиш керак Масалан, халат билан кўчага чиқиш яхши эмас. Сочини майда ўрган қизларнинг бошяланг юриши ҳам ноўрин. Хатто такинчоқлар ҳам кийим рангига уйғунлашган бўлса яхши. Баъзи қиз жувонларимиз уй ичида кир-чир, нобоп кийимларда юришади-ю, кўчага чиққанларида аксинча ялтур-юлтур, хашамдор либослари билан

кўпчилик эътиборини тортишади. Биз ўзгалар эътиборини эмас, балки ўз эътиборимизни ҳисобга олишимиз зарур. Уст кийимимизнинг ҳамиша тоза ва кўркам бўлиши кайфиятимизга, ишимизга ижобий таъсир кўрсатади.

Қадимда момоларимиз ҳар бир кийимни жуда кадрлашган, эски бўлган чоғдаям уни ташлаб юбормаганлар, аксинча бошқа мақсадларда фойдаланишган. Бош кийим ҳамда оёқ кийимни бегоналарга бершмаган, ирим қилишган. "Ахир кийимда ўз эгасининг руҳи бўлади» - деган гап бежизга айтилмаган.

Шунинг учун айниқса никоҳ куйлагини харид қилишда эҳтиёт бўлмоқликлари лозим. Чунки никоҳ куйлаги оҳорлик оқ сурпдан тикилган бўлиб, фақат кечкурун кийилган. Бошқа пайтларда эса атлас лозим, атлас кўйлак кийилган. Шундан унинг келинчаклиги билинган. Умуман либосларни қиммат ёки арзон матодан тикилган бўлишига қарамасдан у кишига ярашимли бўлиши лозим. Шундагина уни кийган аёл ёки қиз оилада гўзал кўринади. Унга эса ҳаё, ибo, самимият аралашса, оила янада мустаҳкам. чарогон бўлади. Ўзбек оиласининг чароғонлиги либосларга ҳам боғлиқдир. Ижтимоий ҳаёт ўзгариши билан либослар ҳам ўзгариб боради. Дунё саҳнасига чиқиб бораётган Республикамиз одамлари ҳам энг замонавий, кўркам, қулай, кийимларни кийиш билан бирга асрдан-асрга ўтиб, кўз қорачиғидай тарихимиз, кўркимиз, ҳам миллий ғурур ва ифтихоримиз бўлиб авлодларга қолиши керак.

ФОЛЬКЛОР – ЭТНОГРАФИК ЖАМОАЛАРИДА ЛИБОСНИНГ ЎРНИ

Бугунги кўн санъатини фольклор – этнографик жамоаларисиз тасаввур этиш қийин. Шу боис бу жамоалар кийимлари ҳар бир ҳудудни маросим ва удумларини намоён этишда ўзга хослик мавжуддир. Масалан: “Бойсун” халқ фольклор – этнографик

жамоасининг кийимлари ҳам миллий қадриятдан далолат беради. Бутун кўриниши шаклу-шамойили билан этнографик хусусиятларини сақлаган. Эркаклар олача чопон, безакларида мукки ёки чориг, бошларида эса қуёш рамзи ифодаланган бойсуннинг дўпписи. Қадимий желак ёки қизил рангли матодан гулдор кенг кўйлак аёллар хуснига хусн кўшиб туради. Улар бошидаги касабга ёки қадимий бойсуний дўппи тоғлик халқлари либоснинг бетакрор намунаси. Бадиий безак намунаси бўлмиш тиллақош, булоқи, хайкал гардон, турли шаклдаги зираклар албатта қадимиятдан далолат беради. Бу ҳолат ансамблнинг этнографик калоритини янада бойитади.

Маълумки, фольклор-этнографик жамоаларининг нуфузини оширишда ўзи яшаётган ҳудудининг кийимлари, зеби зийнатларидан фойдаланиш ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Бу борада «Бойсун» жамоасининг кийимлари ҳам шу ҳудудга мос ва хослигидан, қадимийлигидан дарак беради. Бу шаклу шамойил ҳам тоғликларнинг этнографик тарихидан далолатдир.

Биргина Бойсуннинг ўзида 20 хилдан ортиқроқ дўппи шакллари мавжуд. Дўппини баъзан «Каллапуши» ҳам дейилади. Масалан: лолагул, тўлдирма ва бошқалар. Уларнинг ҳар бирида рамзий маъноси ўз аксини топгандир.

Аёллар эса желак, каркасли рўмол ўрашади. Каркасли рўмолни асосан ўзбекларнинг «Кўнғирот» уруғига мансуб бўлган аёллар ўрашади. 16 хил рўмолнинг барчасини ўраб чиққанда эса, Камалак жилоси ҳосил бўлади. Бундан ташқари аёллар жиякли кўйлак, йўл-йўл чопон киядилар. Қизларнинг кўйлаги иложи борица қизил, пушти, сариқ, кўк, тўқ қизил матолардан тикилади. Чунки қизлар кийган қизлар лоланинг уфторини намоён этиши керак. Келинчаклар оқ ғажим рўмол ёки қизил шойи рўмол ўрашади. Бу либослар албатта ўтказилаётган маросимга, айтилаётган қўшиққа, ижро этилаётган рақсга монанд равишда кийилади. Шу либосларга мослаштирилган ҳолда турли хил тақинчоқлар тақилади. Масалан: тиллақош, булоқи хайкал гардон, турли шаклдаги қимматбаҳо тошлар ва занжирлар

тақилади. Кўпроқ Бойсунликларнинг ўзлари жамалакнинг турли хилларини қора ипдан ясашади Бу хусусиятлар жамоанинг ўзигагина хос бўлмай балки, мазкур кийим-кечак, зеби-гардон, соч попукларини ерли халқнинг миллий ифтихори ҳисобланади. «Бойсун» ижрочиларининг ташқи кўринишларидан тортиб, ижро этгани томошабинларигача мухлисларнинг маънавий дунёсини бойитишда қадимий, урф-одат, маросим ва анъаналарга бўлган ҳурмат эътиборини уйғотишда тарбиявий аҳамиятга эга.

Бўстонлик тумани маданият уйи қошида баҳорий чечакдай юз очган «Гулёр» халқ фольклор – этнографик ансамбль аъзоларининг кийинишлари ҳам ўзига хосдир. Йигирма беш онахон атлас кўйлак, калами камзуллариининг, шохи эртакларини хилпиратиб, заррин дуррачаларини пешоналарига тақиб, сахнага чиқадилар. Хар бир фольклор этнографик - жамоаларида ўзига хос кийиниш услублари мавжуд.

Истиқлол шарофати билан қадриятларимизни, урф-одат ва маросимларимизни кишини фахрлантирувчи бизнинг қадримизни ҳам кўтаргувчи бойликларимизни қайта тикляймиз. Қачонлардир қадрдон ва яқин бўлган сурати-сийратини соғинади ва ўзлигини танигач, миллий туйғулар уйғонади. Биз ҳозир ана шу босқичдамиз. Айниқса, миллий либослар фольклор-этнографик жамоаларининг дастуридаги ижрода ифодаланиши бугунги кун учун аҳамиятлидир.

Либослар қулай яшаш учун хизмат қилмоғи лозим. Либослар инсоннинг маънавий камолоти, гўзаллик туйғуси, олийжаноб мақсадларига кўзгу ҳамдир.

ЛИБОС ИНСОН ЗИЙНАТИ

Маданиятлиликининг асосий белгиларидан бири бу кийиниш одатидир. Кимнинг қандай кийинганлигига қараб, унинг дид-фаросати, моддий ва маънавий даражасини, хатто касбини аниқлаб олиш мумкин.

Инсоният онгида бошқалардан истихола қилиш, уялиш, андиша тушунчалари пайдо бўлгандан бошлаб улар кийинишни одат қилишган.

Кийинишни илк бор заиф жинс — аёллар бошлаганлар. Шунинг учун ҳам хотин — қизлар табиатида кийиниш, безаниш, тақиниш тушунчалари турмушнинг асосий кўринишлари қаторида туради. Шу сабаб халқимизда «онангни отангга бепардоз кўрсатма» деган гап бор. Кийиниш маданияти жинс, ёш, фасл, миллат, урф-одатлар, касб-кор, замон ва тараққиётнинг муайян босқичи даражаси билан боишқдир. Болалар, қизлар, ёшлар, ўрта ёшлилар, кекса одамларнинг кийиниш маданияти мазмуни ва шакли-шамойили жиҳатидан бири-биридан ажралиб туради.

Кийим одамни иссиқ-совуқдан сақлайди. Киши танаси, руҳига ижобий таъсир қилади. Саломатликни барқарорлаштириб туради. Бизнинг ўзбек халқимиз кийиниш маданияти нуқтаи назаридан ҳам дунёдаги халқларнинг олдинги сафларида туради. Бир неча минг йиллар илгари ота-боболаримиз эгнига яктак-лозим, оёқда ковуш-махси, этиқ бошга шабпўш, дўппи, телпак устга чопон, тўн кийиб белга белбоғ, арс бойлашган. Шунинг учун ҳам халқимизда эркак кишиликни рамзий ифодалаш хусусида «белингда белбоғинг борми?» деган ибора қолган. Чўпон-чўликлар, чавандоз ва пахлавонлар фаслга қараб чакмон ҳам кийишган.

Момоойиларимиз қимматбаҳо, нафис узун кўйлак-лозим, ковуш-махси, тун кийишган. Жун, ипак товар, чит-сатин рўмоллар ўрашган. Сочпопуқ кулота, пўпак тиллақош, зебигардон, турли-туман узук-халқа, танга-тиллолардан иборат тақинчоқлар ҳам кийимлар дастасига янада кўрк ва жило берган.

Кийиниш ҳар бир халқнинг қадим замонлардан буён яшаб келаётган минтақаси, шарт-шароити, турмуш тарзи, удум, урф-одатлари, табиати билан ҳам чамбарчас боғлиқ, бўлган. Масалан, серкуёш ўлкаларда яшовчи халқларда

қадим замонлардан бери оқ матодан кийим кийинишни одат қилинган. Чунки оқ мато куёш нурларини бир қадар қайтариб, кишиларни иссиқ таъсиридан сақлаган.

Аксинча, иқлими совуқ ўлка ва юртлар халқлари эса одатда қора матодан кийим кийишга одатланишган. Чунки бу кийим сал бўлса-да чирой кўрсатган куёш нурларини ўзига сингди-риб, кийим эгасининг танини яйратган.

Дунёдаги барча халқлар бир-бирига ҳудудий, маданий-ма-иший, иққисодий жиҳатдан қанчалик яқинлашганларига кўра, уларнинг кийиниш маданиятидаги жиҳатларига қараб, кийиниш маданиятидаги жиҳатлар ҳам бир-бирига кучган. Бу бир мамлакатнинг иккинчи давлат томонидан босиб олиниши, катта халққа кичик халқларнинг ихтиёрий равишда қўшилиши каби омиллар билан боғланиб кетади. Ўрта Осиёдаги кўпгина халқлар сингари ўзбек халқининг кийиниш маданиятида ҳам асосий, ўзбек одат ва расмларидан ташқари, Эрон, грек-македон, араб, мўғул халқлари кийиниш аломатлари учрайди. Чунки тарихдан Сиз бу халқлар лашкарлари Ўрта Осиё ерларига бостириб кириб, бир неча муддат бу ерларда яшаб қолишганини яхши биласиз.

Аксинча, Яқин Шарқ, Сибирь, Кавказorti, Хиндистон, Афғонистон ва Оврўпонинг бир қисм халқларида Ўрта Осиё, хусусан, бизнинг қадимий халқимиз кийиниш маданияти белғиларини учратишингиз мумкин. Бу Жалолиддин Мангуберди, Амир Темур ва Бобур Мирзо, Шайбонийхон каби аجدодларимизнинг бу мамлакатларга лашкар тортиб юришларидан қолган мерослардир.

Хозирги даврда умуман катта кишилар ҳам ранги-туси, катта-кичиклиги демаса, одатда, бир хил кийим-бош: кўйлак костюм-шим, туфли-ботинка, плащ-пальто, шляпа ёки шапка кийишади. Бу кийимлар дастаси умуман Оврўпо маданиятига доир, хусусан қадимий инглиз халқи миллий кийим-бош ҳосиласидир. Тараққиётнинг сўнгги асрига келиб, дунёда энг фаол ишлатиладиган тил бу — инглиз тили бўлганидек кийиниш борасидаги энг қулай ва кўпчиликбол кийиниш удуми ҳам инглиз кийими: костюм-шим,

плаш-пальто ва ҳоказо кийимлар бўлиб қолди.

Умуман, бугунги кунда романгерман халқлари кийиниш маданияти деярли бутун жаҳон халқлари танаси ва руҳига эгалик қилмоқда. Бирок, ҳар бир халқ, жумладан кўп миллатли халқларимиз таркибига кирувчи ҳар бир миллат ўз кийиниш анъаналари, маданияти, инсоннинг ташқи кўриниши билан боғлиқ урф-одатларини у ёки бу даражада сақлаб қолди ва бундан буён ҳам асраб-авайлаб сақлаши табиий. Чунки биз севган байналминалликнинг ўзи шуни тақозо қилади.

Образли қилиб айтганда, умумий гулзорда гул кўп, чаман кўп, лекин ҳар бир гулнинг ўз ранги, хиди, ҳаёт тарзи ва ифори бор. Миллатлар ва кийимлар ҳам худди шундай. Улар рангбаранглилиги билан камалакдек товланиб, кўнгилларни қувонтириши лозим.

Сиз кавказликни папах ва камзулсиз, украинни гулдор кўйлаксиз, тожикни гилам дўппи ва белбоғда осилган пичоқсиз тасаввур килолмаганингиздек ўзбекни ола дўппи ва чопонсиз кўз ўнгингизга келтира олмайсиз. Дафъатан ёдингизга атоқли шоиримиз Эркин Воҳидовнинг машҳур ҳофизимиз томонидан ижро этилган «ўзбегим» ғазали тушиб, беихтиёр хирғойи қиласиз. Булар халқларимизнинг ташқи кўриниш — кийиниш борасидаги ўзига хос миллий хусусиятларидир.

Илгари ёшларимиз, йигит-қизлар Россиялик тенгдошларига эргашиб, мода кетидан қувишган бўлса, ҳозирда америкалик замондошлари кийиниш маданиятини маъкул кўрмоқдалар. Кийим кишининг нафақат ташқи қиёфасини, балки ички маънавий дунёси, қайси миллатнинг фарзанди, қайси замоннинг қандай савияли одами эканлигини кўрсатиб туради.

ЎЗБЕК АНЪАНАВИЙ КИЙИМЛАРИНИ ЎРГАНИЛИШ ТАРИХИ

Кийимлар тарихига бағишланган махсус илмий ишларни таҳлил этишдан олдин шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, бир неча минг йиллик тарих билан юзлашган ўзбек миллий кийимлари тўғрисида қадимий ёзма меросимиз дурдоналарида ҳам эътиборга сазовор мулоҳазалар билдирилган. Жумладан, ўзбек халқининг энг қадимий ёзма мероси «Авесто» китобида, шунингдек ўрта асрларда яшаб ижод қилган машҳур туркий тилшунос Махмуд Қошғарий, энциклопедист олим Абу Райхон Беруний ва буюк давлат арбоби Захириддин Мухаммад Бобур асарларида халқимизнинг қадимий кийимлари ҳақида қимматли маълумотлар берилган.

Европалик муаллифлар томонидан Марказий Осиё халқлари кийим-кечакларига оид дастлабки материаллар ўрта асрлардан, яъни: мазкур минтақага европаликлар томонидан илк экспедициялар уюштирилган даврдан бошлаб йиғила бошланган. Хусусан, XIII асрда Мугулистонга сафар қилиш асноси-да мазкур минтақада бўлган Марко Поло, шунингдек, Плано Карпини ҳам Марказий Осиё халқларининг ўша даврлардаги кийим-кечаклари тўғрисида қимматли маълумотларни ёзиб қолдирган. XV аср бошида Амир Темур саройига элчи бўлиб келган ис-паниялик Руи Де Гонзалес Клавихо Самарқандда икки йил яшаган ва маҳаллий аҳолининг уша даврдаги кийимлари билан яқин-дан танишиш имконига эга бўлган. Бироқ, у ўз эсдаликларида кўпроқ уша даврнинг аслзода аёллари, яъни Темурий маликаларнинг турли элчилар ва чет эллик меҳмонларни қабул қилиш маросимларида кийган кийимлари тўғрисидагина маълумотлар бериб ўтган, холос.

XVI асрда Марказий Осиёга ташриф буюрган инглиз савдогари А. Женкинсон эса ушбу минтақада ипшаб чиқарилган маҳаллий матолар тўғрисида қизиқарли маълумотлар бериб ўтган, лекин афсуски, муаллиф маҳаллий аҳолининг кийим-кечаклари борасида маълумотлар бермаган²⁵.

Колаверса, маҳаллий усулда ишлаб чиқарилган матолар, аншдюги, Бухорода тайерланган матолар тўғрисида можор олими Ҳ. Вамбери ҳам батафсил маълумотлар бериб ўтган.

XIX асрнинг биринчи ярмига келиб Марказий Осиёга ташриф буюрган кўплаб сайёҳлар, элчилар, ҳарбийларнинг йўлномалари ҳамда турли мақсадларда уюштирилган экспедиция иштирокчиларининг сафарномаларида минтақа тўғрисидаги дастлабки этнографик маълумотларни учратиш мумкин. Бироқ, улар маҳаллий аҳолининг антропологик тавсифига, кўпроқ қиёфасига тухталиб ўтганлар ва айрим ўринлардагина кийим-бошлари тўғрисида маълумотлар беради. Жумладан, Е. Мейендорф бухоролик аёллар ўзларининг таналарини буткул бер-китиб турувчи кенг кийим кийганликларини қайд этса, инглиз сайёҳи А. Борис ўзбек миллий кийимлари мажмуига кирувчи узун пошнали этиклар ва аёлларнинг катта оқ саллалари маҳаллий аёлларнинг фаҳоли кийим-бошлари деб ёзган. Шунингдек бу даврда Туркистонда бўлган П. Небольсин ҳам бухороликлар, хиваликлар ва қўқонликларнинг миллий кийимлари ҳамда маҳаллий матолар тўғрисида жуда қисқа, лекин ўта қимматли маълумотларни келтириб ўтади.

Россия империяси Ўрта Осиёни босиб олгандан сўнг уни уз мақсадлари йўлида қрганишга киришиб, улка буйлаб қатор ил-мий экспедициялар уюштирди. Натижада уша пайтда фаолият юргизган бир қатор илмий жамиятлар томонидан Туркистон та-рихи ҳамда маҳдллий ахдгаининг моддий ва маънавий мадания-тига бағишланган қатор илмий асарлар чоп эттирилди.

Умуман олганда, юқорида номлари кдйд этилган муаллиф-ларнинг асарларида Марказий Осиё халқларининг ўрта асрлар ва Россия мустамлакаси арафасидаги кийимлари, кийиниш маданияти ҳамда моддий маданиятининг либос билан боғлиқ, жихатлари хахида умумий этнографик маълумотлар берилганлиги боис ўзбек халқининг анъанавий кийимлари тарихини ўрганишда маълум маънода асос бўлиб хизмат қилади деб айтиш

мумкин. Крлаверса, мазкур даврда ўзбек халқининг анъанавий кийим-кечаклари борасида дастлабки илмий материаллар йигила бошлаган бўлсада, лекин ушбу қайдномалар кўпинча мутахассис тадқиқотчилар томонидан Йиғилмаганлиги боис анъанавий кийимларнинг ўзига хос хусусиятлари ва тарихи борасида батафсил маълумот бера олмайдиган тавсифий характердаги ёки узук-юлук маълумотлар мажмуидангина иборат бўлиб қолган. XX афнинг 20-40 йилларида В.Г. Григорьев, О. А. Сухарева каби этнограф ва шарқшунос олимлар томонидан илмий маълумотлар ва дала тадқиқотлари асосида ўзбекларнинг анъанавий кийимларига оид қатор янги асарлар ва маколалар эълон қилинди. Айниқса, бу борада ўзбек этнограф олимаси М.Бикжонова Тошкент шаҳри ўзбекларининг анъанавий кийимларини ўрганшига доир қатор илмий изланишлари алоҳида эътиборга моликдир.

XX асрнинг 50-60-йилларига келиб ўзбек халқининг анъана-вий кийимларини ўрганиш борасида янги давр бошланди. Бу даврда турли тарихий-этнографик минтақаларда яшовчи ўзбекларнинг анъанавий кийимларини ўрганиш борасида янги-янги тадқиқодлар юзага келди. Бу борада машхур элшунос олима О.А.Сурхарева дала тадқиқотлари ва турли тарихий материаллар асосида ўзбекларнинг анъанавий кийимларига оид қатор фундаментал асарлар яратди. Олиманинг Марказий Осиё халқлари кийимларини ўрганиш муаммоларига оид илмий ишларида минтақада яшовчи халқлар кийимларининг ўрганилиш тарихи ва келгусида мавзу доирасида тадқиқ қилиниши лозим бўлган муаммолар борасида қатор эътиборга молик фикр-мулохазалар баён қилинган.

Айниқса, бу даврда Марказий Осиё халқларининг анъанавий кийимларига бағишлаб эълон қилинган ишлар ичида Миклухо-Маклай номли Этнография институти томонидан нашр қилишган «Ўрта Осиё халқлари кийимлари» номли фундаментал асар алоҳида ўрин тутди. Мазкур асар Марказий Осиё халқлари кийимлари шарқшунос ва этнограф мутахассислар томонидан археологии, деворий расмлар, ёзма манбалар ва

дала этнографик материаллари асосида жиддий тадқиқ қилинган асарлардан бири ҳисобланади.

Замонавий кийимларига бағишланган рисоласида анъанавий ўзбек кийимлари, уларни тайёрлашда ишлатиладиган мато турлари, тайёрлаш усуллари ва тарқалиши, бичими, тақинчоқлари, кийим-кечак безакларининг турлари тўғрисида батафсил маълумотлар берган. Бундан ташқари, таниқли этнограф олим, академик Қ.Шониёзов билан Ҳ.Исмоиловнинг ҳам муаллифликда ёзган «Ўзбеклар моддий маданиятидан этнографик лавҳалар» номли асарида ҳам анъанавий ўзбек кийимлари тахлилига алоҳида боб бағишланган бўлиб, эркак ва аёллар кийимлари, уларнинг ўзаро фарҳугари, тайёрланиши ва кийилиши хусусида қизиқарли хажврий мулоҳазалар баён қилинган.

Бош кийимлари ҳам анъанавий кийимларнинг асосий қисмларидан бирини ташкил қилади. Қадимги даврлардаёқ бош кийимига қараб ўзбекларнинг этник ва локал гуруҳларини фарқлаш мумкин бўлган. Зеро, ўзбек аёлларининг анъанавий бош кийимлари санъатшунос ва этнограф олимлар томонидан жиддий тадқиқ этилган. Умуман олганда, кўплаб муаллифлар аёллар юзиш ёпинчиқ тарзида тўсиб турувчи махсус либосларнинг келиб чиқиши исломдан аввалги анъаналар билан боғлиқ, деган хулосага келган. Таниқли музейшунос мутахассислар Т. Абдуллаев ва С.А. Худсановаларнинг «Ўзбеклар кийими» номли асарида Ўзбекистан тарихи музейида сақланаётган кийим-кечакларнинг хоёб нусхалари асосида XIX аср охири -XX аср бошларидаги Бухоро, Самарқанд, Фарғона, Тошкент ва Хоразм минтақаларига хос эркаклар, аёллар, бо-лалар ҳамда турли табақа вакиллари кийимлари таҳлил қилинган. Бу асар юқорида айтиб ўтилганидек музей материалларини ўрганиш асосида юзага келган дастлабки тадқиқод ҳисобланса-да, лекин ушбу китоб бир қатор камчиликлардан ҳам холи эмас. Жумладан, китобда кийимларнинг маҳаллий хусусиятларига доир жиҳатлари акс эттирилмаган. Шу боис, Ўзбекистоннинг барча минтақаларига хос бўлган хилма-хиллик анъанавий бичиш усуллари

батафсил ёри-тилмаган. Лекин шунга қарамай, бу асар ўзбек кийимлари мавзуида кенг куламли тадқиқотлар олиб бориш ҳамда кийиниш маданиятининг ўрганилмаган халқларини чуқур ёритишга ёрдам беради. Ўзбек кийимларининг этнографик тахлили тарихига назар тапшаганда, 90-йилларга келиб Москвадаги Этнография институти илмий жамоаси томонидан нашр этилган «Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларининг анъанавий кийимлари» номли асарни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз-дир. Марказий Осиё ва Қозоғистон халқларининг анъанавий кийимларига оид сўнгги тадқиқотлар натижасини ўзида мужассамлаштирган бу асарда Хоразм аёллари ва Фарғона-Тошкент эркакларининг анъанавий кийимлари қиёсий-тарихий жиҳатдан таҳлил қилинганлиги муҳим илмий аҳамият касб этади.

Собиқ иттифоқ даврида Марказий Осиё халқларининг уй шароитида ип-газлама, ипакли ва ярим ипакли (нимшойи) ҳамда жун ва теридан мато тайёрлаш жараёни ҳам айрим тадқиқотчилар томонидан ўрганилган бўлиб, матоларни тўкиб, турли-туман рангларга бўяш усуллари ва ушбу жараёнларда иштирок этувчи ҳунармандларнинг вазифалари тавсифланган. Лекин, афсуски, бу ўзига хос ва қизиқарли мавзу Республикамизнинг миллий анъаналари ҳамда ўзига хос локал хусусиятлари билан ажралиб турувчи тарихий-этнографик минтақалардан бири Қашқадарё воҳаси мисолида ҳозиргача ўрганилмаган.

Анъанавий кийимларга хос тақинчоқ ва безаклар яқин давр-ларгача одат бўлиб келган. Кийим-кечаклардаги янгиланиш ва унинг трансформациям тақинчоқларнинг айрим хиллари истеъ-молдан чикиб кетишига сабаб бўлган. Бу даврда анъанавий кийимларнинг ажралмас қисми бўлган тақинчоқларнинг турлари, тарихи ва улар билан боғлиқ тасаввурлар ҳам маълум даражада ўрганилган.

Умуман олганда, мазкур тадқиқотлар маълум илмий концепция асосида ёзилган бўлсада, лекин аксарият илмий ишларда Ўзбекистоннинг барча минтақаларида яшовчи ўзбеклар кийимлари қамраб олинмаган. Шу

боис, бажарилган ишларда кийим-ларнинг турли минтақаларга хос маҳдллий турлари тула акс этмаган, айрим ҳолларда эса фақатгина музей материаллари билан чегараланиб колинганини кузатиш мумкин. Мустақиллик йилларида ҳам бир қатор тадқиқотларда миллий қадриятларимиз, анъанавий моддий ва маънавий маданият, халқона урф-одатлар муаммоси ҳаққоний илмий муаммо тарзда ўрганила бошланди, деб айтиш мумкин, Жумладан, анъанавий кийимларимиз таркибига кирувчи ўзбек миллий дўппиларига бағишланган тадқиқотларда юртимиз аҳолисининг анъанавий бош кийимлари, уларнинг турли минтақаларга хос кўринишлари ва тарихий асослари борасида янги маълумотлар таҳлил этилгани билан ҳам аҳамиятлидир.

ЎзРФА Тарих институти «Этнология» бўлимида ўзбек халқи этнографиясининг долзарб мавзуларининг янгича талкинига бағишланган қатор тадқиқотлар яратилди деб айтиш мумкин. Жумладан, этнограф Г. Юлдашева Нурота воҳаси аёлларининг анъ-анавий кийимлари мавзусида ёкдаган номзодлик диссертация-сида воҳа аёлларининг кундалиқ байрам кийимлари ҳамда қиз-лар ва келинларнинг либослари ҳақида бой этнографик маълумотлар келтирган.

Тадқиқотчи Г. Зуннунова Тошкент шаҳри ўзбек аёллари кийимларининг ривожланиш босқичлари ва трансформациясини ўрганган бўлса, Қ.Жумаев Бухоро кийимларининг ўзига хос томонларини этнографик материаллар асосида таҳлил қилган³⁰. Бундан ташқари, У. Абдуллаев, И.Азизов, М. Ҳамидова, Т. Ботиркулов каби еш санъатшунос, файласуф, этнограф олим-ларнинг ўзбек миллий кийимлари таҳдилига бағишланган қатор ишлари эълон қилинган. Ёш истеъдодли этнолог олим А.А.Аширов томонидан ўзбек халқи оилавий маросимларида кийим-кечакларнинг рамзий тутган ўрни янгича нуқтаи назардан тадқиқ қилинган бўлиб, туғилиш, никоҳ ва мотам маросимларида кийиладиган кийимларидаги умумийликлар борасида қатор эътиборга сазовор мулоҳазалар билдирилган.

Сўнгги йилларда ўзбек миллий кийимларини илмий асосли тарзда ўрганишда санъатшунос олима Н.Содиқованинг хизматларини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз. Ушбу муаллиф XIX - XX асрлардаги ўзбек миллий кийимларини Республикамиз ва хорижий мамлакатлардаги йирик музейларнинг фондларида сақланаётган материаллар асосида турли ҳудудлар, жумладан, Тошкент, Фарғона, Хоразм, Бухоро, Самарқанд вилоятлари бўйича илмий тадқиқ қилганлигини айтиб ўтиш ўринли. Хуллас, мавжуд адабиётлар таҳлилидан кўриниб турибдики, анъанавий миллий кийимларнинг трансформацияси Қашқадарё воҳаси материаллари асосида XIX аср охири XX аср тарихий давр доирасида махсус ўрганиб чиқилмаган. Мазкур монографиянинг манбавий асосини дала этнографик экспедициялари жараёнида йиғилган маълумотлар; мавзунинг у ёки бу жиҳатларига алоқадор адабиётлар ҳамда тадқиқ қилинаётган муаммонинг айрим томонларини узида акс эттирган, лекин хали чоп этирилмаган тадқиқотлар ва илмий ҳисоботлар; музей фондларида сақланаётган ва кўргазмаларда намоиш қилинган кийим-кечаклар; архив материаллари ташкил қилади.

Қашқадарё воҳаси ўзбекларининг XIX асрнинг охири - XX асрдаги анъанавий кийимлари трансформациясини илмий тадқиқ қилишда муаллиф томонидан 2000 - 2006 йиллар мобайнида воҳанинг Шахрисабз, Китоб, Яккабўғ, Қамаш, Гузор, Қарши, Косон, Касби, Муборак, Миришкор туманларидан йиғилган материаллар асосий манба бўлиб хизмат қилди. Монография учун йиғилган дала материаллари маҳаллий аҳоли билан суҳбат, шахсий кузатувлар ва анкета сўровномалари асосида тўпланди. Халқимизнинг анъанавий кийимларини яхши биладиган, ҳаёти давомида ушбу кийимларни кийган, бичиб-тикиб тайёрлаган 65-90 ёшдаги 100 дан ортиқ ахборотчилардан ёзиб олинган этнографик маълумотлар монографиянинг фактик асосини ташкил этди. Шунингдек китобни етарлича ёритиш учун аҳолининг шахсий фото альбомларидаги кийим тасвирлари ҳамда кексалар қўлида сақланаётган кийим намуналарига

таянган ҳолда ва кийиниш маданиятининг ривожланиш жараёни ўрганилди.

ЎЗБЕК ХАЛҚИ АНЪАНАВИЙ КИЙИМЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ТАРИХИДАН

Инсониятнинг кийиниш эҳтиёжини ўтовчи буюмлар мажмуининг умумий номи ўзбек адабий тилида «кийим», «кийим-кечак», сўзлашув нутқида «энгил», «энгил-бош» (энгилвош), «кийим-бош» (кийим-вош), «уст-бош» (уствош), «либос», «сарпо» каби атамалар билан ифодаланади. Анъанавий кийимлар узок тарихий давр давомида шаклла-ниб. у ёки бу халқ яшаган географик муҳит, унинг хўжалик шакли, ижтимоий муносабатлари, маданияти, этник катламлари ва бошқа қатор омиллар билан бевосита боғлиқ. Ҳолда тараққий этиб борган. Бошқача айтганда, кийимлар ва кийиниш маданияти узок тарихий-тадрижий йўлни босиб ўтган. Халқ турмушига мос, ишлаб чиқариш жараёнларига хос бўлган кийимлар асрлар мобайнида шаклланиб бориши натижасида халқнинг анъанавий миллий кийимлари мажмуи юзага келган. Халқона миллий либосларнинг шаклланишида ташқи табиий муҳит, хўжалик машғулоти, халқ фалсафаси, маданияти, ижоди, диний эътиқоди ва миллий анъаналари каби турфа хил омиллар муҳим ўрин тутди. Кийимларнинг юзага келиши ва турларининг кўпайишида кишиларнинг турмуш тарзи, меҳнат ва иқлим шароитидан ташқ-ари, уларнинг маданий ривожланиши, эстетик дидининг усиши ҳам асосий омиллардан бири бўлган.

Дарҳаққат, кийимлар бўйича олиб борилган илмий тадқиқодлар шундан далолат берадики, миллий либосларда маълум бир бадиий талкин мужассамлашган бўлиб, унда инсон ўзининг эстетик ғояларини ифода этган ва жамият ҳаёти билан боғлиқ ҳамда ривожланиб борган. Ўз навбатида, унинг тараққиёти нафақат иқтисодиёт ривожини натижасида содир бўлган ўзгаришлар, балки сиёсат, дин, этика билан ҳам бевосита боғлиқ бўлган. Умуман олганда, халқ кийимлари анъанавий миллий маданиятнинг асосини ташкил қилувчи муҳим этномаданий ходисалардан бири бўлиб, унда халқнинг рухий тафаккури, турмуш ўлчовда ёш, жинс, бўй-бастни ҳисобга олган ҳолда ўзига хос дид билан тайёрлана бошлаган ва тобора

мукаммаллашиб борган. Хуллас, ҳар бир тарихий давр кийим-бошларида уша боскичга хос кийиниш маданиятининг инъикоси акс этиб тўрган.

Ўзбекистан ҳудудида яшаган энг қадимги аجدодларимизнинг кийимлари ҳам дунёнинг бошқа миллатлар кийимлари каби табиий иқлим, турмуш шароитлари ва уруғ қабила анъаналари асосида шаклланган. Ўтмиш аجدодларимизнинг кийим-кечаги, уларнинг шакллари ва эволюцияси ҳамда маҳаллий хусуси-ятлари тўғрисида Республика ҳудудидан топилган археологик ёдгорликлар, деворий расмлар, хайкалчалар, манда нақшлар, торевтика, ёзма манбалар, қўлёзма китобларга ипшанган мўъжаз ранг тасвирлар (миниатюра)лар бирмунча аниқ тасаввурлар беради. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек кийимларнинг дастлабки шакллари тўқимачиликнинг пайдо бўлиши билан бевосита боғлиқ бўлган. Археологик маълумотларга кўра, Марказий Осиё ҳудудида тўқимачиликнинг вужудга келиши тош асри илк неолитга бориб тақалади. Хусусан, Копеттоғ этакларида аниқланган Жайхун маданиятига оид ёдгорликларда тўқув дастгоҳларининг қолдиқлари топилган. Бу даврда минтақада чорвачилик соҳаси ривожланган бўлиб, тўқимачиликда жундан тайёрланган кийим-кечаклар асосий ўринни эгаллаган. Ўз навбатида шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, Марказий Осиёдан алоҳида аҳамиятга эга бўлган қадимги тўқимачилик марказлари топилмаган бўлсада, туташ тарихий-маданий минтақаларда кузатилган ашёлар энеолит давридан бошлаб тўқимачилик юқори даражада ривожланлигини кўрсатади.

Милоддан аввалги II минг йилликка оид кийим қолдиқлари Сополлитепадан ҳам топилган. Умуман олганда, милоддан аввалги VI асрга келиб кийим тайёрлашда жун матолари тери матоларини деярли сиқиб чиқарган.

Умуман олганда, халқ кийимлари анъанавий миллий маданиятнинг асосини ташкил қилувчи муҳим этномаданий ходисалардан бири бўлиб, унда халқнинг руҳий тафаккури, турмуш тарзига таянган ҳолда ва кийиниш маданиятининг ривожланиш жараёни ўрганилди.

Тарзи, тараққиёт даражаси ва этник тарихи ўз аксини топган. Демак кийим ижтимоий қодиса бўлиб, жамият тараққий этгани сайин у ҳам такомиллашиб, ривожланиб борган.

ЭНГ ҚАДИМГИ КИЙИМЛАР

Маълумки, ер шаҳрида табиий жараёнларнинг тез-тез ўзгариб туриши турли либосларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлган. Милоддан аввалги V минг йилликларгача бўлган даврда кийим тайёрлаш учун фақат табиий материаллар (ҳайвонлар териси, дарахт пўстлоғи, ўсимликлар толаси)дан фойдаланилган. У даврларда кийилган кийимларнинг асосий вазифаси киши танасини совуқ ёки иссиқдан ҳимоя қилиш бўлган. Хусусан, тери-либосни ел калан ўтказиб маркам ботлаш, герининг ўртасидан тешиб, ундаи бошни ўтказиб кийиш, тери билан танани ўраш либос тайёрлашдаги дастлабки усулларнинг пайдо бўлиши ва ўзгариш жараёнларининг ибтидосидир. Анна Левин Дорш ва Г. Куновлар ибтидоий одам белига боғлаган тасма ёки оёқ-қўлига тақилган халқалар, баданни бўяш (татуировка), хом теридан тайёрланган ёпинчиклар, белдан пастга тутиладиган чипта, ўсимлик япроғи ва қуш патларидан тайёрланган тутқичларни ҳам “кийимнинг ибтидоси” деб ҳисоблайдилар.

Тарихий-этногرافик адабиётларда кийимлар тараққиётининг биринчи босқичи тўқимачилик (тур ва газлама тўқиш) техникасининг ривожини билан боғлиқ деб Таллин қилинади. Тўқима матоларнинг эгилувчанлик букилувчанлик ўралувчанлик шунингдек тўқима тур матоларнинг чўзилувчанлик ва турли шаклга тушиш каби хусусиятларидан кишилар кенг фойдалана бошлаганлар. Қадимги либослар учун хом ашё махсус йўрмакланган ёки боғланган матодан иборат бўлган. Ана шу мато ёрдамида кишилар ўз баданини ўраб олишган.

Кишилар об-ҳавога қараб ҳамда ўз ижтимоий аҳволидан келиб чиққан ҳолда тўғри туртбурчак элипс шаклидаги мато либослар кийиб юришган. Шу тарзда мато либосларнинг ҳимоя ва ижтимоий вазифаси кенгайиб, ўзгариб борган. Умуман олганда, кийимлар аста-секин муайян

ЎРТА АСРЛАРДА ЯШАГАН АЖДОДЛАРИМИЗ КИЙИМ – БОШЛАРИ

Илк ўрта асрларга оид деворий ранг тасвирларда ўша даврда яшаган аждодларимизнинг кийим-бошлари, уларнинг турли хил шакллари, маҳаллий хусусиятлари ҳамда бу даврга оид мато турлари акс этган. Айниқса, бу борада Афросиёб, Панжикент, Варахша, Болаликтепа, Холчаён ва бошқа қатор ёдгорликлардаги деворий ранг тасвирларни алоқида таъкидлаб ўтмоқ жоиздир. Жумладан, болалик тепадаги қазилмалар чоғида топилган суратларда эркаклар устида яктаги борлиги аниқланган. Ёзма манбаларда «яктак» сўзи XII - XIII асрлардан эътиборан маълумдир. Чунончи, «Муқаддиматул-адаб»да яктойи, яктайни кийди деган сўзлар учрайди.

Тадқиқотчи олима Г.М. Майдинованинг фикрича, илк ўрта асрларга оид тасвирий санъат намуналарида Сугд ва Тохаристонда русм бўлган кийимларнинг барқарор турлари уларнинг жуда қадим замонлардан бери маҳаллий иқлим ва эл-элатлар турмушига мослашганидан далолат беради. Деворий суратлардан ва археологик материаллардан шу нарса маълум бўладики, илк ўрта асрларда ўзига тўқ тохаристонлик эркаклар ипакдан, камбағал аҳоли эса оқ бўздан чакмон кийганлар. Ушбу маълумотларни бевосита ёзма манбалар ҳам тасдиқлайди. Жумладан, машҳур хитой сайёҳи Сюаньцзан Тохаристоннинг камбағал аҳолиси пахтали мато ва кам сонли бойбадавлат табақа вакиллари эса жунли матодан кийим кийишганини ёзади. Ўз навбатида, Тохаристонлик зодагон аёллар эса қимматбаҳо тошлар билан безатилган кўркам ипак кўйлак кийганлар. Умуман олганда, Тохаристон аҳолиси либоси учун елкаси ёпишиб турадиган ва этаги трапециясимон бўлган кўриниш асос бўлган бўлиб, маҳаллий аҳоли кийимларининг бичими асосан бир хил бўлган. Уст-бошларнинг ҳамма кўринишлари енгсиз, узун, баъзи ҳолларда енг кенг қилиб бичилган. Кийимларнинг ён томонида одатда йирмоч-кийик жойи, ёнлама ёкаси бўлганки, бу ҳол Ўзбекистон халқларининг ҳозирги кийимида ҳам илдизи чуқур тарихий анъанага бориб тақаладиган хусусиятлар мавжудлигини кузатиш имконини беради. Фарғона

водийсининг Мунчоктепа ёдгорлигидан энг қадимги ва илк ўрта асрларга оид қатор кийимларнинг намуналари, асосан, эркак аёл ва болалар устбошлари топилган. Қадимшунос ва санъатшунос олимлар томонидан ўрганилган аёллар кўйлагининг бичими узун бўлиб, ипакдан тайёрланган ва этаги тўпиғигача тушган. Этаганинг энг қуйи қисмидан, яъни икки ён томонидан 10-15 сайтам қирқиб қўйилган, белларига эса камар (белбоғ) бойлаб зеб берилган. Айнан бу даврга хос болалар кийими ҳам ипакдан калта қилиб тикилган бўлиб, белидан сал пастга тушиб турган. Кўйлак этагидан, яъни бели атрофидан икки ён томондан 10-15 см қирқиб қўйганлар. Ёқалари тўғри ва белида махсус тасма-белбоғи бўлган. Қиз болалар кўйлагининг кўкрак қисми, енгининг учи ва этаги махсус қадама гуллар билан безатилган. Ўнг қўл томонидан эса уйма чунтак (кисса) тикилган. Кийимга мунчоклар тикилиб зеб берилган бўлиб, енги ва кўкрак қисмига майда маржонли нақшлар тикилган⁵. Умуман олганда, илк ўрта асарлар (V-VII асрлар)да яшаган аجدодларимиз кийимларининг тадрижий ривожланиб бориши нафақат Марказий Осиё, балки бутун Осиё ва Буюк ипак Йўли бўйлаб жойлашган халқларнинг этник ва ижтимоий-сиёсий тарихи билан бевосита боғлиқ бўлган.

Тарихдан маълумки, илк маротаба Муг тоғидан топилган суғд ёзувидаги хужжатлар билан бирга турли матолар бўлаклари топилган бўлиб, тадқиқотчи олимларнинг таъкидлашича, бу матолар VIII асрнинг биринчи чорагига тегишлидир. Муг тоғидан топилган ашёлар ичида йўл-йўл тўн кийган хушбичим чавандоз тасвири акс этган қалқон ҳам топилган бўлиб, чавандоз тунидаги ингичка қизил йўллар сариқ таг узра тушган. Дарвоқе, Муг тоғидан топилган мато парчалари ичида тўқ қизил рангнинг оқ ва яшил ранглар билан ўзаро уйғунлигида бўялган жунли матонинг ягона намунаси мавжудлиги ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бу эса ўша даврда йўл-йўл мато камёб бўлганлигини билдиради.

Машҳур араб тарихчиси Марказий Марказий Осиёдан қўшни мамлакатларга чиқарилган моллар тўғрисида ёзар экан, ёзма манбаларда илк

маротаба X асрда Марказий Осиёдан экспорт қилинган маҳсулотлар ичида йўл-йўл газламадан тикилган Хоразм чопонлари ҳам бўлганлиги ҳақида маълумот V-VII асрларда Марказий Осиёда ўзига хос ипакчилик марказлари пайдо бўлган. XI асрда яшаб ўтган машҳур тилшунос олим Махмуд Қошғарийнинг «Девону луғатит турк» асарида ҳам жуда кўплаб кийимлар ва улар учун ишатиладиган газламалар номлари берилган. Махмуд Қошғарий ўз асарида 30 га яқин мато номларини келтириб ўтиш асосида фақатгина табиий матолардан (пахта, жун, шойи) тўқилган матоларнигина эмас, балки зарли кимхоб мато - «йўллик барчун» (кимхоб маъносида)дан ҳам чиройли тўнлар тикилганини таъкидлайди. Шуниси қизиқки, қимматбаҳо ипак кимхоб ва духоба газламалар ўрта асарларда, аниқроғи, X - XII аср-ларда пул ўрнида муомала воситаси сифатида ҳам ишлатилган.

Асарда кийиниш маданиятига оид бўлган 225 та сўз келтирилган⁵⁸. Бу эса туркий халқларнинг кийиниш маданияти юқори бўлга нини кўрсатади. Жумладан, «Девон»да туркий халқлар орасида кенг тарқалган ўрта - ёпинчиқ пахтали тун, келин қучганда, горганда бегоналардан яшириниш учун мўлжалланган ёпинчиқ, кийикпатдан қилинадиган бош кийим, хотин пешонабоғ (дакана) уради, хотинлар кўкрагига тутадиган нарса (сийнабанд), яхтак (бир қаватли устки тўн) фартук камар (умумий), иштон каби сўзларнинг изоҳи баён қилинганлиги диққатга сазовордир. Машҳур тилшунос олим қадимий туркий халқларнинг нафақат устки кийим-бошлари, балки кўйлак ичидан кийиладиган ички кийим, ич кўйлак яъни тўртчак - хотин қизларнинг енги йўк, ич кийими тўғрисида ҳам қизиқарли маълумот бериб ўтади. Шубҳасиз, махсус ич кийимнинг айнан XI асрда ҳам мавжудлиги бу даврда аслида ўзига хос кийимлар мажмуи шаклланганлиги ва аждодларимизнинг ўзига хос кийиниш маданияти сохиблари бўлишганидан далолат беради. Қолаверса, ўзбек мумтоз адабиётининг асосчиси Алишер Навоий асарларида теринчак «терлик» маъноси таъкидланган: Ўзбакий гулнори тундин куйдум, аммо ултурур, Лелуий терлик анинг остидаким, жонон кияр. Ўрта асрлар либосларини тахлил

қилишда миниатюра асарларининг ҳам ўрни беқиёс аҳамиятга эга манбалардан бири ҳисобланади. XII аср охири -XIII аср бошларида яратилган миниатюраларда тасвирланган эркак ва аёллар этаги бирмунча кенг, ўзига хос бичимли думалоқ шаклдаги кўйлаklar кийганини кўриш мумкин. Олд қисми қисқароқ, орқаси узунроқ бўлган бу кўйлаklarнинг астари кўпинча йўл-йўл матодан тикилган. Эркак ва аёллар кийимлари ташқи жиҳатдан ўхшаш бўлса-да, уларда кўпгина фарқли жиҳатлар ҳам бўлган. Аёллар кийимининг енги пастга қараб кенгайиб борган, эркаклар эса билагига ёпишиб тўрган кийим кийганлар. Аёллар тўғри бичимли узун юбка шаклидаги кийим ёки кенг лозим кийишган. Эркаклар шалворининг почаси узун бўлиб, кунжли этикка тикиб куйилган. Эркаклар бошига салла ўрашган. Аскарлар эса кийим устидан совут кийишган.

Миниатюраларда тасвирланишича, Марказий Осиё аҳолисининг кийимлари асосан турли хил рангли силлиқ матолардан тикилган.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, ўрта асрларга оид айрим миниатюраларда йўл-йўл матолар тасвири ҳам учрайди. Марказий Осиё ҳам миниатюраларидаги кийимларни махсус тадқиқ қилган санъатшунос олима Г. А. Пугаченкованинг таъкидлашича, бундай йўл-йўл турдаги матолар фақатгина Марказий Осиё халқларига тегашлидир. Миниатюраларда бундай рангдаги матодан тайёрланган кийимлар унча бой бўлмаган оддий фукаралар орасида урф бўлган эркаклар тўни, салласи ва иштони кўринишида тасвирланган. Бундай матоларнинг кенг тарқалишини Туркменистон Республикаси ҳудудидан топилган XV - XVIII асрларга оид археологии ёдгорликларда олиб борилган илмий изланишлар ҳам тасдиқлайди. Қолаверса, авра-астарли қилиб тикилган тўн-чопон ҳам эркакларнинг қадимий кийими ҳисобланиб, VI - VIII афларга оид Култегин ёдномасида илк маротоба устки кийим маъносида учрайди.

Ўзбек миллий кийимларини ўрганишда XV - XIX асрларда Хирот ва Бухоро мактабларига мансуб мусаввирлар яратган миниатюра санъати асарлари жуда қимматбаҳо манба ҳисобланади.

Марказий Осиё халқларининг XVI аср миниатюраларида тасвирланган кийимлари ўзбек ва тожикларнинг XIX аср охиридаги кийимларига ўхшаш бўлган. Марказий Осиёга мўғул босқини натижасида XIV асрнинг биринчи чорагидан бошлаб зўрлик билан киритилган мўғул-хитой анъаналари барча соҳалар қатори либосларда ҳам ўз аксини топган. Хукмдорлар, сарой ходимлари, давлат амалдорлари, шунингдек маҳаллий аҳоли орасида мўғул-хитой услубида кийиниш ва соч турмаклаш расм бўлган. Ўнг кўкрак томондан боғлаб қўйиладиган, диагонал бичимли, калта енгли, ён томондан бел баробар қирқиб очилган, кўкраклари кашта билан безатилгач, либосларда XIV аср кийимларига хос хусусиятлар мужассамлашган дейиш мумкин. Бу даврда аёллар устки либосларининг олди очик, кенг, ниҳоятда узун, енги пастга қараб кенгайиб борадиган тарзда тикилган. Бош кийимининг уст қисмига бир тутам қуш пати қистирилган бўлиб, бичими мураккаброқ қалпоқ шаклида бўлган.

XIV асрнинг иккинчи чорагидан бошлаб, мўғул-хитой либос русми сиқиб чиқарилган ва маҳаллий кийим-кечакларнинг янги турлари шаклланган. Аммо эркаклар тунн, кийимларнинг кўкрак қисмига тикилган кашта безаклари, либослар елкаси ва бел қисми, кийим этагини белгача ёки ундан узунроқ қилиш каби мўғул-хитой кийимларига хос хусусиятлар сақланган.

XV асрда, яъни темурийлар хукмронлиги даврига келиб, эркак ва аёллар орасида турли рангдаги ички ва ташқи қаватли, яъни авра-астарли иккита узун либосни устма-уст кийиш одати раём бўлган. Ўз навбатида, темурийлар салтанати даврида Самарқанд, Хирот, Шероз каби шаҳарларда башанг, рангбаранг, содда ва жозибали маҳаллий бичимдаги либослар шаклланган. Шунингдек турли минтақалардаги кийиниш маданияти ўзига хос услублари, ранг танлаши ва айрим безаклар билан кийинишига қўраҳам фарқланиб тўрган. Санъатшунос олима Муқаддима Ашрафийнинг ёзишича, ҳеч бир даврда либос бу ўлкаларда каби бу қадар башанг, рангбаранг ва жозибали бўлган эмас. Темурийлар даврада жамиятда бўлган ўлкан

ўзгаришлар маҳаллий аҳоли кийим-бошларига сезиларли таъсир қилган ва маҳаллий аҳоли кийимларида турли иноэтник аломатлар ҳамда безаклар пайдо бўлган. Айнан мазкур даврда Моварауннаҳрда ва сўнгра бобурийлар замонида Хиндистонда алломалар, давлат амалдорлари, уламолар паранжи русумидаги либос кийганлар. Бинобарин, «паранжи» сўзи ҳам эркаклар, ҳам аёллар кийими маъносини англатган.

Шайбонийлар сулоласи даврига келиб, паранжи-чопон илм аҳли - олимлар киядиган кийим вазифасини бажарган. Кейинчалик мазкур кийим аёлларнинг ташқарига чиққанда киядиган махсус устки либосига айланган. Айнан шу даврда эркакларнинг асосий кийими туннинг кўплаб турлари юзага келган. Хусусан, XVI аср тарихчиси Муҳаммад Солиҳ Муҳаммад Шайбонийхоннинг укаси Султон Махмуднинг Шохрухияга юриши воқеаларини баён қилар экан, совуқда чидамли «ичу тош тунларининг борча турлук» намуналарини таърифлаган. Бу даврда бош кийимларни тайёрлаш анъанаси ҳам алоҳида ўрин тутган. Бухорода дўппи тикиш билан машғул бўлган усталар «тақиядўзлар» деб аталган.

Ўз навбатида, шаҳарларда тақия билан бир қаторда совуқ иқлим шароитида кийишга мўлжалланган турли хил калпоқлар, мовутдан тайёрланадиган бош кийимлар ҳам тикилган. XVI асрда анъанавий кийимлар мажмуига кирувчи оёқ, кийимлар тайёрлаш анъанаси ҳам тараққий этган бўлиб, Марказий Осиё шаҳарларида турли-туман терилардан хилма-хил оёқ кийимларини тикувчи косиблар кўп бўлган. Бухорода яратилган ёзма манбаларда улар музадуз (этикдуз), ковушдўз деб, этикларга гул тикувчи косиблар эса музапардозлар деб аталганлиги қайд қилинган. Хусусан, XVI асрга оид тарихий хужжатларда Бухорода яшаган Боки музадўз, Хўжа Ёр Муҳаммад музадўз, Насим музапардозлар ҳақида маълумотлар берилган.

АЁЛЛАРНИНГ КУНДАЛИК ВА БАЙРАМ КИЙИМЛАРИ

Воҳа аёлларининг кийимлари ўшда анъанавий маҳаллий кўринишларни мукаммал сақлаган, Аёллар кийимида ўзига хос нақшлар, безаклар, ҳошиялар кўп қўлланилган. Шу ўринда таъкидлаб ўтиш жоизки, Ўрта Осиё халқларининг анъанавий кийимларида қадимдан маҳаллий ўзига хослик на миллийлик устун бўлиши билан бирга улар яхлит умумий асосга ҳам эга бўлган. Аёллар кийимларидаги умумийлик уларнинг кенг, узун, туғри бичими ва кўриниши билан изоҳланади. Воҳа аёлларининг анъанавий кийимлари таркибига қуйидагилар кирган: кўйлак ва лозим, устки кийимлар-халат, желак пахта солиб қавилган чопон, камзул, енгсиз нимча, бош кийимлари-дўппи, рўмол, дакана кийгичлар, «салла бош», калуга, ёпингичлар-паранжиси, кўрта, желак оёқ, кийимлари-маҳси, калиш, енгил ковуш, попушдан иборат бўлган.

Аёлларнинг анъанавий кийимлари тайёрланган мато турлари хилма-хил бўлиб, воҳада мавжуд бўлган хўжалик маданий типлари, аҳоли жойлатган ҳудуднинг, ўзига хослиги аҳолининг ижтимоий, маиший турмуш тарзи аёллар кийимларига сезиларли таъсир кўрсатган. Бундан ташқари қўшни халқлар билан маданий-иқтисодий алоқалар таъсири ҳам кийимларда бевосита аксини топган.

Сурхон-Шеробод воҳасида табиий иклим шароитига мос ярим ўтроқ хаёт кечирган аҳоли, ипак қурти боқиш билан машғул бўлмаган. Аёлларнинг анъанавий уй машғулотларидан бири ҳисобланган тўқувчиликда асосий хом-ашё жун бўлиб, қўй, туя, эчки жунидан уй шароитида мато тайёрланган. Ўтроқ турмуш тарзига эга бўлган аҳоли эса ғўза етиштириб, ипак қурти боқиш билан шуғулланган. Баъзан улар пахта ва ипак толасини бу ердан сотиб олишган на уй шароитида пахтали матолар (бўз, олача) тайёрлашган. Аёлларнинг анъанавий кийимлари учун четдан келтирилган ноёб, қимматбаҳо шойи ва ярим шойи матолар ҳам ишлатилган. Ярим шойи ва чарм аралашган «курсоқ» матоси, «гижим-

парча» матолари аёлларнинг анъанавий туй ва байрам кийимларида ишлатилган.

Аёллар кийимлари учун четдан келтирилган шойи, дарои, гулбарра сингари ярим ипак матолар ишлатилиб, улар асосан Қўқон. Марғилон, Хўжанд, Бухоро шаҳарларида тайёрланган ва ўзининг сифати билан бир-биридан фарқ қилган.

Аёллар кийимлари мавсумга қараб қишги, бахорги, ёзги кийимларга; бажарадиган вазифасига кўратўй, байрам, маросим либосларига, тананинг қайси қисмига кийилиши бўйича ички, устки, бош, оёқ, кийимларига бўлинади. Бундан ташқари аёллар кийими уни киядиган аёлнинг ёшига қараб ҳам фарқланади.

Аёлларнинг анъанавий кийимлари ҳақида сўз борар экан, аввало, энг кўп тарқалган оммавий кундалик кийимлардан бири ҳисобланган учун, кенг, тўғри бичимли аёллар куйлагига тўхталиб ўтсак Аёллар кўйлагига, Сурхон воҳасида ўзига хос, маҳаллий кўринишларга эга бўлган. Аёл ҳар кўйлакларини бичишда тежамкорликка эътибор беришган. Бир бутун мато кўйлакнинг олд ва орқа томонини ташкил қиладиган ҳолатда елкалари тикилмай тахланган. Матонинг гавда қисмига перпендикуляр қилиб тўғри ёки торайиб борувчи енглар тикилган. Қўлтиқ остига ҳар доим учбурчак ёки ромб шаклида ямоқ-кулфак солиниб, кўйлакнинг ён томонларига узун учбурчак шаклидаги қийиқ қулфак туширилган. Аёллар кийимларининг ушбу кўринишда бичилиши либоснинг бу турига хос умумий белгилардан бири бўлиб, бичувчининг асосий эътибори матони терлашига қаратилган.

Ҳозирда ҳам воҳада кекса аёл бичувчилар матони тежаш билан боғлиқ, бу анъанани давом эттирмоқдалар. Кўйлакни тез йиртилмаслик чидамли бўлишини таъминлаш мақсадида икки ён томонидан қийиқ қуйиб тикканлар, ушбу қийиқ икки қават қилиб тахланган бир мато парчасидан қийиб косит йўли билан бичилган. Шунингдек воҳа аёлларининг устки кийимларидаги ўзига хослик уларнинг ёқаларида ҳам ўз ифодасини

топган.

Ўрта Осиё халқларида бўлгани сингари Сурхон воҳаси аёлларининг кўйлакларида ҳам ёканинг асосан икки хил кўринишдаги шакли маълум бўлган:

1. Узун тик-уйма ёка.

2. Елка ёка - кифтлари биринчиси иккинчисига туташувчи ёкалар.

Маҳаллий шароитда кўйлакнинг кундаланг ёки узун тик қирқилган бош кириб чиқиши учун мўлжалланган қисми «йирмочи» ёки «ёка» деб аталган. Узун тик ёкали кўйлаklar аҳоли орасида «пешкушо», «жахак», «чакак» деб қаритилган.

Уйма ёка кўйлаklar аёлларнинг бола эмизишига қулай бўлиши учун мўлжалланган бўлиб, бўйиндан тирноқча 25 см чамаси кесма туширилиб, ёкани ёпиш учун боғичлар қилинган, кейинчалик ёкага тўғнағич қадаш урф бўлган.

Кўйлаklarнинг йирмоқи кундалангки «елка ёка» каби турлари асосан қизлар томонидан турмушга чиққунига қадар кийилган. Елка ёка кўйлаklar йирмоқининг чеккаларига турли хил жияк чироз, тасма, ёки турли хил рангли иплардан нурма усулида кашта тикиб чиқилган.

Ёкага кашта, жияк тақишда икки нарсага эътибор берилган. Бунда аввало безак кўрк бериб туриш кўзланган бўлса, иккинчидан йирмочидан бош кириб чиққанда тез йиртилиб кетмаслиги, кўйлакнинг чидамли ва сифатли бўлиши кўзда тутилган.

Бойсун, Шеробод туманларининг тоғ ва тоғ олди қишлоқларида аёллар ўзларининг диди ва бадий махоратига мос равишда кўйлаklarнинг олди ҳамда ёка қисмларига безак кашта тикқанлар. Кўйлаklarга бериладиган безак тури ва текли бир томондан уша ҳудуддаги мавжуд шарт-шароитга, иккинчидан кийимнинг қандай мақсадда кийилишига боғлиқ, ҳолда танланган. Кўйлаklarга безак беришнинг усуллари рангбаранг ва сон-саноксиз бўлиб, бу ўринда уларнинг барчасини санаб

ўтишнинг иложи йўқ, албатта. Воҳада безак беришда кўйлакнинг олд томонига, матонинг ўзига кашта тикиш, кўкрак қисмига кашталар, тасмалар тикиш усуллари кенг тарқалган. Каштанинг энг оммавий турларидан бири “жияк” деб аталган бўлиб, эни 20-25 см дан иборат бўлган бу каштаси тасма уйма ёқага икки қатор қилиб тикилган.

Калита тасмалар турмушга чиққан аёллар кўйлаги ёқасининг тик кесмаси бўйлаб, қизлар кўйлагининг эса кўндаланг кесимига қуйиб тикилади. Тасма, жияк жехаклар, тамбур чоки, даровизак илмоғи чокларига тикилган. Кашта тасмалар қўлда ва оддий дастгоҳларда тўқилган. Бундан ташқари эни 4-4,5 см, узунлиги 80-100 см ли кашта-тасмалар ёқаси тик кесилган аёллар кўйлаги учун тайёрланган кашта ёқа четларига тўқилиб, кўйлакнинг этагигача ташланиб тўрган. Ушбу энли ва узун кашта тасмалар «кўйлак олди» ёки «пешкарта» деб аталган.

Воҳанинг Жарқўрғон, Шўрчи, Узун туманларида яшовчи қўнғирот, юз, тоғчи уруғлари аёлларида устига кумуш тангалар қадалиб қўлда тикилган кашта «сетора» деб аталган. Шунингдек, олд томонининг кўкрак қисми кашталар оилан тўлдириб ташланган кўйлак «пеш», «пошак» деб юритилган. Кўйлакнинг олдига тикилган кашталар карбосга тикилган. Кашталар қадимги «сиёҳдўзи» ёки «чаппадўзи» усулида тикилган бўлиб, каштанинг шакли қора ип билан тикилса сиёҳдўзи деб; шаклнинг ичига чап томондан турли суратларда халқасиз кашта солинса, чаппадўзи деб аталган.

Уйма ёқали кўйлаklar боғичли бўлган ва кашта жаҳак ёки боғичларнинг охирида попук пўпакча тутилган. Кекса ёшли аёлларда пўпак уйма ёқанинг охирида бўлса, еш қизлар ва келинчакларда кўндаланг «елка ёқа кўйлаklarнинг йирмоқи охирида, яъни елка устига қўйилган.

XIX аср охири - XX аср бошларида Ўзбекистоннинг қатор ҳудудларида узун тик ёқали кўйлаklarни кийиш урф бўла бошлаган. Бу кўйлаklar халқ, орасида «пўпак ёқа» кўйлак «ит ёқа кўйлак» ёки

қишлоқларда бу кўйлак ёқаси узун бўлганлиги учун «қозиқи», «қозоқи кўйлак» деб ҳам аталган. Воҳанинг кўнғирот, тоғчи уруғлари яшовчи худудларда узун тик ёқали кўйлаklar «нугай буруш» деб номланган.

XX асрнинг 20-30 йилларида «кўкрак бурма» кўйлаklar оммавий урф бўлган кўйлак сифатида кинг тарқалган. «Кўкрак бурма» кўйлаklar дастлаб XX асрнинг бошларида Тошкентда пайдо бўлган. Бу даврда Сурхон воҳасининг Бойсун, Шеробод туманларидаги ўзбек-тожик қишлоқ ҳариди бичими ва тикилиши жуда мураккаб бўлган пар-пар ёқали кўйлаklar кенг тарқалган. Кўпинча бундай кўйлаklarни қизлар турмушга чиққанларига қадар кийишгап. Пар-пар ёқали кўйлакнинг бош кириб чиқишига мўлжалланган йирмочи чеккаларига бир бутун матодан 4-5 см атрофида олипиб, қатма-қат (плицировка) қилиб тахланган. Тахланган мато кўриниши бир текис тиш кўринишида бўлганлиги сабабли, ёқаси ушбу кўринишдаги кўйлаklarни «ит ёқа» кўйлак деб ҳам юритишган. Ўрганилаётган даврда воҳада шунингдек аёлларнинг «кўкрак бурма» кўйлаklари, яъни ҳозирги кокеткали кўйлаklar урф бўла бошлаган. XX аср бошларида «Кўкрак бурма» кўйлаklar ўзбек аёлларининг анъанавий миллий кийимига айланган ва ҳозирга қадар кокеткали кўйлаklar андозаларидаги жузъий ўзгаришлар билан республикамизда ўрта ва кекса ёшдаги аёлларнинг анъанавий кўйлаklари сифатида кийилади.

Воҳада аёллар кўйлаklари кийилишига қараб бир неча турга бўлинган. Бунда кўйлаklar кундалик байрам ва маросим кўйлаklарига бўлинган. Байрам ва тўйларда кийиладиган кўйлаklarни аёллар узоқ, муддат кийишган. Қадимги бичими сақланган бундай кенг кўйлаklar XX асрнинг 20-30 йилларигача воҳа аёлларининг кундалик ва байрам кўйлаklари сифатида оммавий равишда кийилган.

XX аср бошларида қиш фаслида, байрам ва тўй кунларида бир неча кўйлакни бир-бирининг устидан кийиш расм бўла бошлади ва бу одат

«қўш кўйлак» кийиш деб аталиб, унда қуйидаги нарсаларга эътибор берилган: дастлаб енгил пахтали матодан тикилган очик рангли оқ, кўк кўйлақлар устидан гулли, қимматбаҳо матодан тикилган кўйлак кийилган. Қизлар 3-4 та, ўрта ёшдаги аёллар 6-7 тагача кўйлакнинг бир-бирининг устидан кийишган. Дастлабки ичидан кийилган кўйлакнинг кенг узун ёқаси бошқа кийилган кўйлақлар устидан чиқариб қўйилган.

«Қўш кўйлак» кийиш одатда асосан ўзига тўқ оилалардаги аёллар орасида расм бўлган бўлиб, бу билан аёллар ўз бисотларидаги кийимларини кўз-кўз қилишган. «Қўш кўйлак»ни Хоразмда қизлар турмушга чиққандан сўнг кийишган.

Воҳа аёллари байрам кўйлақлари енгининг учига бурма кашталар тикишган бўлса, Бойсун аёллари байрам кўйлақларининг ёқасидан этагига қадар узун кашта “пута” тикилгиган.

XX аср бошларида аёлларнинг оммавий меҳнатга жалб қилинганлиги ва иш қилиш учун қулайроқ кийимларга ўтишдаги умумий интилишлари сабабли воҳанинг ҳам кўп қишлоқларида, калта енгил ва енглари қайтарилган, ёқалари безатилган кўйлақлар кийилган. Оиланинг ичида эса аёллар эркин турадиган, белбоғсиз кўйлақлар кийишган. Тожиқлар, ўзбеклар билан аралаш яшайдиган Бойсун, Шеробод, Сариосиё туманларида тожиқ қўнғирот, чигатой аёллари худди қирғиз аёлларидек, кенг узун кўйлақларни кийганда кундалик юмушларга халал бермаслиги учун белларини боғлаб олганлар. Воҳада кекса ёки ўрта ёшли аёллар белларини чеккаларига турли хил-кашталар, боғичлар тикилган бир бутун мато билан боғлашган бўлиб, у «пута» «фута» ёки «локи» деб аталган, Хозирда эса рўзғор ишларида ошхона юмушларини бажаришда белга боғланадиган фартукчага нисбатан мазкур атама ишлатилади.

Сурхондарё кўйлакларнинг номлари тикилган матога ҳам боғлиқ, бўлган бўлиб, шойи кўйлак алвон кўйлак каби атамалар билан юритилган. Баъзи кўйлаklar ундаги алоҳида белгиларга қараб яъни «гулли кўйлак», «каштали кўйлак» деб ҳам аталган. Ўтказилган дала тадқиқодларига асосланиб шуни айтиш мумкинки, республикамизнинг бошқа ҳудудларида бўлганидек Сурхон воҳасида ҳам аёлларнинг анъанавий устки-ички кийими ҳисобланган кўйлакар уларнинг ёшига қараб турлича номланган. Масалан, қизлар кўйлаги - кифтаки ёқа, келинлар кўйлаги пар-пар ёқа кўйлак қариялар кўйлаги - ёқа боғли, боғичи ёқа кўйлак номлари билан бир-биридан қатъий ажратилган.

Сурхондарё аёлларининг анъанавий ички кийимларидан бири лозимдир. Лозим атамаси арабча «лочима» сўзидан олинган бўлиб, зарур керакли маъносини англатган. Ўрта Осиёда икки-уч хил матодан тикилган лозим кийишган. Сибир халқлари эса буғу терисидан тикилган, турли хил нақшлар туширилган аёлларнинг қишки лозимлари «тарпима» деб аталган.” Воҳадаги тожик чигатойлари аёллар иштонини эзор, пойжома, тунбон номлари билан аташган.

Яхлит бутун матодан лозим тикиш, ён, липпа қисмини ипакли матодан тикиш гуноҳ ҳисобланган. Тиззадан юқори «липпа» қисми оддий матолардан, пойча қисми эса қимматбаҳо матолардан тикилган. Воҳада қиш фаслида чорвачилик билан шуғулланувчи тоғ қишлоқларида яшовчи аҳоли эчки жунидан тўқилган «чивиг иштон» кийишган. Қишда кийиладиган иссиқ, қалин лозимлар бошқа халқларда ҳам учрайди.

Аёллар лозими тикиладиган мато уларнинг ёшларига қараб танланган. Аёллар лозимининг бичими ўзига-хос тарзда - яъни юқориси кенг бўлиб, Пастга қараб торайиб борган. Мато икки қават қилиб букланиб, сўнг қия шаклида бурчакма-бурчак қилиб кесилганда иккита ингичка ва иккита кенг хомонлар пайдо бўлган.

Лозимлар кенг, узун қилиб тикилиб, оёқ, кириб чиқиши учун қулай бўлган. Лозимлар одатда товонга қадар тушиб тўрган, чунки ислом динида шариатга қўраномахрам кишиларнинг аёллар авратини, яъни оёқ,

тўпигларидан кўлларининг учигача бўлган тана қисмини кўришлари гуноҳ ҳисобланган.

Сурхондарёда кекса ёшдаги аёллар лозими узун, кенг бўлиб, оёқ, кириб чиқиши учун қулай қилиб тикилса, ёш қизлар ва келинчаклар лозималари бирмунча калтароқ ва торроқ қилиб тикилган. Лозимнинг юқориси, яъни липпа қисми қайтариб тикилган ва иштонбоғ ўтказилган.

Иштонбоғлар пахта ёки жун иплардан тайёрланган. Дастлаб аёллар ва эркаклар лозими (чолвор) бир хил бичимга эга бўлган. Кейинчалик эркаклар иштони ва шолворларининг оёқ, қисми бироз кенгроқ қилиб бичилган бўлиб, бунда ерга ўтирганда, от, эшак туяда юрганда қулай бўлиши эътиборга олинган. Аёллар лозимига турли хил нақшлар, шакллар туширилган ва «чироз», «жияк» тутиш одат бўлган. Лозимнинг пойча қисмига, яъни унинг товон атрофи бўйлаб тушиб турувчи айланасимон қисмига «жияк» ва «чироз»лар тутилган. Бу безак бошқа устки кийимлар билан уйғунликни таъминлаш ҳамда халқимизнинг магик тасаввурлари, яъни ёмон кишилар назаридан сақлаш мақсадида тақилган. Бойсун туманининг Мачай қишлоғида лозимларга чироз тутилмаган аёлларни дафн маросимларига киритмаганлар.

Жияк тасмалар ҳам одатда аёлларнинг ёшларига қараб танланган. Кекса ёшдаги аёллар оқ қора нақшли ва энли чирозлар тақишса, ёш қизларга, келинчаклар лозимини тайёрлашда жимжимадор нақшлар туширилган чироздан фойдаланилган. Бундай чирозларнинг айлана бўйлаб, икки учлари туташган қисмида пунакчалари бўлган. Воҳада лозимлар учун тикилган жияк ва чирозларнинг «ўрама чироз» «босма чироз», «қора чироз», «алвон чироз», «кашта чироз» каби турлари мавжуд бўлган.

Аёллар лозим кийишда ўзига хос удум ва ирим-сиримларига амал қилишган. Жумладан, турмушга чиққан аёлнинг лозимини бошқа яқин кишилари, ҳаттоки, опа-сингиллари ҳам кийиши таъқиқланган. Қизларнинг сеп кийимларига лозим солинмаган. Лозимлар алоҳида

тикилган ва сақланган. Воҳада кўп фарзандли аёллар бефарзанд хотинларнинг бола йўли очилсин, деган мақсадда улар ўз лозимининг иштонбоғини берган. Кўз теккан, сукданган болаларни даволаш амалларини бажаришда ҳам лозимдан магик деталь сифатида фойдаланишган. Бунинг учун она ўз лозимини чаппа қилиб бошидан айлантириб болани силаш орқали фарзандини сукдан, бало-қазодан халос килар экан.

Воҳа аёллари йил мобайнида оилада ва кўча-куйда лозим кийишган. Хаттоки мархумаларга ҳам махсус лозим кийдиришган. Ўзбекларда матони тежаш учун яхлит матодан лозим тикилмаган. Хозирда аёллар лозим турли хил фабрика ҳатоларидан тикилиб, кекса ёшдаги аёллар ва келинчаклар кийимининг бир қисми сифатида кийилади. Лозимларга тутиладиган жияк чирозларнинг турлари, нақшлари хилма-хил бўлиб, воҳада «бойсуни чироз», «бурма чироз», «самарқандча чироз», «бухороча зардўзи чироз» каби номлар билан аталадиган турлари мавжуд.

Аёлларнинг анъанавий устки кийимлари ҳар бир ҳудуд, ҳар бир халқда ўзига хос безак ва нақшлари билан ажралиб турсада, улар Ўзбекистон ҳудудида бир хил бичимда яъни тўғри, кенг ва узун қилиб бичилиши билан ажралиб турган. Дастлаб аёлларнинг устки кийимлари аёлларнинг кўйлаги кўринишида бошга ташлаб юрилган ва кейинчалик халат кўринишига келтирилиб кўйлак устидан кийила бошлаган. Аёлларнинг устки кийимлари пахта солиб қавилган аёллар тўни ва пахтасиз авра-астардан иборат енгил халат кўринишида бўлиб, улар Республиканизда турлича номланган. XIX аср охири - XX аср бошларида мунисак кийиш бутун Ўзбекистан бўйлаб оммавий урфга айланган. Мунисак Сурхон воҳасида «минисак» номи билан аталган ва уни аёллар қимматбаҳо кийим тарзида тўй ва байрамларда кийишган. Чорвачилик билан шуғулланган тоғ ва тоғ олди қишлоқларида авра-астарли мунисак кўринишидаги енгил устки кийим - «желак» кийилган.

Анъанавий устки кийимлардан пахта солиб қавилган чопон ёки тўн аёллар учун икки хил кўринишда бўлган тўғри кенг бичимли тўнга бели

тор, яъни белли тўн. Воҳада ичига пахта солиб тикилган устки кийим «пахтали чопон» деб номлашан. Бундай чопон қандай матодан тикилганлигига қараб «атлас чопон», «шойи чопон», «бўз чопон» деб ҳам юритилган. Чопон беш қисмдан: енг, бўй, ён, ёқа ва чалгайдан ташкил топган.

Чопоннинг бўй қисми олд ва орқа томонлардан иборат бўлган, ён қисми қўлтиқдан орқа ва олд оралиғига ўланган, юқорига ёқа ўтказилган. Белли чопонларнинг орқа қисми икки бўлак бўлиб, киши бели ичига киритилиб, ўртаси қўшиб тикилган. Натижада чопон танага ёпишиб тўрган. Ёни бўйга улаганда юқорида ўмиз пайдо бўлади ва шу ўмизга енг уланади, ёқа тушган жойдан то этаккача энсиз мато уланиб, у «чалгай» деб аталган. Унинг орқа томонига ичидан шойи ёки қора матодан турт энлик «адип» уланган. Чопоннинг енг, ёқа, этак қисмларига безак берилган ва мустаҳкам бўлиши учун чироз, жияк тикиб чиқилган. Аёлларнинг халат, чопонлари ўзининг бичими, тиқилиши бир-бирига ўхшаш бўлган. Улар ўртасида фарқ, чопонга тутилган жияк матоларда сезилиб, эркаклар туни бир қадар узунроқ тикилган. Воҳада аёллар чопонлари ёқаларидан ҳам фарқлаш мумкин бўлган, яъни аёллар чопонининг ёқалари очик, кенг, чопоннинг этаклари бир-бирига туташтирилмаган, енглари эркаклар тунига нисбатан калтароқ қилиб тикилган.

Ўрта Осиёнинг бошқа халқларида бўлганидек воҳа аёлларнинг анъанавий устки кийимлари узун, кенг, тутри бичимда бўлган.

Россия Ўрта Осиёни босиб олганидан сўнг ўлкага янги кийим нусхалари кириб кела бошлади. Мана шундай енгил устки кийимлардан бири камзулдир. Республикамизнинг бошқа ҳудудларида «камзур», «камзил», «бешмет» номлари билан аталган. Сурхон воҳасида дастлаб шаҳарларда, сўнгра қишлоқларда янги нусхадаги камзуллар кириб кела бошлаган. Камзулнинг бичими бироз мураккаброқ бўлиб, елкадан белга томон торайиб, бел қисми танага ёпишиб турган ва этакка қараб кенгайиб борган. Камзул ёқаси «қўш ёқа» тарзида, яъни икки учбурчак ёқа

шаклида тикилган, икки ён томонларида чунтаклари бўлган. Камзулларнинг олди. дастлаб боғичли бўлиб, кейинчалик фабрика тугмалари кадалган. Сурхондарё вилоятининг ўлкашунослик музейида М.Турғунбоева номли рақс музейи экспонатлари орасида олдида боғичлар тутилган, тугмали, беқасам, атлас, шойи, шунингдек парча, фаранг матоларидан тикилган камзулларни учратиш мумкин.

Воҳанинг чорвачилик билан шуғулланувчи тоғ ва тоғ олди қишлоқларида яшовчи аёллар камзулларга енгил пахта солиб тикишган ва бу кийим маҳаллий аҳоли орасида камзул - чопон, пахтали, камзул, узун камзул номлари билан машҳур бўлган. Мавжуд дала материаллари ва илмий адабиётлардаги маълумотлар аёлларнинг анъанавий устки кийимларидан бири ҳисобланган «камзул» воҳада XIX аср охири XX аср бошларидан кийила бошланганлигини тасдиқлайди.

Камзул кўринишида тикилган авра-астарли кўйлак устидан кийиладиган енгсиз, калта анъанавий устки кийимлар «нимча» ёки камзулча» деб номланган. Воҳанинг тоғни-қатоғонлар яшайдиган қишлоқларида (Хатак Хужанкр, Бедак) аҳоли орасида ушбу кўринишдаги устки кийим «аскарча», ичига пахта солиб тикилган «гуппи», «гуппича» деб аталган. Пахта солиб тикилган «гуппи», «гуппича»ни қишда аёллар кўйлак остидан кийишган. Чорвачилик билан шуғулланувчи аҳоли астарининг ичига жун солинган гуппичаларни кийишган. Енгсиз калта нимчаларни кейинчалик болалар, ёш қизлар ҳам кийишган. XX асрнинг 70-80 йилларидан ҳозирга қадар кекса ёшдаги аёллар «қора нимча», «бахмал аскарчалар» кийишган.

Воҳа хотин-қизларининг кийим-кечакларидаги ўзига хосликни анъанавий бош кийимларида ҳам кўриш мумкин. Сурхон воҳаси аёлларининг анъанавий бош кийимлари ҳақида сўз юритар эканмиз, шу ўринда аёлларнинг эркакларга нисбатан бирмунча хилма-хил бош кийимлар кийиштанлигини таъкидлаш лозим.

Воҳа аёлларининг анъанавий бош кийимлари уч гуруҳга бўлинади:

1. Бир бутун мато қисмидан тайёрланган бош кийимлари;

2. Кийгичлар;

3. Бошга ташлаб юриладиган ёпингичлар;

Биринчи гуруҳга мансуб бош кийимлар рўмоллардир. Рўмоллар дастлаб маҳаллий дастгоҳларда тайёрланиб келади, хоса, кейинчалик фабрикада тўқилган матолардан, яъни докадан тайёрланган. Рўмоллар турли ҳажмда бўлган, яъни тўғри туртбурчак рўмол 1,5x2,5 м ўлчовда, квадрат шаклидаги рўмол 1,5x1,5 м ўлчовда бўлган. Ипакдан қўлда тўқилиб, ранг берилган квадрат шаклидаги рўмол казна рўмол, дорой рўмол, халил рўмол, шол, рўмол деб номланган ва бу рўмоллар асосан қиш фаслида ўралган. Бойсун, Шеробод туманларининг тоғ ва тоғ олди қишлоқларида эчки жунидан тивит рўмол, шол рўмол тўқилган ва турли рангларга бўялган бу рўмоллар асосан қиш фаслида ўралган. Воҳада аёллар кўпроқ оқ пахта ипдан, ипакдан қўлда тўқилган «казна», «хазна» рўмол ўрашган. Бу рўмолни «гулбаст» ёки «гулбарра» усулида бўяб, турлича нақшлар билан безатишган. Вилоят ўлкашунослик музейида турли ҳажм ва нақшдаги «казна» рўмоллари мавжуд бўлиб, аёлларнинг анъанавий бош кийимлари ҳақида маълумот берувчи экспонат сифатида яхши сақланмоқда. Қазна рўмоллар 1,5 x 1,5 м ҳажмида ёки қадимий ўлчовда 4 газ бўлган.

Воҳада қизлар ва келинлар ўрта ҳажмдаги рўмолларни ўрашган. Ушбу гуруҳга кирувчи рўмоллар бошнинг пешона қисмига боғланган ва турлича номлар билан аталган: рўмолча, рўмолча, қарс, дурра, нозбандак, чаккабандак, дуррача. Ёш қизлар, келинчаклар очик, рангли, ёрқин рангли рўмоллар ўрашган бўлса, кекса ёшдаги аёллар оқ, ним ранг, кичик ҳажмли рўмолчаларни катта рўмоллар остидан ўрашган.

Пешона қисмига боғланадиган бош кийимлари ўзига хос шаклда ва ҳажмда бўлиб Бойсун туманининг Сайроб, Дарбанд, Панжоб каби тожик қишлоқларида сарбанд, мандил номлари билан, ўзбек чиғатойлари яшайдиган Хатак Авлод, Хомкон қишлоқларида пешонабанд, манглайча номлари билан аталган.

Аёллар бош кийимлари тизимида «бош» ёки «салла», «салла бош» алоҳида ажралиб тўрган. Ўрганилаётган даврда у айниқса, ярим ўтрок

аҳоли ўртасида кенг тарқалган. Саллабошни одатда болали, ўрта ва кекса ёшли аёллар ўрашган. Бошга ярим дўппи шаклидаги кийгич кийилиб, унинг устидан 3-4 метрли салла ўралган. Бош кийимининг ушбу қисми-бош деб аталиб, унинг устидан бешта, ўнта, ўн бештагача, баъзи ўзига тўқ оилаларда тўй тантаналарида йигирма - ўттизтагача турли ранглардаги рўмолларни рангларига алоҳида кўриниш берган ҳолда ўралган ва ўровнинг ушбу қисми салла деб аталган. Воҳанинг турли туманларида ушбу бош ўрови турлича номлар билан номланган. Жумладан, Жарқўрғон, Шўрчи туманларидаги қўнғирот аёлларида «салла бош», «шоҳбош» деб номланса, Шеробод, Бойсун туманларида «саллабош», «чамбарак», «бош ўров», «ўрама» деб аталган. Саллабош кишининг иқтисодий қудратини кўз-кўз қилувчи муҳим белги вазифасини ҳам бажарган бўлиб аёлларнинг саллабошлари кўринишига кўра «камбағалбош» ва «бойбош» деб ажратилган. Кам сонли ва оддий кўринишли рўмол ўралган бўлса - камбағалбош, хилма – хил рўмоллардан иборат баланд, кенг саллабошлар - «бойбош» деб номланган. Саллабош қўнғирот, қарлуқ ва дўрмонларда ҳам бўлган. Дўрмонларда саллабошни пешона қисмини кўрсатмасдан киприкка қадар туширган ҳолатда қўнғиротларда эса пешонадан юқорироқда ўралган. Қарлуқларда саллабошни «касаба» дейилган. Саллабошнинг устидан ташланган рўмол маҳаллий аҳоли орасида дакана деб номланган. Одатда аёллар юрган вақтида рўмоллари сирғалиб тушмаслиги учун саллага рўмол тўғноғич қадаганлар. Шунингдек салла бошдаги рўмоллар қатига игна, гугурт, калит, рўмолча, пул, ип ва бошқа зарур нарсалар солинган.

Бошга ўраладиган анъанавий бош ўровларидан яна бири локидир. Бойсун туманининг Сайроб қишлоғи аёллари локини узоқ, йўлга чиққанларида, рўзғор юмушларини бажариш вақтида боғлашган. Кўпинча кичик рўмолча ёки катта рўмол тушиб кетмаслиги учун унинг устидан буклаб-буклаб рўмол ўралган мато локи деб аталган.

Аёлларнинг пешонага боғланган бош ўрамлари текис ва баланд туриши учун рўмол икки қатланиб, ҳар бир қати ичига қаттиқ картон қоғоз

бўлаги қўйилган ва бу кўриниш рус аёлларининг анъанавий бош кийими - «какошниюқлар кўринишида бўлганлиги учун аҳоли орасида «касенка» ёки “касаба” деб аталган.

Халқимизда рўмоллар бош кийим вазифасини бажаришдан ташқари белбоғ, хамён, сумкача, сафарда юрилганда дастурхон, жойнамоz, сочиқ, ва соябон вазифаларини ҳам ўтаган.

Кийгичлар сочининг йиғили, ихчам бўлиб туриши учун ёш қизлар ва келинчаклар томонидан безак, кўрк сифатида рўмол остидан бошга кийилган. Рўмол остидаги кийгич (дўппи, тахя, тўппи ва б.) кишига улуғворлик кўркамлиқ бахш этган, кекса ёшдаги аёллар эса кечаси ялангбош ётмаслик учун кийгич кийишган. Бошга ташлаб юриладиган рўмоллар сочдан сирғалиб тушиб кетмаслиги учун кийгичларга тўғнағич қадаб қуйилган. Бошга рўмол остидан кийилган кийгичлар бошқа ҳудудларда турлича номланган.

Сурхон воҳаси аёлларининг анъанавий бош кийимларидан бирик-кийгичлар ўзига хос кўринишда, шаклда бўлиб, калуга, култапўшак шабқулоҳ (тунги кийгич), дўппи, туппи (шевада), қалпоқ деб аталган. Кийгичлар авра-астарли қилиб, икки хил кўринишда тикилган. Биринчи кўринишдаги кийгичлар айлана симон, учсиз тикилган, орқага, елкага осилиб турувчи дум қисми бўлиб, унинг юқори қисмида бўйин атрофида уйиқ жой қолдирилган ва ўрилган сочлар шу жойдан чиқариб қўйилган. Уйиқ ичида кўрган сочлар уй юмушларини бажарганда халақит бермаслиги учун кийгичларнинг махсус соч чиқариладиган айлана усти қисми мавжуд бўлган.

Иккинчи анъанавий дўппи кўринишидаги кийгичлар тўртбурчак шаклида айлана тик чўққисимон, баланд бўлиб, асосан келинлар ва ёш қизларга мўлжаллаб тайёрланган. Дўппилар нақшлари ва матосининг турига қараб ҳам турлича номланган. Турли рангли наҳилар туширилган дўппилар, «чамандагул», бахмал, парча матодан тикилган, йўл-йўл нақш туширилган дўппи эса ироқи дўппи деб номланган.

Воҳада ҳам аёллар орасида душш кийиш одати XX асрнинг 20-

йилларида, яъни паранжи ташлангандан сўнг оммавий расм бўла бошлагач кекса ёшдаги аёлларнинг гувоҳлик беришича, паранжи ташлангунга қадар, ҳозирги тўрт бурчакли дўппилар ўрнига, рўмол остидан учсиз юмалоқ дўппилар кийилган.

Одатда биринчи кўринишдаги айлана орқасида дум қисми бўлган кийгичларни турмушга чиққан қизлар, келинчақлар ва ўрта ёшдаги аёллар кийишган. Кекса ёшли аёлларнинг кийгичлари дўппи ичига енгил пахта солиниб қавилган.

Айлана юмалоқ кўринишидаги дўппиларни аёллар катта рўмоллар остидан кийишган, тўртбурчак замонавий дўппиларни қизлар, келинчақлар кичик ҳажмдаги рўмоллар остидан кийишган. Баъзан қизлар икки ўрим сочларини дўппи устидан айлантириб чирмаб қўйишган ва бу дўппи, рўмол сирғалиб тушиб кетмаслиги, бирор юмуш бажараётганда сочлар, кийгичлар ишга ҳалал бермаслиги ҳамда ихчам бўлиши учун қилинган. Қизлар турмушга чиқиб фарзандли бўлишгач, уларнинг бош кийимларида ҳам маълум ўзгаришлар рўй берган.

Воҳада фарзандли аёллар, йирик ҳажмдаги катта рўмол-рўмоли калон ва кичик рўмол-нозибандак-пешонабанд боғлашган. Дўппи устидан пешона билан бўйиннинг орқа қисмига икки учи боғланиб унинг устидан «катта рўмол» ияк-жағ остидан кесишган ҳолатда бўйин орқасига боғлаб қуйилган.

Одатга кўрақизлар турмушга чиққанларида уларнинг бошига кулота ёки калута кийдириш, биринчи фарзанд кўрганда, аёллар илк бор набирали бўлганда ҳам ўзига хос анъанавий кийим кийдириш маросимлари ўтказилган. Баъзи ҳолларда эса бирдагина учта маросим: болани бешикка солиш (белаш), ёш онага пўпак тақиш ва катта онанинг сочини иккита қилиш одати амалга оширилган. Аёллар дастлаб кулота кийдирилгач, улар қишлоқнинг «кайвони» хотинлари сафига қабул қилиниб, улар тўй-маъракаларга, қиз оиш, фотиҳа туйларига бемалол қатнашишлари мумкин бўлган.

Воҳада рўмол остидан кийиладиган дўппи, тўппи, калуга, токи каби

кийгичлар XX аср бошларида аёлларнинг анъанавий бош кийими ҳисобланган. Бошга ташлаб юриладиган ёпинғичлар. Ушбу гуруҳга кирувчи анъанавий бош кийимлари хилма-хил бўлиб, ёпинғичларнинг энг кўп ва кенг тарқалгани паранжидир. Паранжининг пайдо бўлиш даври бир канча илмий асарларда алоҳида ўрганилган. XVIII аср ёзма манбаларида паранжи номли бош ёпинғичи ҳақидаги маълумотлар бор. Паранжи арабча фаранжи яъни, “арож:ат сўзидан олинган. Паранжи узун бўлиб, товонга қадар - тушиб турган. Паранжининг ажралмас қисми Ҳисобланган чачвон воҳанинг ўзбек ва тожиклар аралаш яшайдиган ҳудудларида «чашмибанд» (чашм-куз, банд-беркитувчи) деб юритилган Чачвон отнинг қора ёлидан тикилиб, чеккалари оқ жун билан тикилиб юқори қисми тугмача ёки илгак билан бирлаштирилиб бошга кийилган, Унинг устидан эса паранжи кийилган ва у тушиб кетмаслиги учун ияк остидан махсус илгакларга бириктириб қўйилган. Келинлар ва қизларга оқ «чашмибанд» тутишган. Бунда йўли оқ, бахти очиқ, бўлсин деган ният мужассамлашган. Паранжига аёллар ўзига хос усулда безак беришган. Унинг ёқаси, этакларига «чалма жияк», «токма жияк», «гулли жияк» - тикишган. XX асрнинг 30-40-йилларида қалампир-мурч ёки майда илон изи шаклидаги жияклар тикит одат бўлган. Паранжининг енглари сохта қилиниб, орқага ташланиб бир-бирига туташтириб тикиб қўйилган, паранжининг орқага ташланган енглари турли хил рангли ипак иплар, жияклар, мунчоқ ва тангалар билан безатилган. Воҳадаги аёллар паранжи ва чачвонни уй ичида ёпинишмаган. Уларнинг тасаввурича, юқора ранг қайғу келтиради деб чачвон қора рангда бўлганлиги учун фақатгина кўчада, меҳмонга чиққандагина паранжи ёпинишган. Паранжи қимматбаҳо матолардан тикилган. Шу боисдан ҳам паранжи тиктиришга ҳар бир оиланинг қурби етмаган. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, воҳада ярим кўчманчи ҳаёт кечирган ўзбекларда паранжи кенг тарқалмаган. Аёллар уйдан ташқарида, яъни кўчага чиққанда, меҳмонга борганларида бошига ёпиниб юриладиган махсус ёпингич вазифасини бажарадиган кийимларга эга бўлишган. Шунингдек воҳада «кўрта», «желак» каби

паранжига ўхшаш ёпингичлар ҳам бўлган.

Кўрпа – астарсиз калта халат. Унинг енглари узун бўлиб, орқага ташлаб қўйилган. Воҳанинг қўнғирот ва юзлар яшайдиган ҳудудларида аёллар желакни бошларига ташлаб юргаплар. Қизларнинг сепларига қизил, қимматбаҳо матодан тикилган желак солинган.

Бойсунда Шеробод, Жарқўрғоп туманларида яшаган аҳоли орасида келинларнинг қимматбаҳо матолардан тикилган, олди ва ёқа қисми турли хил жияклар, тангалар билан беаба тикилган анъанавий бош ёпингичи «кўртақўр» ёки «куроқ кўрта» деб аталган. Кўрта, желак каби бош ёпингичлари енгил, бошига ташлаб юриш учун анча қулай бўлган, бош ёпингичлари аёлларнинг ёшларига ва оиланинг иқтисодий адволига қараб фарқланган. Бошга ташлаб юриладиган ёпингичлар, бошқа халқларда турлича номлар билан номланган. Аёлларнинг желак кўрталарига қараб иқтисодий аҳоли, бой ёки камбағаллиги белгиланган. Шунингдек ёпингичларнинг матолари, ранглари уларнинг ёшларига қараб дам фарқ, қолган. Умуман аёлларнинг ёпингичлари асосан уларнинг юзларини бегона эркаклар назаридан бекитиш учун ёпиб юрилган.

Анъанавий бош кийимларидаги ўзига хосликлар ва фарқ, қилувчи белгилар кўпроқ кийим эгасининг ёшига, мавсумга, қачон ва қаерда кийилишига қараб белгиланган. Жумладан, Сурхон воҳасида аёлларга оналик ва аёллик белгиси сифатида лачак боғлашса, карлукларда қизлар турмушга чиққанларида «қопдон» деган рўмол ёпилиб, турмушга чиққач катта оқ ипакдан тикилган «қалпо» рўмол ўратилган. Воҳада истиқомат қилувчи қўнғирот аёллари саллабош кийиб устидан «дакана» рўмол ташлаб чоришган. Бу ўрта ёш ва кекса ёшдаги аёлларнинг бош кийими ҳисобланган.

Хуллас, воҳа аёлларининг анъанавий бош кийимлари ўзига хос кўриниш ва бичимга эга бўлиб, турлича номлар билан аталган. Халқимизда бош кийим муқаддас ҳисобланган ва доимо у уйнинг тўрига осиб қўйилган. Бош кийим бошқа кишига берилмаган, оёқ, остига қўйилмаган, унга ўзига хос давлат-бойлик сифатида қарашган. Шунингдек,

бош кийимлар инсон кўрки сифатида эъзозланиб, алоҳида эътибор берилиши. Кишининг қайси Эл – юрт фарзанди эканлиги ҳам кўпинча унинг бош – кийимига қараб аниқланган.

Оёқ, кийимлари. Анъанавий кийимларининг узвий бир қисми оёқ, кийимларидир. Оёқ, кийимлари жуда қадим замонлардан буён мавжуд бўлиб, унга кишилар ҳамма даврларда эҳтиёж сезганлар. «Ибтидоий одам ҳам ўз танасини ҳимоя қилишни оёқларини муҳофаза қилишдан бошлаган. Сурхон воҳси аёлларининг анъанавий оёқ, кийимлари қуйидагича бўлган: калиш, калиш-маҳси, нутай кавуш, ҳаккари кавуш, «попуш». Шунингдек, воҳада қиш фасли терилардан махсус ишлов бериб тикилган этиклар ҳам кийилган.

«Қайроқи маҳси» - эчки терисидан тайёрланган чармдан косиблар томонидан тикилган. Аёллар маҳси кийишдан аввал оёқларига пайтава ўрашган. Пайтава қишда жундан, баҳор ва ёзда пахтали матодан тайёрланган. У оёқ, учидан айлантрилиб товон орқасидан юқорига томонга қаратиб ўралган ва пайтаванинг уч қисмига қистириб тикиб қуйилган. XIX аср охирларида аёллар орасида этик кийиш одат тусига кира бошлаган ва ўзига тўқ, бой оилаларда наҳили, узун, тиззагача қўнжи ташқарига қайтариб қўйиладиган этиклар кийишган. Этиклар асосан қўй, эчки, мол терисидан тайёрланган. Аёлларнинг енгил оёқ, кийимлари воҳада «попуш», «ковуш» номлари билан аталган. Ёғоч ёки суякдан пошна қилингани эса аҳоли орасида «ҳаккари кавуш» деб юритилган. Воҳа аҳолиси уч қисми илмоқ кўринишида қайрилиб турувчи ковушларни «нутай ковуш» деб атаган. Сурхондарёда аёлларнинг оёқ, кийимлари, Ўрта Осиёнинг бошқа ҳудудларида бўлгани каби маҳаллий косиблар томонидан кума териға ишлов бериб тикилган. Оёқ, кийимининг кўриниши ва безаклари косиб ҳамда чармчиларнинг маҳоратига боғлиқ, бўлган. XIX аср охири - XX аср бошларидан эътиборан Россия фабрикаларда тайёрланган калиш кенг тарқалган бўлиб, улар рангларига қараб «қизил калиш», «малла калиш» деб аталган. Калишлар даставвал қўлда тикилган, кейинчалик эса фабрикада

тайёрланган пайпоқ – жулоб (шевада) билан кийилган.

Воҳада четдан кириб келган бир неча турдаги калишлар ҳам маълум бўлган, яъни руслар томонидан тайёрланган желатин калиш, татарча-нугай калиш, нақшли гулли калиш. Анъанавий кийимларни ёшга қараб кийиш хусусияти оёқ, кийимларида ҳам сезилган, Тўйларда, байрамларда қизларга келинчаклар қизил маҳси ёки гулли маҳси кийишган бўлса, тоғли ҳудудларда маҳаллий шароитда бўялган малла, қизил рангли қўнжли маҳси кийишган. Бунда маҳсига турли хил рангли ипак иплардан нақш тушириб, тикиб чиқилган. Ўрта ва кекса ёшдаги камбағал оилаларда аёллар «сарик маҳси» кийишган. Бундай маҳсилар қўй терисидан тикилиб, териниг асл ранги сақланган, яъни бўёқларсиз оддий кўринишда бўлган.

Аёллар оёқ кийими хилма-хил бўлмаган, улар тикилиши, ранглари, нақшларига кўрабир-биридан фарқланса-да, ёшига ва мавсумга қараб кийиладиган оёқ, кийимлари барча ҳудудларда бир хил кўринишга эга бўлган.

Халқимизда оёқ, кийимлари билан боғлиқ, бир қатор иримлар, одатлар мавжуд бўлиб, улар ҳаттоки ҳозирга қадар ҳам сақланиб қолган. Этнограф олим Ҳ.Исмоиловнинг маълумотларига кўра, оёқ, кийимлари ҳадя қилинмаган, сарполарга, қизларнинг сепларига солинмаган.

Сурхон воҳаси аёлларининг анъанавий. кийимларида Республикамизнинг бошқа ҳудудларида учрамайдиган ўзига хос кўринишлар ҳозирга қадар сақланиб қолган. Хусусан, кекса ёшдаги аёллар чекка қисмига вертикал йўналишда жияк тикилган «уйма ёка» кўйлақларни, желак халак пахтали чопон, нимчаларни ҳозирга қадар анъанавий бичимда, тикиб кийишмоқда. Анъанавий бош кийимларидан узун кенг рўмол - «дакана», «салла бош», кийгичлар, «туппи», «калуга» аёллар орасида сақланиб, маросимларда, байрам ва сайлларда миллий, анъанавий кийимлар қаторида кийилади. Воҳанинг ярим ўтроқ ҳаёт кечирувчи аҳолисига мансуб аёллари саллабош кийиб, узларида алоҳида улуғворлик тантнаворлик туйғуларини ифодалашса, кўйлақларининг кенг¹ осилиб турувчи енглари узоқ, йўлда елпиғич,

соябон вазифасини ўтаган. Ўрганилаётган даврда воҳа аёллари кўпроқ ёрқин рангларни айникса, қизил, оч қизил, пушти рангни ёктиришган ва ўз навбатида бу билан боғлиқ, рамзий одатлар ҳам мавжуд бўлган. Кекса момоларнинг ҳикояларига кўра, ўтов, қора уйга келин туширган қайнона момо «келин салом»да келинига: «Сен яшайдиган ўтов - қора, осмон - кўк дала-дашт - яшил, қозон-ўчоғинг қора, сочилиб, уларнинг ичида алоҳида кўзга ташланиб юришинг учун қизил кўйлак кийдирдим, илоё сен кўк кўйлак кийма, қорага ботма, қизамиққа чалинма, юзинг кўйлагингдек қизил бўлиб юрсин», деб қизил кўйлак кийдирар экан. Шундан сўнг қизлар, келинчаклар, аёллар қизил рангни ёктириб, унга алоҳида эътибор билан қараганлар. Яйловда кўй боқиб юрган чўпон узокдан ўзига овқат келтираётган аёлини қизил кийимда кўрса, яшил яйловимга қизил оралади, деб қувонган.

Халқимизнинг қизил рангга алоҳида эътибор бериш одатлари ҳозирга қадар сақланиб, қўнғирот, тоғчи қатоғон урушларида қизлар, келинчакларнинг чимилдиқларини қизил рангли матодан тикишиб, қизнинг қалинига кўй юборишганда, кўйининг бўйнига қизил рўмол боғлашади, аза рўмолини ечган аёллар бошига албатта қизил рўмол боғлашади. Умуман, халқимизда қизил ранг навқиронлик хурсандчилик тантанаворлик рамзи деб қаралган. Анъанавий кийимларда халқимизнинг дунёқараши, хўжалик юритида анъаналари ва маиший турмуш тарзи ўз ифодасини топган.

Хуллас, анъанавий кийимларни ўрганишнинг асосий даври ҳисобланган XIX аср охири – XX аср бошларида Сурхон воҳаси аёлларининг анъанавий кийимларида этник ўзига хослик муайян табиий иқлим шароити, хўжалик машғулотлари, халқимизнинг дунёқараши, турмуш тарзи яққол акс этганлигини кўришимиз мумкин. Ўрганилаётган даврда воҳа аёлларининг кийимларида анъанавийлик анча устун бўлган. Кейинги даврда XX асрнинг 30-йилларига келиб маросим ва кундалик кийимларнинг тури ҳамда сифати ўзгарган. XX асрнинг 50-60 йилларга келиб мураккаб бичимли устки, бош ва оёқ кийимлари урф бўла бошлади.

Газламаларнинг тури, сифати, безак нақшлари турли-туман бўлиб, бу ижтимоий муносабатлар, савдо-сотиқнинг ривожланиши, фан – техника тараққиёти, замонавий тикув машиналарининг пайдо бўлиши, бошқа халқлар билан маданий – иқтисодий алоқаларнинг такомиллашиши натижасида кийимларнинг хилма-хиллиги ортган.

СУРХОН ВОҲАСИ ЭРКАКЛАРИНИНГ МАВСУМИЙ КИЙИМЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС КЎРИНИШЛАРИ

Воҳа аҳолиси эркаklar кийимларининг шаклланишида анъанавий хўжалик машғулотлари (чорвачилик деҳқончилик хунармандчилик), табиий географик иқлим шароити (ТОҒ, ТОҒ ОЛДИ, ДАШТ) таъсири, айниқса, сезилиб туради. Этнографик тадқиқотлар халқ, кийимлари, гарчи анъанавий бўлсада, улар ҳеч қачон ўзгармаган ва ўзгармайди деб ҳисоблаш нотўғри эканлигини тасдиқлайди. Кийимларнинг ўзгариш жараёни авлодлар алмашинуви билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, этнология фанида кийимлар тарихининг асосий яратувчиси ҳисобланган «инсон» вафот этиши натижасида янги авлод ўзи учун янги, ўзига хос бурилишлар, миллий маданият ва анъаналар яратади. XIX аср - XX аср бошларида Сурхон воҳасининг тоғ, тоғ олди ва даштли ҳудудларида яшовчи аҳолининг ўзига хос анъанавий, мавсумий кийимлари шаклланган эди.

Воҳа эркаklarининг ўрганилаётган даврга хос анъанавий кийимлари тўғрисида гапирадиган бўлсак, аввало уларнинг бу даврда ички кийимлари бўз кўйлак енгил яхтак қишда қалин гуппича, иштон-пойжамадан иборат бўлганлигини таъкидлаб ўтмоқ жоиз. Бу даврда ўзбек эркаklarининг кўйлаklари ёқа қисми елка ёқа (кифтаки) кўринишида бўлиб, уларни бичими ва тикилиши турли ҳудудларда турли хил кўринишда бўлиб, ҳар хил номлар билан аталган. Тошкент, Фарғона водийсида енгил оқ матодан тикилган елка ёқа кўйлаklар кифтаки кўйлак «муллача», «мусулмон кўйлак», Фарғона тожиклари, сартларда, «яхтак кўйлак» деб аталган. Воҳада эса елка ёқали, яъни бош кириб чиқишига мўлжалланган йирмочи кўндаланг бўлган кўйлаklар «кифтаки кўйлак» ёки «муллача кўйлак» номлари билан аталган, бу кўйлаklар бичимига кўра узун, тик бўлиб, бел ва енг қисмлари кенг бўлган.

Бойсун тумани музейининг экспонатлари орасида йирмочи чеккаларига қора ёки дагал матодан «мағиз», яъни тасмачалар тикилган ва йирмочи чеккаларига жияк – чироз тикилган эркаklarнинг енгил елка ёқа

кўйлаклари ҳам бор бўлиб, улар оқ бўз, олача ёки йўл-йўл матолардан тикилган.

XX аср бошларида Сурхон воҳасида эркакларнинг енгил ички кийимларидан «бўз бола кўйлак», «чор ёқа кўйлак» кенг тарқалган бўлиб, бу кўйлакнинг олди очик, бўлиб, ёқасининг ичидан бошқа мато тўрт бурчак шаклида кўйилган. Одатда бундай кўйлак кийилганда ичидан яна бир кўйлак кийилганга ўхшаган, шунинг учун ҳам у воҳанинг тожик аҳолиси орасида «чор ёқа кўйлак» деб юритилган. Худди шу кўринишдаги кўйлаklar Фарғона водийсида, Қашқадарёда ятак кўйлак бўз бола кўйлак деб юритилган. Ятак-олди очик, ва кенг бўлиб, оқ йўл – йўл матолардан тикилган. Воҳада ятак кенг тарқалган анъанавий эркаклар кийими ҳисобланган. Ятакнинг олди ёқа қисмига богичлар, кейинчалик тугмалар қадалган. Ёш йигитлар яктагида чўнтак бўлган бўлса, кексалар яктагининг ёқаларига турли хил хошиялар билан безатилган қора, тўқ рангли босма кашталар туширилган.

Эркакларнинг енгил устки кийимларидан яна бири «гуппи», «гуппича» - совуқ киш фаслида тоғларда чорвадор адоли орасида кенг тарқалган. Гуппи астарли бўлиб ичига пахта, жун солиб қавилган. Чорвачилик билан шуғулланган аҳоли туя, қўй, эчки жуни солиб қавилган “гуппи”лар кийган.

Кўйлак устидан қизил-сарик, қизил-яшил хошияли тўн кийилган. Куёв бошига калапўш кийдирилган, устидан сарик ёки қизил рангли салла ўралган. Куёв оёғига мўкки ёки чорик, ўзига тўқ оилаларда маҳси-калиш, баъзан куёвга атаб олинган қизил калиш кийган. Куёв келин уйига келгач, келин томонидан тайёрланган янги чопон-тўн кийдирилиб, куёвга тўртбурчак шаклидаги каштали рўмолча, берилган. Бу рўмолчани келин ўз қўли билан куёвга атаб тиккан Куёвга рўмолча бериш келиннинг муҳаббати рамзи, турмушга чиқишга розилигининг аломати ҳисобланган. Куёв келинникига келгач, келиннинг яқин қариндошларидан бири-келин куёвнинг чопонларини елкаларидан бир-бирига туташтириб оқ ип билан тиккан. Бунда келин-куёв бир-бирига боғланиб юрсин, ҳамиша бирга

бўлсин, келин-куёвнинг хаёти оқ бўлсин инс-жинслар ёшлар бахтига чанг солмасин деб ният қилинган. Қашқадарёда бу удум «арқакўхлар» деб аталган.

XX асрнинг 30-йилларига келиб бутун Республикамиз бўйлаб татарча «камзур», «камзул» кенг тарқала бошлаган, Воҳада янги нусхада пайдо бўлган камзурлар-«желак» номи билан атала бошлаган.

Эркакларнинг анъанавий устки кийимларидан яна бири бу чакмондир. Чакмонларнинг босма чакмон, боқоти чакмон қоқма тивит чакмон каби бир неча турлари мавжуд бўлиб, уларни рангларига қараб кўк чакмон, малла чакмон, оқ чакмон деб аташган. Чакмонлар асосан қўй ва туя терисидан тикилган. Чакмон бичимиға қўратўнга ўхшаш бўлиб, фақат аврадан тикилган ва чопон устидан кийилган. Чакмон йилнинг совуқ фаслида, ёмғирда кийилган ва чўпонларнинг асосий қишқи кийимларидан бири ҳисобланади. Чакмон, кэбенэк атамалари билан кийилган устки кийимлар қипчоқ, Қорақалпоқ, турк қурамаларда «ёмғирлик», «ёпинчиқ» деб аталиб, «емурлик»; «ёпанча», «япончица» номлари билан XV-XVI асрларда рус аслзодаларида ҳам мавжуд бўлган. Туя терисидан тикилган чакмон «малла чакмон» деб аталган, «қоқма чакмон» - уйда қўлда тикилиб тайёрланган, «баноти мовут чакмон» олий сифатли мовутдан тикилиб, уни бойлар кийишган, эчки жунидан тайёрланган чакмон - «катиш» ёки «оқиш» чакмон дейилган. Кавказ халқларида ҳам оқ қўй жунидан тайёрланган чакмонға ўхшаш қишқи устки кийим мавжуд бўлиб у «кёрпатон» деб аталган. Оқ чакмонлар камёб бўлиб, хамма оилаларда ҳам оқ чакмон кийиш учун иқтисодий шароит етарли бўлмаган. Чакмоннинг ёқасига, енгининг учларига ва этакларига рангли ипакдан тўқилган жияк тикиб чиқилган.

Эркакларнинг анъанавий мавсумий устки кийимларига чўпонлар ёмғирли ҳавода киядиган «кэбенэк» ҳам кирган. Кэбенэк енгсиз кўринишдаги халатсимон кийим бўлиб, фақат бош кириши учун ва қўл чиқиб туриши учун махсус уйма жойлар қолдирилган. Кэбенэкда жунли тўда боғламлар, изма-из, қаторма-қатор кўринишда тикиб чиқилган

бўлиб, махсус ёмғирдан ҳимоя қилишга мўлжалланган. Ёмғир, қорда жун орасига кирган ёмғир суви, қор силкитганда тез тўқилиб кетган. Кэбенакни кўпроқ чўпонлар кийган. Сурхон воҳасининг тоғ олди қишлоқларида чорвачилик билан шуғулланувчи аҳоли орасида кўпроқ ички астар қисми қўлда тўқилган шои матодан, устки қисми жун ёки кигиздан иборат бўлган кэбенэк кенг тарқалган.

Эркакларнинг мавсумий, анъанавий устки кийимлардан яна бири пўстиндир. Пўстинни қўй, тулки, сувсар териларидан тайёрланиб, ички қисми ҳайвонларнинг мўйнасидан, устки қисми эса бошланган теридан тикилиб, бўялган. Иссиқ кунларда пўстиннинг мўйнали қисми устига чиқариб кийилган, совуқ кунларда мўйнали қисми ичига қилиб кийилган, умуман пўстинни икки томонлама кийиб юриш қулай бўлган. Воҳада пўстинларни қайси ҳайвон терисидан тайёрганлигига қараб «барра пўстин», «сувсар пўстин», «кигиз пўстин» деб номланган. Пўстин ҳам асосан тоғ қишлоқларида яшовчи чорвадорлар орасида расм бўлган, уни совуқдан ҳимоя сифатида чопон, чакмон устидан кийишган.

Республикамизда эркакларининг анъанавий кийимлари мавсумий қилиб тикилган. Воҳанинг чорвачилик билан шуғулланувчи аҳолиси асосан тоғ ва тоғ олди ҳудудларида яшаганлиги ва иқлим совуқлиги сабабли ҳайвонлар терисидан тайёрлаб тикилган кийимларни кийишган. Эркаклар отда ёки яёв узоқ сафарда юрганда, хўжалик ва уй-рўзғор юмушларини бажарганда кенг этакли устки кийимларни кийишган ва ихчам туриши учун белга белбоғ боғлашган. Белбоғ бўз, чит, сатин каби матолардан тикилган. Чорвадор аҳоли теридан, жундан тўқилган шол белбоғлар, фўта белбоғ, матри белбоғ боғлашган.

Белбоғ боғлаш ўсмирликдан йигитликка ўтишнинг рамзий белгиси ҳисобланган. Воҳада «чумчулағой» номли жундан қўлда тўқилган белбоғлар кенг тарқалган, у пахта ипидан, жундан тайёрланган. Белбоғ халқимиз орасида турлича номлар билан аталган: «тўқима белбоғ», «фута» - бир бўлак матодан тикилган пўпакли белбоғ; кийик-тўрт томони кашталанган белбоғ, чарм белбоғ. Белбоғлар қандай матодан тикилганига

қараб адрас белбоғ, алвон белбоғ, шойи белбоғ, ундаги алоҳида белгиларига қараб кашта белбоғ, тангали белбоғ, мадали-ипак белбоғ деб аталган. Анъанавий кийимларнинг ажралмас қисми бўлган белбоғ жуда қадимийдир. Белбоғнинг рамзий маъноси жуда кенг. Ўзбек белбоғлари амалий, маросимий на магик функцияга эга. Эр ва аёлларнинг аза ва тўйларда бел боғлаши маросимий аҳамият касб этади. Воҳада тўйларда куёвнинг оила бошлиғи, эр бўлганлиги, бели бақувватлигининг рамзий белгиси сифатида келиннинг тоғаси ёки янгаси унинг белига қаттиқ туғилган белбоғ боғлайдилар. Бойсун, Шеробод тумани ўзбек қўнғиротларида боғланган белбоғ тугуни белнинг бақувватлиги, кучининг мустаҳкамлиги рамзи деб қаралган ва куёв белбоғини куёв жўралар тўй охиригача ечиришмаган. Белбоғ орасига пул, ширинлик солиб боғлашган. Холбуки, белбоғда бойлик ва севги рамзи сифатида қаралган. Демак халқимиз эрлик бақувватлик бойлик рамзи, қўнғилнинг туклигига ишонч, магик эътиқод, севги тимсоли сифатида белбоғ боғлашган.

Халқимизда белбоғ билан боғлиқ, бир қанча рамзий удумлар мавжуд бўлган. Турмушга чиқаётган қизлар сарпо сифатида куёвга ўз қўллари билан турли нақшлар солиб белбоғ тикишган, энг қадрли меҳмонга, хушхабар келтирган хабарчига ҳам белбоғ берилган. Баъзан бир неча белбоғ белга бирин-кетин боғланиб, узоқ, сафарларда зарурат бўлганда белбоғ дастрўмол, жойнамоз, ҳамён вазифаларини бажарган. Шунингдек, одамларнинг белбоғ боғлаши рамзий маънода унинг йиққан мол-дунёсини ҳам билдирган. Агар у битта белбоғ тақиб юрган бўлса, унинг мол-дунёси битта авлодига етишини, 2-та бўлса иккита авлодга, 3-та бўлса учта авлодига етишини англатган. Бой-бадавлат кишилар савдо билан шуғулланувчи савдогарлар турли хил рангли ипаклар билан тўқилган кумуш, тилло, тўқали камар боғлаб юришган. Қора чарм камар, турли хил нақшлар ялтироқ тошлар билан безатилиб, камарга пичоқ, ҳамён осадиган боғичлар қилинган. Оддий меҳнаткаш аҳолининг белга тақиладиган камар ва метал боғичларни сотиб олишга ёки тиктиришга қурби етмаган.

Эркаклар бош кийимлари ҳам ўзига хос этник худудий, мавсумий белгиларга эга бўлган. Эркакларнинг энг кўп ва кенг тарқалган бош кийими дўппидир. Республикамизда ҳар бир худудга хос дўппилар бўлиб, Тошкент, Фарғона, Андижон, Чуст, Самарқанд, Уратепа, Қўқон, Шахрисабз, Китоб, Бухоро чеварлари тиккан дўппилар тикилиш услуби, гуллари, матосига қўрабир-биридан фарқ қилган. Дўппи астар, авра, жияк ва пилтдан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири алоҳида тикилиб, сўнг астар билан авранинг орасига ингичка симга ўралган қоғоз пилта ўтказилган ва шу усулда қўшиб тикилган. Дўппилар туртбурчакли, думалоқ, қиррали қилиб тикилган. Думалоқ шаклдаги дўппилар енгил оқ матодан тикилиб, кечаси ухлаганда, салланинг ичидан кийилган. Улар «шаппўш», «суфи дўппи», «калапўш» номлари билан аталган. Куёвларга, йигитларга тикиладиган думалоқ дўппилар кашталаниб, дўппининг четига айлантириб тикилган жиякнинг икки учи туташтирилган жойидан попуклари осилиб турган. Ушбу кўринишдаги каштали, пўпакли дўппилар ҳозирга қадар Шахрисабз, Бойсунда кенг тарқалган анъанавий бош кийимларидир. Тепа қисми чўққисимон қилиб тикилган уч қиррали бош кийим-кулоҳ XX асрларнинг бошларига қадар кенг тарқалган эди²⁸ Қишки мавсумий бош кийимларидан телпак XX асрнинг 20-30 йилларида расм бўлган. Телпак қандай матодан тикилганлигига қараб қорақўл телпак кундуз телпак тулки телпак номлари билан аталган. Воҳада қишки бош кийимларидан қулоқдарни ёпиб турувчи «қулоқчин» ва «чугурма» айлана баланд шаклда ичига пахта солиб қўй, қорақўл терисидан тикилган.

Эркакларнинг анъанавий оёқ, кийимлари асосан маҳаллий шароитда чармчи-кунчилар, этикдўзлар, ямоқчи-кухладўзлар томонидан тикилган ва тузатилган. Ковуш-маҳси, чорик, такаки, мукки, тоштовон, чорик-пойпуш каби оёқ, кийимлар мавсумий оёқ, кийимлари ҳисобланган. Воҳада чорвачилик билан шуғулланувчи маҳаллий аҳоли олис тоғ шароитида ва қиш фаслида «чорик» кийишган. Чорикнинг орқа товон ортидан тасма ип қилиниб, оёққа айлантириб боғлаб қўйилган. Бу оёқ, кийими от, туя,

мол терисидан тикилган. Воҳада чорвадорлар сув чорик ва дағал чорик кийишган. Мазкур оёқ, кийими, асосан қишда, намда кийилган. Чунки унинг ичи жун бўлиб, усти махсус ишлов берилган мол терисидан тикилган. Мукки - товонсиз, юмшоқ мол, эчки терисидан тикилган, эркаклар қишда «товулдирик», «тоштовон» номлари билан юритилган ости ёғочдан қилинган атрофига мол териси, ичига эчки жуни қопланган оёқ, кийимлари кийишган⁴¹. XX асрнинг 20-30 йилларида замонавий фабрика чармларидан тайёрланган этиклар қиш фаслида оммавий тарзда кийила бошлади. Улар нугай этик қора этик яъни қўнжи тиззагача бўлган пошналар этиклар эркакларнинг анъанавий, мавсумий оёқ, кийимлари эди. Мавсумий қишки оёқ, кийимлари пайтава ўралиб кийилган. Эркаклар иссиқ кунларда теридан тикилган ковуш кийишган. Малла кавуш-калин, дағал мол терисидан қўлда тикилган, оғдирма ковуш - кенг, тумшуғи узун бўлиб, мол, от терисидан тайёрланган; ҳаққари ковуш - ёғочдан тайёрланган бўлиб, куз, баҳорда кийилган; кўк ковуш - эшак терисидан тайёрлаб ранг берилган; қора «сипоҳи» ковуш - Россиядан келтирилган бундай ялтироқ қора теридан тикилган ковушларни асосан бойлар кийишган. Калиш, маҳси шаҳар атрофидаги қишлоқларда кенг миқёсда кийилиб, ҳозирга қадар кекса ёшдаги эркакларнинг анъанавий оёқ, кийимлари ҳисобланади. Воҳада эркакларнинг анъанавий оёқ, кийимлари табиий ихлим шароитига мос, мавсумий, содда, ихчам ва қулай бўлиб, қўлда ишлов бериб тайёрланган. XX асрнинг бошларига келиб техника тараққиёти, савдо-сотиқ ва мол айирбошлашнинг ривожланиши натижасида мураккаб усулда ишлов берилган замонавий оёқ, кийимларини кийиш удумга айлана бошлади.

Хуллас, Сурхон воҳаси эркакларининг анъанавий кийимларида умумий ва алоҳида белгилар тарихий, иқтисодий, ижтимоий сабабларга қўрашаклланган ва асрлар давомида ўзгарган бўлиб, анъанавий бош кийимлари, белбоғлар, оёқ, кийимларида умумий ўхшашлик мавжуд эди. Лекин ўрганилаётган даврда воҳа эркакларининг устки кийимларида анъанавийликнинг асл кўринишлари ва қадимий элементлари сақланиб қолганлиги маълум бўлди. Эркаклар йилнинг

иссиқ фаслларида оқ енгил ятак желақ кишда пахтали нимча, тунни анъанавий кийимлар сифатида кийишган. Айниқса бу даврдаги кийимлар ўзининг ранги ва безакларига кўра ҳам яққол фарқланиб турган. Воҳада эркаклар туни оқ – яшил, оқ – қизил, оқ – сариқ йўл – йўл олача беқасамдан тикилган. Шунингдек, Бойсунда эркаклар сарғиш, қизил рангли босма чопонлар кийишган. Бу чопон ўзига хос кўринишга эга бўлиб, Республикамизнинг бошқа ҳеч бир жойда учрамайди.

КИЙИМЛАРНИ БИЧИШ – ТИКИШ, КИЙИШ ВА САҚЛАШ

Анъанавий кийимлар у ёки бу халқ моддий маданиятининг ажралмас бир қисми сифатида мазкур халқнинг турмуш тарзи, эстетик диди, миллий хусусиятлари ҳақида тўла маълумот олишга ёрдам беради. Кийим маъносини билдирувчи лисоний бирликлар Урхун-Энасой ёзма ёдгорликлари ва Навоий асарларида «либос», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул ҳақойиқ» асарида «кэйим», форотожик тилида «сарупо» тарзида ишлатилган.

Қадимда ҳар бир халқ, ўзининг маҳаллий, маънавий ва диний қарашларидан келиб чиқиб кийимларни бичиш, тикиш ва кийиш билан боғлиқ, урф-одат ва удумларга риоя этган бўлиб, йиллар ўтгач бўлар анъанавийлик кўринишини олган. Жумладан, Сурхон воҳасида ҳам ўрганилаётган даврда матолар қайчи билан кесилмаган, бичилган мато қўлда йиртилиб, қийиб жойлари пичоқ билан кесилган. Кийимларни бичишда кишининг бўйи, елкасининг кенглиги, қўл узунлигини ўлчаш гуноҳ ҳисобланган. Кийим бичувчилар қўл ўлчовларидан фойдаланишган. «Бир қарич» - бош бармоқдан чимчилоқча; «бир эн» - бош бармоқдан кўрсатгич бармоқча; «тўрт эн» - (тўрт сера) - кенг ҳолатдаги тўртта бармоқ кенглигида бўлган. Шунингдек воҳада қизларнинг сеп кўйлакларини ҳамма аёл ҳам бичавермаган. Анъана кўра, бир никоҳли, серфарзанд, кекса ёшли аёл қизнинг сепидаги матодан биринчи кўйлакни бичиб берган. Сурхон воҳасида қизнинг келинлик кийимларини бичиш удуми «сарпо бичар» номи билан аталган.

«Кийим бичар» маросими ўтказиладиган куни кекса аёллар ва қизнинг дугоналари йиғилишиб, ўзидан тиниб-тинчиган серфарзанд, аёллар яхши ният билан келин кўйлагини бичишган, қўшиқлар айтиб, ўйин – кулгу қилишган.

Кийим бичувчилар одатда кийимларни бичишда, улардан қийқим чиқармасликка ҳаракат қилишган. Кекса момоларнинг айтишларича агар кийим бичишда қийқим чиқарилса ва мазкур қийқимга ёмон кишиларнинг назари тушса, шу кийимни кийган киши бирор касалга чалиниши мумкин дейилган.

Кийимларни бичиш учун ҳаттоки ҳафтанинг маълум бир кунлари танлаб олинган. Халқ наздида ҳафтанинг душанба, пайшанба, жума кунлари яхши, ҳосиятли кунлар деб қаралгани боис асосий шу кунлари кийим бичилган бўлса, сешанба, шанба кунлари ҳосиятсиз деб ҳисобланган ва ўша кунлар кийим бичилмаган. Кийим бичувчилар келиннинг кўйлакларни «баҳти очилиб кетсин» маъносида олди очик, ҳолда тикканлар. Шунингдек воҳада кўйлақларга тикиладиган турли кашталар, чирозлар ҳам кийим эгасини ёмон кўзлардан асрайди деган мағик тасаввурлар мавжуд бўлган.

Халқимизда шод-хуррамлик ёки қайғули кунларни билдириш учун шунга мос равишда кийинишган. Оқ, кўк, қизил ва қора ранглар ва шу рангдаги матолардан тикилган кийимлар турли хил рамзий ҳолатларни ифодоловчи маъно касб этган. Тўйларда оқ, қизил, тўқ-қизил рангли матолардан кийимлар кийилган. Келинларнинг келинлик сепларида оқ рангли кийимнинг бўлиши барча халқларга хос анъана бўлиб, бу билан келинга оқ фотиҳа, оқ йўл, бахт тилашган, оқ ранг халқимизда поклик покизалик рамзи ҳисобланган. Қолаверса, рамзий маънода бўлғуси келиннинг бир оламдан иккинчи дунёга яъни қизлик олаmidан хотинлик дунёсига ўтаётганлигини ҳам англатган.

Келин бўлаётган қизга серфарзанд, бир никоҳли аёл кўйлақ кийдирган. Одатга кўра келинга атаб тикилган барча кийим-кечаклар узун ва кенг қилиб тикилиши шарт бўлган. Енг учлари, этаги буклаб тикилмаган. Сурхон воҳасида келинга тўй кўпи икки-уч кўйлақ устма-уст кийдирилган, ичдан кийилган биринчи кўйлақ оқ ёки қизил матодан тикилган. Тошкентда келинларга тўй куни биринчи марта мурсак кийдирилган.

Воҳада аёлларнинг ёшлари билан боғлиқ, рамзий ҳолатларни ўзида ифода этувчи қатор кийимлар ҳам кийилган. Жумладан, келинларга «келин калпоқ», «думалоқ калпоқ» деб номланган бош кийимни кийдирилган. Тўйнинг иккинчи куни келинга аёллик кийимини кийдириш маросими ўтказилган. Мазкур маросимда келинга халқ орасида «кампир ёқали» кўйлақ деб аталган узун тик ёқали кўйлақ кийдирилиб,

сочи иккита қилиб ўрилган ва калпоқ кийдирилган. Қалпоқ устидан «рўмоли калон» ёки «дакана» деб аталган катта кенг рўмол ташланган, Сўнгра момолар «доимо қўша қариб юрсин» деб келинга «қўш этак кўйлак» кийдиришган. Одатга кўра, келинлар оилада биринчи фарзаад туғилгунга қадар келинлик кийимларини кийишган.

Воҳанинг кўнғирот, қарлуқнинг, юз уруғларида келинлар тўйдан сўнг қирқ кун мобайнида касаба ва саллабошларини ечишмаган. Касаба ва саллабошларни қирқ кун давомида ечмасликнинг бир неча рамзий маъноси бўлган. Авваламбор, тўйдан сўнг қирқ кунлик чилла даврида келин саллабошни ечса, ёмон кўзли кишиларнинг таъсири ўтиб келин суқланиши мумкин дейилса, иккинчи томондан халқимиз кишининг давлати бошида бўлади, қизларнинг сочида париси бор, деб ишонишган. Шу сабабли «парилари қирқ кунга қадар бошидан тушмасин, мададкор бўлсин» деб янги келинлар касабаларини ечишмаган. Булардан ташқари қирқ кунга қадар саллабошларини ечмай кийиб юриш келинликнинг рамзий белгиси бўлиб, келинлик кўрки деб ҳисобланган.

Воҳада кекса ёшдаги кишиларнинг кийимлари алоҳида эътибор билан озода сақланган. Узоқ, умр кўрган қариялар вафот этгач, уларнинг бош кийимлари, устки кийимлари табаррук ҳисобланиб, фарзандлари ва неваларига тарқатилган. Кекса ёшдаги қариялар асосан аёллар, махсус сандиқларда охират учун аталган кийимликлар, яъни «ўлимлик» тўплашган. Кекса кишиларнинг «ўлимлик» учун йиққан чопон, кўйлак оёқ, кийимлари ва бош кийимлари асосан янги, тутилмагани кийимлар бўлиб, мархумни ювишда қатнашган «ювувчи»ларга берилган. Узоқ, умр кўрган момо ва буваларининг кўйлаги, желак ва чопонларидан янги туғилган чақалоқларга яхши ният билан умри узоқ, бўлсин деб «чилла кўйлак» тикиб кийдиришган.

Кийимлар уни киядиган кишиларнинг ёшига, оила ва жамиятда тутган ўрнига қараб турли хил матолардан тикилган. Кийимларнинг ранги ҳам катта аҳамиятга эга бўлган, кийимлар ранги ғамгинлик ёки хурсандчилик тимсоли сифатида ажратилган.

Мотам маросимларида мархум хотирасига аза тўтган яқин қариндошлар

азанинг учинчи куни ўтказиладиган «кир ювди» маросимида оқ, кўк рангдаги матолардан тикилган «аза кўйлаклари» кийишган. Бу одат «кўк кийиш» деб юритилган. Воҳада аза кийими учун оқ, хаворанг ва кўк рангли матолардан рўмол боғлаб, кўйлаklar кийишган. Бошқа халқларда эса қора ва қизил ранглар мотам белгиси сифатида қабул қилинган. Жумладан, Наманган вилоятида яшовчи тожикларда эри вафот этган аёл ёстикдошининг азаси учун қора кийим кийса, мархумнинг бошқа яқин қариндошлари кўк кийимлар кийишган. Тошкентда эса асосан қора ранг азадорлик белгиси сифатида қабул қилинган. Ўзбек аёллари беллари боғланган кийимлар кийишмаган, чунки бел боғлаш маросимий аҳамиятга эга бўлиб, мотам маросимларида мархумнинг энг яқин кишиларигина азадорлик белгиси сифатида белларини боғлашган. Беллари боғланган азадорлар фақат мархум уйидагина шу ҳолатда юришган, кўни-кўшниларникига ёки бошқа хонадонга белдаги боғловларини ечиб ўтишган. Шунингдек азадорлик белгиси сифатида барча тақинчоқлар ҳам ечиб қўйилган. Воҳада аза либосларини кийиш бир йилга қадар давом этган. Мархумнинг вафотига йили тўлганида йил оши берилгач, аза кийимлари ечилиб, кўмиб ташланган ва аза кийимини ечган аёлларга янги матодан кўйлак кийдирилиб, янги рўмол боғлатилган. Бу маросим «кўк ечди» деб номланган.

Маълум бир маросимлар, хусусан тўй, дафн сайллар ёки байрамларда кийиладиган маросимий кийимлар қадимдан мавжуд бўлиб, ҳозирга қадар давом этмоқда. Халқимиз қадимда ипак матоларга илоҳий мато сифатида қараганлиги сабабли ялонғоч баданга ипак матодан кўйлак кийиш гуноҳ саналган, шу боис эркакларга ипак матодан кўйлак тикилмаган, аёллар эса ипак матодан тикилган либосларни бир неча пахтали кўйлаklar устидан кийишган. Бу одат халқимизнинг тут дарахти ва ипак қуртини муқаддас деб билиши билан боғлиқ, магик қарашлардан келиб чиққан бўлиши эҳтимол.

Халқимиз қадимда кийим-кечакларни сақлашда ҳам ўзига хос одатлар ва маълум бир қоидаларга амал қилган. Аёлларимиз ҳар хил байрам ва тўйларда

кийиладиган кийимларини узоқ, вақт кийишган ҳамда уларни сандиқларда авайлиб сақлашган. Кундалик либос сифатида кийиладиган кийимлар, шунингдек асл матолар кийимлар учун мўлжалланган «бўғжом», «бўғча»ларда сақланган. Эркакларнинг чакмон, пўстин, тўн каби кийимлари уйнинг турида деворга осиб қўйилган сўзана, зардеволлар, кашталар устидан илиб қўйилган. Сандиқда жойлаштирилган кийимлар ва матоларни сақлашда уларнинг орасига ўткир хид таратувчи исирик, райхон, ялпиз, ёнғоқ, жийда каби ўсимликларнинг барглари ташлаб қўйишган. Бу амал кийимларни хар хил куя, курт-кумурскалар кемириб, яроқсиз холга келтирмаслиги учун қилинган.

БОЛАЛАР КИЙИМЛАРИ БИЛАН БОҒЛИҚ

УРФ – ОДАТЛАР

Одатда халқимиз болажон, болапарвар бўлганлиги, қолаверса, ўтмишда болалар, айниқса, чақалоқлар ўртасида турли хил касалликлар тез-тез учраб турганлиги сабабли чақалоқлик давриданок уларнинг кийимларига алоҳида эътибор беришган. Шу сабабли бўлса керак болаларнинг анъанавий кийимлари билан боғлиқ, урф-одат ва ирим-сиримлар болалар кийимларида кўпроқ учрайди. Болалар ҳаётига турли хил инсу-жинслар, ёмон кишилар назаридан сақланиш, уларнинг саломатлигини мустаҳкамлаш мақсадида турли хил удумларга алоҳида эътибор берилган.

Чақалоқларга янги матодан тикилган кийимлар кийдирилмаган. Кекса момо, боболарининг кийимларидан бутун бўлакчалар олиниб махсус кийимчалар тикиб кийдирилган. Кекса ёшдаги, узоқ умр кўрган кишиларнинг кийимларидан ёш чақалоқларга кўйлакчалар тикиб кийдиришганда, биринчидан халқимиз боланинг умри узоқ бўлсин, шу кишидек узоқ умр кўрсин деб ният қилса, иккинчидан кийилган кийимларнинг матоси ювилиб, кийилиб анча охори тўкилган, юмош ҳолга келган ва боланинг баданига енгил, юмшоқ ҳолати билан анча мос тушган. Бола 3-5-7 кунлик бўлганда биринчи, «қирқ кунлик», «чилла» кўйлак кийгизилган, у ҳам албатта янги

матодан тикилмаган. Чакалоқларнинг кўйлаклари Республикамизнинг турли ҳудудларида турлича номланган. Болани турли ҳил таъсирлар, ёмон кишилар назаридан сақлаш мақсадида, 20 кунлик бўлгач «чилла» кўйлак дастлаб тошга ёки итга кийдирилган ва бу билан боши тошдан бўлсин, жони тошдек қаттиқ бўлсин, болаларга келган кулфатлар итнинг бошига тушсин деб тилак ният қилинган. Фарзанди турмаган оилада янги фарзанд туғилса, чакалоққа кўйлак учун етти уйдан мато сўралган. Чорвачилик билан шуғулланган аҳоли орасида болаларга эчки жуннидан тивит қалпоқ тўқиб кийдиришган. Болаларнинг кийимлари кулоқча, калапуш, қалпоқча деб юритилиб, айлана шаклда, кулоқларни беркитиб, ияк остидан ип тасмача билан боғлаб қўйилган.

Бола 1,5-2 ёшга тўлганга қадар бошларига рўмол боғлаб қўйилган. Болалар овқатланганда устки кийимларини тоза сақлаш мақсадида ияк остидан бўйинга айлантириб кўкрак қисмига тутқич мато боғлашган ва бу воҳада «пешбола» ёки олдига тутқич «хўракбанд» деб юритилган. Худди шундай тутқичлар бошқа қўшни ҳудудларда ҳам турлича номлар билан юритилган Шахрисабзда «пешбанд», Фарғонада «пешгир», Тошкентда «ошхурак», «олди» деб аталган.

Ёш ўғил, қизлар ётти, саккиз ёшдан ўтгандан сўнг уларнинг кийимлари бичими катталар кийимлари бичимларига яқинлашиб борган. Болалар етти, саккиз ёшдан сўнг этаклари қайтарилган кўйлак кийиб бошлаганлар, қизлар кўйлагига 8 ёшдан сўнг турли кашта-безаклар, ёқасига тасма, жияк тугма, тўғнағичлар қадаб тикила бошланган. Болалар дастлаб боғсиз иштонлар кийишган, 8-9 ёшдан сўнг боғли иштонлар кия бошлашган. Ўғил болалар етти, саккиз ёшдан сўнг этаклари қайрилган, учбурчак ёқали кўйлак кийиб, тўққиз ёшдан сўнг бошларига салла ўрашган. Қиз болалар кўйлаги улар турмушга чиққунга қадар «елка-ёқа» яъни йирмочи горизантал шаклида тикилган.

Болалар оёқ кийимлари қадимда ҳилма-ҳил бўлмаган. «Мукки», «чориқ» каби оддий, теридан ишлов берилган оёқ кийимлари қиш фаслида кийилиб, қизлар эса калиш маҳси, чарм геридан тайёрланган енгил ковуш «попуш» кийишган. Юқорида қайд этилганидек болаларни турли ҳил таъсирлардан

сақлаш мақсадида, халқимиз болалар кийимлари билан боғлиқ кўплаб удумлар, ирим-сиримларга амал қилишган. Аввало чақалоқлик кийимлар сақлаб қўйилган ва оилада кейинги фарзандларга кийдирилган. Баъзан оилада бошқа фарзанд туғилмаса ўша қўйлак бола катта бўлиб, уйланиб болалик бўлгач унинг боласига кийдирилган. Болаларнинг кийимлари бегоналарга берилмаган.

Ёш болаларга ёмон кишилар назари тушиб, уларга «суқ» киради, яъни болалар «суқланади» деб болаларни ясантириб кийинтирилмаган. Бойсун тумани Сайроб қишлоғида ёш болаларни суқланишдан ҳимоя қилиш мақсадида, устки кийимлари ёки иштонини тескари кийдириб қўйиш одати бўлган. Одатда болаларнинг бош кийимларига турли паррандалар бургут, товус, хўроз патларини жига қилиб тақиб қўйишган. Шеробод тумани, Пошхурд қишлоғида яшовчи Тўраева Барот момо маълумотларига кўра, бўрининг бир жуфт тирноғини, данак бодом пўчоғи ичига жойлаштириб, ип билан боғлаб болалар кийимига, дўпписига тикиб қўйилган ва бу билан келган зиён заҳмат, бало-қазо бўрининг тирноғига илинади, ўтади деб ҳисоблашган. Болалар кийимлари ва улар билан боғлиқ удумлар қуйидаги учта муҳим асосга кўра, ўзига хос аҳамият касб этган. Биринчидан, болалар кийимлари, яъни танани иссиқ-совуқдан ҳимоя қилувчи усти-бош вазифасини бажарган.

Иккинчидан, халқимизнинг турмуш тажрибаси, қарашлари, эътиқодларидан келиб чиққан ҳолда болаларни соғлиғига салбий таъсир кўрсатмайдиган ҳолатларга риоя қилиш мақсадида «чилла» қўйлак кийдиришганлар.

Учинчидан, аجدодлар тотемистик, магик, диний қарашларидан келиб чиққан ҳолда болаларни турли хил инсу-жинслар, кўз-суқдан ҳимоя қилиш мақсадида турли ирим-сиримларга риоя қилинган.

ХАЛҚ АМАЛИЙ БЕЗАК САНЪАТИ

Ўзбек халқи аجدодлари тасвирий санъат соҳасида ибтидоий жамият давридан бошлаб ажойиб асарлар яратганлигини археологик кашфиётлар тасдиқлайди. Республикамизнинг жуда кўп жойларида, айниқса Бойсун, Қурама тоғ тизмалари, Самарқанд теъарагидаги тоғларидан топилган қоя тошларга битилган ибтидоий расмлар ўзининг реаллиги ва рангбаранглиги билан хозиргача кишиларни хайратда қолдиради.

Моддий ва маънавий маданият билан бевосита боғлиқ бўлган санъат намуналари, ибтидоий чизма расмлар, антик давр ва ўрта асрларда яратилган монументал бадиий обидалар минтақада яшаган турли элатлар ва томонидан ижод қилинган. Ўзбек этногенезида ташкил қилган элатларнинг кўп асрлар давомида шаклланиб келган маданий меросининг умумий ижодкорлари сифатида номоён бўлиши Ўрта Осиёликларнинг маънавий замини ҳам бир бўлганлигининг далилидир. Айниқса антик даврда яратилган турли хилдаги амалий безак санъати намуналари қадимий хоразмликлар, бактрияликлар, суғдийлар, марғиёналикларнинг юксак маданиятга эга эканлигини намоён қилади.

Марказий Осиёликларнинг мазкур аجدодлари яратган ажойиб обидалар бизларгача етибгина қолмай, уларнинг ишлаб чиқариш анъаналари авлоддан-авлодга утиб мохир усталар томонидан ривожлантирилган. Хозиргача сақланиб келинган ўзбек, тожик, туркман, қирғиз, қозоқ усталарининг ганч, ёғоч ва мармардан яратилган чиройли ўймакорлар буюмлари, нақшли сопол идишлари, рангбаранг тўқимачилик ва каштачилик маҳсулотлари, мисканлар ва заргарлик буюмлари умумий характерга эга бўлиб, ҳар бир этноснинг ўзига хос хусусиятларини ҳам намоён қилади.

Амалий безак санъати ҳар бир халқнинг маиший турмушининг таркибий қисми сифатида асрлар оша шаклланиб келган миллий хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган. Аммо бизгача етиб келган соҳалар ўзининг ишлаб чиқариш услубини ва зур санъатини сақлаб қолган бўлса-да, мазмунан ва шакл жиҳатдан анча ўзгарган. Археологик кашфиётлар туфайли

аниқланган исломгача бўлган обидаларда топилган ганчдан ва сополдан ясалган буюмларда, металл ва олтин безакларда, деворий санъат намуналарида тасвирланган жозибадор образларда бутун бир маиший турмуш соҳаси (айрим одамлар ва турли жониворлар иштирокида ўтказилган маросимлар ва ҳаёт тасвири берилган панноларда) намоён қилинган бўлса, ислом тарқалгандан кейин барча бинокорлик амалий безак санъатида мазмун ва шакл деярли ўзгариб кетган. Зўр маҳорат билан бунёд этилган одамлар, турли хайвонлар ва бутун бир воқеалар тасвири берилган обидалар ўрнига геометрик ва ўсимликлар шаклидаги безаклар асосий ўринни эгаллаган. Оддий маиший буюмлар ва безакларда ҳашаматли меъморчилик иншоотларида жонли образлар тасвири деярли йўқолиб кетган.

Ҳозирги сақланган келган амалий санъат соҳаларидан ганч ўймакорлиги кенг тарқалган. Тарихий обидаларда топилган қадимги ганч ўймакорлиги асосан ҳажмий бўлиб, реалистик тасвирлар билан ажралиб туради. Масалан, III-IV аср обидаси бўлмиш Тупроқ-қалъанинг серхашам Сарой меҳмонхоналаридаги ўйма ганчли расмлар, ўша даврга оид Варахша харобаларида кашф этилган ганчга битилган ўсимликсимон нақшлар, пальметта, бўрттириб ишланган балиқ тасвирли ганч, геометрик шакллар, қушлар, хайвонлар ва балиқларнинг тасвирлари ажойиб санъат намуналаридан дарак беради. Қадимий усталар мураккаб нақшларни ўсимлик ва хайвонларнинг тасвирларидан олиб, стиллаштириб ишлаганлар. Ганч деворга, устун ва пештоқларга қалин қилиб сувалиб, нақш тасвири ганчнинг ўзига ахта (улги) сиз тўпа-тўғри чизиб қўйилган.

Илк ўрта асрлардан бошлаб ганчкорлик санъати яна ҳам ривожланади. Моварауннаҳрда ганчкорлик меъморчиликнинг асосий беағи даражасига кўтарилиб, уларда афсонавий хайвонларнинг тасвирини ҳам учратамиз. Айниқса, Жанубий Ўзбекистонда ўрганилган макбараларнинг интерьерини, девор пештоқлари равоклари ниятда нафис ўйма нақшлар билан безатилган. Масалан, XII асрда Термиз макбараларида янгича услуб

ишлатила бошланганлиги, яъни мукарнаслар (стилактитлар)нинг пайдо бўлиши ва кўпгина биноларда қўлланилиши ганчкорликнинг ўсганлигидан гувоҳлик беради.

Кейинги асрларда Афросиёбда топилган ажойиб ганч намуналари бу сохада янги-янги нақшлар яратилганлигини, бинолардан ганч ўймакорлиги билан узвий боғланган кошинлар ва тошдан ясалган безаклар, ганч ишлатила бошлаганлигини кўрсатади. Ганчкорликнинг гуллаб-яшнаши XVIII-XIX аср бошларига тўғри келади. Бу сохада ўзбек усталарида айрим минтақага (вилоятга) хос бадиий услуб ва белгилар сақланиб қолган. Улар ўзига хос ўймакорлик мактабларини яратибгина қолмай, ўзаро тарихий давр жиҳатидан ҳам фаркланадилар. Агар қадимги ганч ўймакорлигида деярли хажмлик реалистик мазмунли ва орнаментал мотивли расмлар характерли бўлса, ўрта асрларда асосан ўсимлик ва геометрик шаклдаги чуқур ўйиб ясалган хашаматли безаклар пайдо бўлади.

Бизнинг асримизга келиб ганчкорлик санъатида майда рельефи, нозик ва рангли текис фонда ясалган меъморчилик намуналари кенг таркала бошлаган. Хозирги даврда бинокорликда кўпроқ безакли рангли гуллар ва расмлар билан ганч ўймакорлигини уйғунликда ишланишга ҳаракат қилинмоқда. Шунинг учун усталарнинг кўпчилиги нафақат ўймакор, балки шу билан бирга рассомчиликни ҳам эгаллагин. Улар ганчдан ташқари бинокорликда ишлатиладиган ҳар хил карнизлар, устун ва кронштейнлар, панжара ва бошқа деталларни ясаш ва буяшни ҳам биладилар.

Усталарнинг мохирлиги туфайли кичик хоналарга майда, текис ўймакор ва унга мос пордоз тури, катта хоналарга эса йирик ёйма, ўзига хос нақшлар берилади. Ганч ўймакорлигида йирик уйма, чуқур уйма, ясси уйма, замини кузгули уйма, замини рангли уйма, чизма пордоз, занжира, хажмли уйма каби услублар ишлатилмоқда.

Бинокорлик (меъморчилик)да ишлатиладиган анъанавий орнамент геометрик ва ўсимлик шаклида. Ўзбек халқи санъатининг барча сохаларида ўсимлик орнамента устун туради, аммо у доимо геометрик нақшлар билан

бирга ишлатилади. Ганчкор усталар хар хал турдаги ўйма ишлатадилар: замин-кори, чока-пардоз, лўли-пардоз ва табака-пардоз. Кейинги тури энг охирги ва янги ҳисобланади. Улар ўзаро орнаментларининг ўйилиш услуби, чуқурлиги ва катта-кичиклиги билан фаркланадилар, аммо бир-бири билан узвий боғлиқдир. Ганчкор нақшлар катта корхоналар, маъмурий иморатлар, маданий ва санъат саройларини безабгина қолмай, кейинги йилларда жуда кўп фуқороларнинг уйларига ҳам хусн бағишламоқда. Йирик иншоотлар, монументал обидалар, кенг савдога мўлжалланган ўймакор ганч нақшлар муайян мотивдаги миллий орнаментлар тасвирланган колипларда қуйилиб ишланади. Бундай ажойиб миллий безаклар Тошкентдаги Навоий номидаги опера ва балет театрида, Муқимий номли театрда, катта санъат ва маданий саройларида, жуда кўп маъмурий ва жамоатчилик биноларида, ошхоналар ва дўконларда кенг ишлатилган бўлиб, улар шаҳар хуснига-хусн бағишламоқда. Эркин майин бўёқлар билан анъанавий ўймакорлик нақшларининг биргаликда ишлатилиши айниқса чирой кашф этади. Машхур бадий ганчкор усталардан Ўзбекистон Фанлар Академиясининг фахрий аъзоси, Республикада хизмат кўрсатган санъат арбоби **Ширин Муродов**, Халқаро мукофотлар совриндори, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби **Абдулла Болтаев**, элда катта хурматга сазовор бўлган мохир усталар **Тошпулат Арслонкулов**, **Усмон Икромов**, **Анвар Кулиев**, **Шамсиддин Ғофуров**, **Кули Жалилов**, Ўзбекистон Фанлар Академиясининг фахрий аъзоси **Юсуф али Мусаев** ва бошқалар яратган ўймакорлик ва меъморлик санъати халқимизнинг бадий бойлигидир.

Ёғоч ўймакорлиги ҳам Ўзбекистоннинг барча вилоятларида қадимдан кенг тарқалган. Мазкур ўймакорликка оид буртик (горельеф) нақшлар уй-рўзғор буюмларида ва меъморчилигида, айниқса эшик дарвоза, устунлар, хар хил тўсин, хонтахта, қутича, қаламдон, эгар қабилада ишлатилган. Мохир усталар яратган бизгача етиб келган айрим буюмлар хозиргача ўзининг нафислиги, табиийлиги ва мураккаблиги билан кишини хайратда

қолдиради. Ёғоч ўймакорлиги илк ўрта асрларга оид Сурхандарё воҳасидаги Юмалоктепадан, Бухоро, Хива, Самарқанд, Шахрисабз ва бошқа жойлардаги казилмалардан топилган. Тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, араблар келишидан олдин ёғочдан ясалган маъбуда (худо) ни хар бир хонадонда учратиш мумкин экан. Одатда бундай маъбуда эшик тепасига қўйилган ва у эскирса хонадон соҳиби янги маъбуда харид қилиб, алмаштириб тўрган. Араб истилосидан кейин ислом ақидаларга биноан тасвирий санъатнинг бундай турлари, айниқса хайкалтарошлик бутунлай барҳам топади. Эндиликда уста наққошлар ёғоч буюмларга геометрик шаклда оддий чизиклардан мураккаб шакллар ясашга, табиат манзараси ва ўсимликлар аксини ифодалашга ўтдилар.

IX-X асрларда Ўрта Осиёда, шу жумладан Ўзбекистонда ёғоч ўймакорлиги яна ҳам ривож топади. Бу даврга хослик шундан иборат эдики, ўймакор усталар яратган нақш заминида қандайдир рамзий маъно, эзгу тилак орзу ва гўзал ниятлар ифодаланган. Уларнинг нақшларида хатто тимсол, дуо-афсунлар, тасбех ва таносиблар анча кўп бўлган.

Кейинги даврда (XI-XIII асрлар) халқ амалий санъатида мураккаб геометрик нақш, яъни *ғирих нақши* асосий ўринни эгаллаб, уй-рўзғор буюмлари, меъморчилик нақшлари янада бадиийроқ ва нафисроқ бўлиб ишланган. Бунга мисол қилиб XI-XII асрларга оид Самарқанддаги Шохизинда деворининг орасидан топилган ёғоч ўймакорлик намунасини, Кўхна Ўрганч обидаларидаги нақшли эшик ва устун намуналарини келтириш мумкин. Темурийлар даврида яратилган ёғоч буюмларда хаттоки тирик мавжудодлар уйиб тасвирланганлигини кўриш мумкин. Самарқанддаги Рухобод мақбарасининг эшигидаги балиқ тасвири, айрим буюмлардаги қуш, илон каби жонзотларнинг тасвири бунга далилдир.

Ўзбек хонликларида ҳам ажойиб халқ амалий санъати номояндалари, чунончи, ёғоч ўймакор усталар етишиб чиққан. Ўтган аср охирларига келиб хар бир хонликда ўзига хос турли услубдаги ўймакорлик мактаблари пайдо бўлган. *Масалан, Бухоро ёғоч ўймакорлиги нақшнинг жозибадорлиги,*

жимжима безакларнинг олтин, кумуш суви билан безатилиши, нақш заминидан ранглардан фойдаланиши билан ажралиб туради. Хива усталари ёғоч уймасининг монументаллиги, табиий рангининг мустахкамлиги билан бошқалардан фарқланади. Кува ўймакорлари эса калта буртмали, ясси ўйма нақшлар яратганлар. Пештоқда ҳам нақш билан қопланган ясси бўртмали, заминсиз чизма ёғоч ўймакорлиги кенг тарқалган. Марғилон усталари чуқур заминли ўймани қўллаб келганлар. Қўқондаги Худоёрхон саройи, Бухородаги Ситораи Мохи-Хоса, Хивадаги Тошховли, Марғилондаги Саидахмадхўжа мадрасаси, Тошкентдаги Н.Қ.Романовлар саройи ва А.А.Поповцев уйи, Кувадаги Зайниддинбойнинг уйи ва бошқаларда ўзбек ёғоч ўймакорлиги санъатининг бебаҳо намуналари яхши сақланиб қолган.

Ўзбек халқи амалий безак санъатининг ганч ва ёғоч ўймакорлиги намуналари халқаро миқёсдаги ҳар хил кўргазмаларда мувоффақият билан кўп марта номойиш қилинган. Масалан, Ўзбекистон моҳир усталари ўз ишлари билан 1925 йилда Парижда, кейин Лейпцигда, 1927 йилда жаҳон бўйича, 1937 йилда Парижда «Санъат ва техника ҳозирги кунда» деган кўргазмаларда қатнашиб иккита «Гран при», иккита кумуш медаль билан мукофотланганлар. 1939 йилда Нью-Йоркда бўлган «Келажак олам» кўргазмасига ҳам қатнашиб ўзбек усталари диплом олганлар. 1938 йили январда Бутун иттифок халқ хўжалиги ютуқлари кўргазмасидаги Ўзбекистон павильонлари Тошкент, Бухоро, Хива, Фарғона ганч ва ёғоч ўймакорлари ажойиб санъати намуналари билан безатилган.

Республика пойтахтида қад кўтарган барча маъмурий, жамоат ташкилотлари, театр, ресторан, дўкон ва бошқа йирик иморатларнинг ўймакорлик санъати билан безатилган ганч ва ёғоч қисмларини яратишда ўзбек усталари ўзларининг маҳоратларини номойиш қилганлар.

Республикада танилган ўймакорлардан **Сулаймон Хўжаев, Олимжон Қосимжонов, Мақсуд Қосимов, Ортиқ Файзуллаев** ва бошқалар ўзига хос ўймакорлик мактабини яратганлар ва жуда кўп истеъдодли шогирдлар

етиштирганлар. Уста Сулаймон Хўжаевга 1932 йилда Ўзбекистон халқ усталари ичида биринчи бўлиб Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвони берилган эди. Хива мактаби усталаридан **Ота Полвонов, Сапо Бокбеков** ва бошқалар ўзига хос ўймакорлик санъатини яратганлар. Уларнинг нақшлари майдалиги, гўзаллиги, заминининг камлиги, нақшларнинг зичлиги ва бадий тузилиши билан ажралиб туради. Хива ўймакор усталари асосан қайрағоч (гужум), терак, чинор дарахт ёғочларини кўпроқ ишлатадилар ва улар ёғочнинг табиий кўринишини сақлашга ҳаракат қилиб, янги ўйма юзасини силлиқлаш, бўёқ суришни қўллаганлар. Самарқанд ёғоч ўймакор усталари ҳам ўзига хос мактаб яратиб, бошқа мактабларга қараганда жуда майда ўйма нақшлар, мураккаб композициялар, яъни геометрик ўсимликсимон ва гули гирих услубига лак берилган буюмлари билан ажралиб туради. Бу мактабнинг намоёндаларидан **Уста Асатилла, М. Жумабой, Уста Насрулло, Нурали Назруллаев** қабилар жуда танилган. Қўқон ўймакор усталари яратган турли буюмларида (курси, ром, кутича ва хаказо) ясси, калта буртмали уймали, яъни *паргари* услубини ишлатиб келганлар, улар меъморликда эшик ва устунларга йирик чуқур нақшлар уйиб ясаганлар. Марғилон ўймакорлари ҳам шу услубда ишлаганлар. Улар кўпинча терак, ёғоч ва бўёқ ёғочдан фойдаланиб, ўйилган нақш юзига тўқроқ ранг бериб, кейин лаклаганлар.

Хозир ҳеч бир шаҳар ёки қишлоқ йўкки, ажойиб ёғоч ўймакорлик санъати намуналари бўлмаса. Бу соҳада, айниқса Хоразм усталари ном чиқарган. Барча ўймакорлик санъати намуналари меъморчиликда, чунончи, йирик ижтимоий, маданий ва маъмурий иморатларда, ресторан ва кафеларда, шахсий уйларда кўплаб ишлатилмоқда. Айниқса, устун, карниз ва панжараларда чиройли ўсимлик услуби, ҳар хил уй-рўзғор буюмлари ва жихозларда кўриниши ҳам ишлатилади.

Амалий безак санъати турларидан Ўзбекистонда кенг тарқалган соҳаси бўёқли расмлар қизиқдир. Одатда бу соҳа икки хилда: *ганч сувоқли деворга расм солиши ва ёғоч буюмларга рангли нақш беришдан* иборат. Мазкур

каебни **наққошлик** санъати деб ҳам атайдилар. Ўтмишда юксак дид билан бунёд этилган нақшли мухташам бинолар ҳозиргача кишини ўзига мафтун қилиб келмоқда. Нихоятда бой, мазмунли миллий нақшларимиз турар жой ва йирик иморатларнинг девор ҳамда шифтларида, оддий идиш-товоқлар, сандиқ ва кўрпачалар, беланчак, чолғу асбоблари ва бошқа буюмларда жилваланиб инсонни хайратга солади. Илгари бадавлат ўзбек оилалари турар жойларининг ҳар бир меъморий қисми ўзига хос нақшлар билан безатилган. Унинг интерьерлари, яъни хона девори узунасига уч қисмга бўлинган - *пастки изора* (панел), **ўрта қисми** *вп тепа қисми* фриз. Деворнинг *ўрта қисми* манзаралар, катта-кичик нақшлар, унвонли ёзувлар ва бошқа орнаментлар билан безатилган. *Тепа фриз қисмига* ҳар хил геометрик ва ўсимлиҳ, шаклидаги нақшлар ишланган. Деворнинг *тепа қисми* билан шифт ўртасида одатда ганчдан ясалган ажойиб карнизлар ўрнатилган (*унга шарафа* деб ном берилган), шифтнинг ўртаси эса ўйиб ишланган ганчли қуббалар билан безатилган ва *унга ховузак* деб ном берилган. Бу ховузкаларга исломий ёки геометрик нақшлар ёки турунжлар ишлатилган. Бундай безаклар ўзбек хонадонинг анъанавий зийнати ҳисобланади. Деворлардаги токчалар, тахмонларнинг чети, китоблар ажойиб нақш намуналари билан безатилган. Токчалар ҳар хил идиш-товоқлар билан, чиройли тахмонлар, кўрпа-ёстиқлар билан жиҳозланган. Ўзбек хонадонларидаги сергул гиламлар, рангбаранг кўрпа ва чойшаблар, нақшинкор хонтахталар, қаламдонлар, қутичалар, рангин безакли деворийи, нақшлар, хашамдор шифтлар миллатнинг нозик дид ва олий хис-туйғуларга эга эканлигини исботлайди. Бунинг яна бир тасдиғи мазкур деворлар ва шифтларга берилган нақшларнинг мутоносиблиғи, пухталиғи, рангларнинг уйғунлиғи, нафислиғи ва юксак бадиийлиғидир. Миллий наққошлик санъатининг ривожланиши Фарғона, Хоразм, Тошкент, Самарқанд, Бухоро ва бошқа туман ва вилоятларда ўзига хос наққошлик мактабларини юзага келтирган.

Анъанавий наққошлик ноёб бадиий санъат турларидан бири тош ва суяк

ўймакорлиги ҳисобланади. Бу санъатни халқ орасида тоштарошлик ва сангтарошлик деб атайдилар. Ниҳоятда катта истеъдод, зўр сабр-тоқат ва оғир меҳнат талаб қиладиган бу касб қадимдан ривожланиб келган. Маълумки, дастабки ишлаб чиқариш қуроллари тошдан ясалган. Ибтидоий аجدодларимиз тошнинг турли навларидан ва суяклардан ҳар хил қурол-асбоблар, уй-рўзғор буюмлари, безаклар тайёрлаганлар. Эрамизнинг биринчи асрларига оид обидалар (Фаёзтепа, Айритом, Қоратепа, Тупроққалъа)да харсангтош ва мраммрдан безак ишларида кенг фойдаланилган.

Айниқса, ўрта асрларда тоштарошлик юксак даражада ривожланиб такомиллашган. Бунга мисол *Амир Темур ва Аҳмад Яссавий мақбарилари, Бибихоним масжиди, Хива, Шахрисабз, Бухоро, Самарқанддаги хашаматли масжид ва мадрасаларнинг* жозибадор ўймакорлик тошлар билан безатилганлигини келтириш мумкин.

Бинокорликда ишлатиладиган ранг — баранг қошиқлар ва турли хилдаги бадий аҳамиятга эга уй — рўзғор буюмларини асрлар давомида яратиб келган кулолчилик ҳам алоҳида ўрин эгаллайди. Ўзбекларнинг бу қадимий амалий санъати ўзининг бой анъаналари, нозик ва майин нақшлари, маиший турмушда ишлатиладиган кундалик идиш-товоқларнинг турли хиллиги ва ўзига хос миллийлиги билан узоқ даврлардан бери узоқ-яқин халқларни ҳам ўзига мафтун қилиб келган. Хозирча бинокорликда **майолика** ва **мозаика** тарзида ишлатиладиган, Бухоро, Самарқанд, Хива, Қўқон каби шаҳарлардаги масжид-мадрасалар, карвонсаройлар ва қабрларни безатиб тўрган рангбаранг кошинлар бу санъатнинг ажойиб намуналари ҳисобланади. XIX аср охирларига келиб бир оз инқирозга учраган кошинчилик кейинги йилларда таъмирчилик ишлари туфайли қайта тикланиб, яна жонланди.

Ўзбек кулолчиликдаги бадий услуб узоқ давр давомида шаклланиб, айрим туманларда идиш - товоқлар турлари ва нақшларининг ўзига хослиги сақланиб келмоқда. Идишларга бериладиган нақшлар асосан

калами, **чизма** ёки **харрожи** услубида амалга оширилган, баъзан улар биргаликда ишлатилган.

Кулолчилик Ўзбекистоннинг ҳамма жойида учрайди. Аммо бадий буюмлар яратишда энг йирик марказлардан **Риштон, Гиждувон, Шахрисабз, Хива, Хонка, Самарқанд, Тошкент** қадимдан машҳур бўлган. *Масалан, Риштон қулоллари яратган сирли идиш ва сопол буюмлар ўзининг нозик ва мураккаб нақшлари, бўёқлар колорити, айниқса, очиқ кўк кобальти ва феруза рангли бир неча оханглилиги билан ажралиб туради. Хозирги Риштон буюмларидаги қалами услубида яратилган нақшлар йирик ва декоратив хилдаги орнаментли. Гиждувон сопол идишлари ўзининг ранг бойлиги ва катламлилиги билан кўзга ташланади. Уларда ҳам катлами услубида тўқ жигарранг фонида яшил, тук сариқ тўқ кук ва қизил гишт рангли нақшлар бир неча қатламда берилган бўлиб, бўрттирилгундек сезилади. Хозирги Шахрисабз усталари йирик орнаментли қизил-жигарранг фонда яшил, сариқ қизғиш ва баъзан кўк ранглар билан идиш-товоқларни безайдилар. Самарқандлик кулоллар катта декоратив шаклдаги олтин ёки саккиз қиррали юлдуз, доирасимон, ўсимлик орнаментли нақшлари билан ўз махсулотларини беаганлар. Тошкентликларда икки хил сопол идишлар фарқланади, эски хилда ясалган суюқлик оқимиға ўхшаш яшил, сариқ ва жигарранг бўёқли ва хозирги даврга оид очиқ фонга битилган чеккаси гравировкали, майда ўсимлик орнаментли, полихром безакли намуналар. Фарғона кулоллари сопол идишларга оқ кўк қизил, яшил, сариқ ва хоказо тусда сир берадилар. Андижонда сирни тупроқ оқ тусда берадилар. Идишга таг сир берилгандан сўнг унинг устидан рангли бўёқ билан турлича чизиқлар, холлар, гуллар чизилади. Кулолчиликнинг энг қадимги маркази ҳисобланган Хоразм идиш-товоқлари шакли, айниқса катта овқат идиши-бодия ва лаганлари, сувдонлари (хумлари) билан ажралиб туради. Идишларга бериладиган гули ва геометрик нақшлар асосан тўқ яшил ва феруза, бир оз кўк ва оқ ранглардан иборат. Ўзбек кулоллари ясайдиган ҳар хил фигурали*

ўйинчоқлар, айниқса хуштак чаладиган ўйинчоқлар қадимий даврлардан маълум.

Чинни идишлар Ўрта Осиёда яқин даврлардан бошлаб ишлаб чиқиладиган бўлган. Ўзбекистонда феодализмнинг сўнги даврида пайдо бўлган чиннисозлик ҳозир тез суръатлар билан ривожланиб, анъанавий бадий санъат намуналарини яратишни касб қилмоқда. Ўтган асрда чиннисозлик Фарғона водийсида, Андижон, Қўқон, Риштон каби шаҳарларда ривож топган. Аммо XIX аср охирига келиб Россия чинни корхоналарида ишланган идишларнинг Ўрта Осиё бозорларига кўплаб кира бошлаши туфайли маҳаллий чиннисозлар рақобатга чидаёлмай инкирозга учрайдилар. Оқибатда асримиз бошларида бу касб кўп шаҳарларда тўхтади ва йўқолиб кетди. 1954 йилда республикада чиннисозлик қайтадан тикланиб ривожлана бошлайди.

Ўзбек кулолчилик санъати ҳам амалий санъатнинг бошқа соҳалари сингари бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга. Бу нарсани унинг хом ашё, ишлаб чиқариш кулолларининг турлари, меҳнат тақсимоли, буюмларнинг шакли ва нақшлари қабиларда кўринади. Сопол идишга солинадиган гуллар ва нақшларнинг номлари баъзан бир хил, баъзан ўзаро фарқланади. Фарғона водийси кулоллари, айниқса машҳур Риштон усталари ижод этган нақш намуналари 300 га яқин. Шуларнинг ичида нақш элементларини ифодаловчи қуйидаги сўзларни учратамиз: *аноргул, қалампир, толе, каноти мург, қўчқароқ (қўчқор шохи), гули афиши, сада, гултожхўроз, меҳроба, зар печак, булбулзор, туморча, ошпичоқ, оптовагул, чойдиш, четангул, туябўйин, гузанақ, каптар қанот, ошиқча, риштагул, печак ўт, санам, писта, барг, занжир, осма гул, кошин гул, чор япроқ гули гажак*. Сопол идишларга туширилган нақшлар ҳаммаси бир-бирини тўлдиради, мукаммаллаштиради ва ўзига хос хусн бағишлайди.

Таниқли наққош ва олим, Ўзбекистон халқ рассоми М.Р.Рахимов сопол идишларни сир бўёқларига қараб қуйидагиларга ажратади:

1. Окпаз идишлар - бунга ишкор билан сирланган лаган, тавоқ, коса,

пиёла қабилар киради;

2. **Ложувард** - бунга суюқ овқатлар қуйиладиган осмон рангли идишлар ва сиёҳдонлар киради;

3. **Калаги ва чини идишлар** - бунга капай қўшилган қўрғошин билан сирланган ўртача катталиқдаги фаянс идишлар киради;

4. **Таги сиёҳ** - қўрғошиндан ишланган тўқ жигарранг сирли идишлар киради. (Асосан Бухоро ва Қашқадарё) вилоятларида учрайди;

5. **Қўрғошин** — бунга қўрғошин билан сирланган, умумий тувак кулранг, сарғиш оқ рангдаги идишлар, чунончи, кўзагарлик, косагарлик буюмлари киради.

М.Рахимов кулолчилик хунарини илмий жиҳатдан ўрганибгина қолмай, ўз ижодида анъанавий ўзбек кулолчилиги билан замонавий сополчиликни уйғунлаштиради. Унинг дастлабки фаолиятида яратган буюмларида ёрқин заминдаги кўк яшил, сариқ гуллар жилоси ажойиб композиция намоиш қилади. Мохир уста анъанавий безакли *лаган, гулдон ва янги шакли идишлар билан бирга портрет, совға буюмлар* яратган, уларнинг беагида ўсимликсимон нақшлар билан бир қаторда хайвон шакллари ва ёзувли тасвирларни ишлатган. У кўп йиллар мобойнида сопол материали ва бўёқларини ўрганиш йўлида самарали хизмат қилиб, бир неча жиддий асарлар яратди. Унинг кулолчилик соҳасида оригинал ясалган бадий буюмлари турли музейларда сақланмоқда.

Ўзбек миллий безак санъатини дунёга танитган яна бир муҳим соҳа кандакорлик яъни металдан ясалган бадий буюмларга **уйиб ёки буртик** қилиб нақш ишлаш касбидир. Бу бадий хунармандчилик ҳам ўлкамизда қадимий даврлардан маълум бўлиб, у ўз қадимийлиги билан кулолчиликдан қуйин иккинчи ўринда туради. Маҳаллий кандакор усталар олтин, кумуш, мис, жез ва бошқа металллардан узоқ ўтмишдан буен турли буюмлар ясаб келмоқдалар. Бадий металл буюмларни ишлашнинг илк намуналари Ўрта Осиёда, жумладан Ўзбекистонда эрамиздан аввалги I минг йиллик ўрталаридан кенг тарқала бошлаган. Дастлабки тўғноғичларда кичик

воқеалар, хайвонлар ва бошқа мазмундор тасвирлар акс эттирилган. Масалан, уша даврга оид Фарғонада топилган маросим козони кандакорликда «хайвонот услуби» мавжудлигидан дарак беради. Сўнгги антик ва илк ўрта асрларда маҳаллий кандакор усталар қимматбаҳо металллардан ҳокимлар ва зодагонлар учун тўй-томоша, тахтга ўтириш, ов қилиш, шикор ва кўраш манзаралари, афсонавий ва эпик қаҳрамонлар образи, ҳаётий мавжудод, парранда ва бошқа дунёвий тасвирлар ўз аксини топган кўпгина буюмлар ясаганлар. Исломгача ўтган даврда Мовароуннаҳр аҳолиси уй-рўзғор бадиий буюмларида дунёвий воқеалар ифодаланган нақшларнинг кўп топилганлиги мазкур касбнинг нихоятда кенг тарқалганлигидан далолат беради.

Ўрта асрларда нафақат олтин ва кумуш буюмларнинг зўр маҳорат билан безатилиши, балки ҳашаматли биноларнинг безакларига ҳам олтин суви югуртирилиши диққатга сазовордир. Бу даврда мис ва унинг қоришмаларидан янги-янги буюмлар пайдо бўлади, тўғри тўртбурчакли буркашлар, шар шаклидаги юмалоқ бўйнига нақш солинган кўзалар, чиройли сиёҳдонлар, хавонча ва бошқалар кандакорликнинг юксак даражада ривожлаганлигини исботлайди. Кўп металл идишларга ҳар хил мазмундаги, масалан, шахсни шарафлайдиган, омад, тан-сихатлик, бахт-саодат, фаровонлик тилаб ёзилган нақшли матнлар «куфий» ва «насх» услубида битилган. Ривожланган феодализм даврига оид (XIV-XV асрлар) Регистон майдони яқинида қазиб олинган хазиналардаги турли-туман идишлар, пиёлалар, қопқоқлар, кўзалар, қозонлар ўзбек кандакорлигининг яна ҳам ривож топганлигидан далолат беради.

Бадиий санъат касбларидан **мисгарлик** ҳам алоҳида ўринни эгаллайди. Сарик ва қизил тахта мислардан турли идиш-товоқ ва хўжалик буюмлари ясалган, улар кўпгина нозик уйма нақшлар билан безатилган. Мисгарликнинг бошқа металлсозлик касбларидан фарқи шуки, мис тоб берилмай, яъни ўтда қиздирилмай совуқ ҳолида ишлатилади. Аммо мисгарлар ичи чуқур мис идишларнинг қисмларини бир-бирига

ёпиштиришдагина уларни қиздирадилар. Одатда мисгарлик иккига тақсимланган: ясаш ва безаш. Идишларни безовчи уста наққош мисгар деб номланган.

Буюмлардаги нақш композицияларнинг ҳар бирида нақш уйиш техникасининг турлича усули қўшилиб кетган бўлиб, улардан нақш қоидаларининг мазмунини англаб олиш мумкин. Ўзбек наққош мисгарлари яратган мис идишлардаги нақш композицияларнинг нихоятда мураккаблиги, мавзу ва элементларининг ранг-баранглиги мазкур санъат соҳасининг узок тарихий тараққиётни босиб ўтганлигини кўрсатади. Масалан, идишларга ўйилган нақшлардан мадохир, ислими ва намоён номли услубларда яратилган унлаб нақш турлари ўзбек наққошлик маданиятига хос бўлган классик нақш намуналардир. Бу нақшлар халқимиз бошидан кечирган баъзи тарихий воқеаларни, унинг дунёқарашини ва орзу-истакларини, ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолиятини ифодалайди.

Айрим элементлар ва номларга қараганда маҳаллий усталарнинг ўтмишда чет эл вакилларининг буюртмаларини бажарганлиги ёки ўз ишларида баъзан бошқа юртлар услуби ва стилларидан фойдаланганлиги сезилади. *Масалан, нақш номлари орасидаги ислими машади, ислими араби каби атамаларнинг учраши чет мамлакатларидаги истеъмолчиларнинг талаб ва дидлари ҳисобга олиниб, маҳаллий усталарнинг ўз санъатини бойитганлигидан дарак беради. Баъзи буюмларда, нақшлардан афсонавий тасаввур ва эътиқодлар билан боғлиқ турли жониворлар (илон, қуш, хайвон, хашиорат)ларни ифодаловчи шаклларни очиқ сезамиз.*

Хозирги даврда эса мисгарлик санъатига янгича мазмун ва услуб одамлар, меҳнат фаолияти, юлдуз ва ўроқ-болға, пахта гули ва барглар, герб ва бошқа расмий тасвири композициялар кирган. Айниқса, нозик ўйма нақшлар қумғон, жом, мисчойнак мискоса, мис пиёла, мисчилим, тунг ёки мис кўза (кўпинча қопқоқсиз, жўмраксиз) ва кўзача, мистовоқларда учратиш мумкин. Айрим нусхаларга ташқи томонидан ўйма нақшлар билан хат битилган, ичи оқартирилган, баъзан феруза ёки мунчоқлар

қадалган.

Ўзбек наққош мисгарларнинг лексикасида ишлатиладиган нақш элементларининг номлари бу соҳадаги юксак санъатини ва бой тарихини намойиш қилибгина қолмай, маҳаллий элатнинг дунёқараши, маданияти ва турмуш даражасини ҳам ифодалайди. **Масалан,** *кўҳна нақш элементларидан қуйидаги намуналар диққатга сазовордир:*

1. Ислими нақшнинг турлари - ислими араби, ислими афшон, ислими бодомбарги, ислими даврон, ислими доира, ислими мева, ислими мугжа, ислими мукаррарий, ислими таноб, ислими хованда, ислими кавс, ислими чуркубба, ислими хумо ва хоказо;

2. Ўсимлик барги ва гули билан боғлиқ нақш номлари: барги аннос, барги мушак барги мугилон, барги бодом, толбарги, гажакгул, гули афшон, гули носира, гули санжари, гули сармугон, гули хургид, гули тожихўроз ва хоказо;

3. Идишларга ўйлан нақш тури мадохил элементларининг номлари ҳам юқоридаги кўшимча сўзларга тўғри келади;

4. Бошқа турлича намуналаридан атиргул, курмак булбул, бодомча, нақши ганжа, нақши гулхан, нақши гирдиш, ой нақши, ўрдакгул, нақши сумбула, тугма нақши, чекмагул, чортахт, юлдизгул, нақши кўзойнак, нақши чорбута, чашма зебор ва хоказолар.

Мазкур атамалар нафақат ўзбек тилининг бойлиги, балки безак берилган буюмларнинг хилма-хиллиги ҳамда санъатнинг юксаклигидан дарак беради. **Масалан,** *турли ўсимликсимон, геометрик ва рамзий нақшлар билан нафис қилиб безатилган мис лаганларнинг лавҳўри, дўлава ва қошиғлик турлари, юз-қўл ювишда ишлатиладиган қумгон, дастшуй ва офтобалар, сув идишларидан тунг, сатил ва сархумлар, ниҳоятда кенг тарқалган мис чойнақ, мис кўза, чойдиш (чойжуш), кашкил (мис чойнак), селабча, чилончин, луфдон ва бошқа уй-рўзгор асбоблари ҳам мисгарликнинг муҳим бадиий соҳа эканлигини кўрсатади.*

Мисгарлик касби ҳар бир вилоятда ўзига хос буюмлар ва уларга

бериладиган нақшлар билан ўзаро фарқланади. Масалан, кўл ювиш учун ишлатиладиган идиш Бухорода **офтоба** дейилса, Самарқанд, Тошкент вилоятларида обдаста, Хоразмда **қумғон** деб юритилади ва улар шаклан ҳар хил бўлади. Тадқиқотчилар таърифича, улар қадимги афғон офтобалирига ўхшаш нафис, кўркем ва силлиқ пардозланган. Хивада офтоба (қумғон) лар ясси, бўғзи узун ва ингичка бўлиб дастаси булмайди. Шахрисабз усталари офтобаларга рангли ойначалар, рангли сургичлардан ва сирланган бўёқлардан гуллар солишган. Бухоро мисгарлари яратган офтобалар бўйи пастроқ катта ва ингичка бўғизли, гул солинган, оғзи қабарик бўлиб, кунгурали қопқоқча билан бекитилган. Карши офтобаси алоҳида ясалган жумракли, биров юқорига эгилган ҳолда тик ўрнатилган. Бухоро мисгарлари карши усталари тайёрлаган офтобалар бўғзига, жумраги атрофига нақшлар, уйма гуллар, рангли ойналар, корнига эса оқ металлдан чиройли безаклар уйган. Анъанавий буюмлардан дарвешларнинг челаққа ўхшаш идиш (кашкил)лари чиройли нақшлар билан безатилган. Хон ва беклар овга чиққанда ишлатиладиган дўмбир (довул) лар ҳам ажойиб қилиб безатилган. Хар хил шамдон, ўсма тушак сурмадон, қалам солинадиган мисчиллик манкалдон, мисс коса, шарбат коса, мисс қозонлар, чўмич, капгир ва бошқаларга ажойиб нақшлар берилган.

Бухоро, Самарқанд, Хоразм, Карши, Шахрисабз, Тошкент, Фарғона кандакорлик мактаблари ўзига хос миллий характерга эга бўлиб, улар безак бериш услуби, шакли ва орнаментлари билан ҳам ўзаро фарқланган. Хар бир мактаб буюмларининг нафосатлилиги, гўзаллиги, умумиилиги билан ҳам бир-биридан ажралиб тўрган.

Ўзбек оғзаки ижоди намуналаридан, айниқса, эртак ва достонларда темир ва пўлатдан ясалган хар хил кескин қуроллар тилга олинади. Шулар ичида ҳозиргача эъзозланиб келинаётган қурол пичоқдир. Қадимий тош даврдан мис ва темир давригача пичоқчилик ривожланиб келган. Ёнга осиб юриладиган пичоқларнинг турли хиллари Навоий, Бобур ва бошқа ўрта аср адибларининг асарларига ишланган миниатюраларда тасвирланган.

Афросиёб, Варахша, Болаликтепа каби обидаларда топилган деворга ишланган расмлардан ҳам пичоқ уй-рўзғордан ташқари харбий қурол сифатида ишлатилганини кўриш мумкин. Кейинчалик пичоқчилик касби ривожланиб, ўзига хос мактаблар яратилган. Қадимдан Фарғона водийси, Бухоро, Самарқанд, Хоразм, Тошкент, Қашқадарё мактаблари мавжуд бўлган. Тадқиқотчилар аниқлашига қараганда Ўзбекистонда йигирмага яқин пичоқчилик марказлари бўлган. Улар ўзининг ишлаш технологияси, ясашиш усули, шакли, катта-кичиклиги ва безаклар билан ўзаро фарқ қилади. *Масалан, ясашиш усулига қараб чуст (туст) пичоғи, Пойтуғ пичоғи, Қорасув пичоғи, Шахрихон пичоғи, Кўқон пичоғи, Хива пичоғи қабилаарга бўлинган. Маълумки, ҳунармандлар қадимдан бир-бири билан уюшиб, муайян маҳалларда яшаганлар. Одамларнинг касби номи билан маҳаллалар танилган. Хозиргача катта-кичик шаҳарларда ёки қишлоқларда пичоқчилик маҳалласини учратиш мумкин. Чунки пичоқ ўзбек оилаларида кесувчи асбоб сифатидагина ишлатилмай, бутун минтақада эркакларнинг энг зарур иш қуроли ва хатто сарпо беаги сифатида ҳам хизмат қилиб келган. Бундай ҳол унинг ниҳоятда чиройли безалишини талаб қилиб, пичоқчиликни нозик нақшли санъат соҳасига қўтарган.*

Андижон вилоятининг Қорасув қишлоғида яратилган пичоқ намуналари ўзининг ўткир тиги ва бежирим беаги билан Марказий Осиёда машхур бўлган. Қорасувлик пичоқсозлар ўтмишда қилич, ханжар, шоп ва пичоқ ясашда ном қозонганлар. Чуст усталари ясаган пичоқнинг дастаси ҳамда тиги узунроқ бўлиб, тиғининг ташқарисига, дастасининг учи ичкарига томон қайрилган ва ўзига хос безатилган. Хива пичоқлари ўз шакллари нозиклиги, безакдорлиги, металининг моҳирона қайта ишланганлиги, тиғи юзининг ислимий нақшлар билан безатилганлиги, «кинбоғи»нинг бадий нақшлари билан машхур. Шахрихон ва Кўқон усталари яратган пичоқлар сукма сопли, тиги катта ҳамда калин, ихчам, дастаси сарбастали, гулсиз ёки камгуллидир.

Заргаллик ҳам энг қадимий зеб-зийнат яратадиган ҳунармандлик соҳаси

ҳисобланади. Археологик кашфиётлар жуда кўп сонда турли хилдаги заргарлик буюмларини фанга етказиб берган. Ўзбек заргарлари яратган маҳсулотлар ассортименти кўп ва хилма-хил, айримлар ниҳоятда ноёб санъат дурдоналаридандир. Асримиз бошларида маҳаллий усталар яратган ажойиб безаклардан турли хилдаги зираклар (Тошкент зирак, Самарқанд зирак Нугай зирак Хоразмча зиракка сирға деб қулоқсирға, бўринсирға қабилар), узук, билагузук, сочпопук, баргак, зебигардон, баргоҳ, тиллақош, тумор, бўйинтумор, паранжитугма, шингила қабилар зўр маҳорат билан ясалган.

Заргарлар ишлаб чиқарадиган зеб-зийнатлар фойдаланишига қараб бармоққа, қулоққа, кўкракка, бурунга, қўлтиққа, чаккага, пешонага, бошга, сочга, белга тақиладиган безакларга бўлиш мумкин. *Масалан, ўтган асрда ясалган Фарғона водийси безак ашёларидан бўйинга тақиладиган загара баргак кундалли баргак пешовуз, аёллар сочларига тақадиган нукра думбоқ ёки тилла чачвон пешонага тақиладиган тиллақош, пешона гажак биқинига тақиладиган тавшадил, чаккага тақиладиган тиллажак қабилар шулар жумласидан.* Улар Ўзбекистоннинг маиший турмуши нақадар ранг-баранг эканлигини кўрсатади. Бу фикрни тасдиқлаш учун яна бир мисолни келтириш мумкин. Фарғона заргарлари яратган узук, зираклар турларини эслайлик: узуклардан авғонча узук, румча узук, айрибанд узук, қозоқча узук, кума узук, ўрама узук, танга кўзли узук, хожи узук ва ҳакозо. Баъзи зеб-зийнатлар бир умр ечилмасдан тақиб юрилган зирак ёки исирға турларидан канозира ёки татарча зирак, туркистонзира, туркистонбалдоқ, зулукзира, қўнғироқли зира, кашкар балдоқ, кўзлик зира, ой балдоқ Фарғона балдоқ, Тошкент балдоқ, арава балдоқ, шардирик балдоқ, анжир балдоқ ва ҳоказолар ҳам ўзбек хотин-қизларининг эстетик жиҳатдан юксак дидли эканлигини намоён қилади. Бошқа зеб-зийнат буюмларининг турлари ҳам маҳаллий аҳолининг турмуш маданияти ва дунёқарашини аниқлашга ёрдам берадиган намуналардан. Заргарликда безак ашёлари уйма ва қолип усулида ясаиб, ҳал, чопиш, совот, мийна ва турли рангдаги

тошлар, маржон, шиша, садаф қабиларни ўрнатиш йўли билан безатилган. Жавоҳирлар заргарликда қимматбаҳо тош ҳисобланиб, ўзининг чиройлилиги, рангининг тиниқлиги, бир хиллиги, ялтироқлиги, товланиши, қаттиқлиги, турли хилда ўзгариши каби хусусиятларга эга. Заргарлик санъати айниқса Бухоро ва Хивада машҳур бўлган. Бу ерда ҳозиргача танилган заргар усталар ишлаб шогирдлар етиштирмоқдалар. Кўп шаҳарларда заргарлик тикланиб, ҳатто фабрикалар пайдо бўлган. Айрим усталарни ҳар бир вилоятда учратиш мумкин. Замонавий техника билан жиҳозланган заргарлик фабрикалари кейинги вақтларда Бухоро, Самарқанд, Хива, Қўқон ва бошқа шаҳарларда пайдо бўлган.

Бизнинг давримизгача етиб келган энг муҳим амалий санъатлардан бири бадий **тўқимачилик** ва **каштачиликдир** (каштадўзлик). Бундай ҳунармандчилик соҳалари Марғилон, Бухоро, Самарқанд, Қарши, Китоб, Хива, Тошкент каби шаҳарларда анча ривожланган. Ўзбек тўқимачилари икки хил бадий газлама тўқиганлар: пахта ипидан ва ярим ипак йўл-йўл матолат ҳамда ранг-баранг ипак газламалар. Шулардан энг кўп тарқалгани йўл-йўл арқоқи пахта ипидан тўқилган ипак асосли беқасам, эски Фарғона (Хўжанд) нақшли бинафша, яшил ва оқ аралаш, қисман тўқ қизил ва сариқ рангдаги газлама. Кўк ва тўқ яшил беқасам Фарғона ва Тошкентда кенг тарқалган.

Рангли ипак газламалардан ҳозиргача энг сеvimли бўлган хонатлас нафақат Ўзбекистонда, балки бутун Ўрта Осиё ва бошқа чет элларда ҳам катта обрўга эга. Унинг безаклари доимо ўзгариб, бойиб турган. Кейинги йилларда атласнинг гўзаллиги ва ранг-баранглиги шунча бойиб кетдики, унинг айрим нусхаларини алоҳида ажратиш кийин. Хонатлас тўқимачилик давр талабига қараб муайян мазмунда турли нақшдаги газламалар яратган. Аммо барча нақшларнинг асосида ҳар хил ўсимлик элементлари, геометрик безаклар, тўқ қизил ва кўк яшил, сариқ ва оқ рангларнинг арилишмасидан тўқилиб, ўзига хос гўзаллик кашф этади. Бухоро ва Сурхандарё вилоятларида асосан тўқ яшил ва оқ сариқ нақшли қизил

рангдаги атласни афзал кўрадилар. Хозир ўзбек усталари атласнинг шахмат атлас, товус нусха каби янги хилларини ҳамда канауз типигаги ипак газламаларини кўплаб ишлаб чиқаришмоқда.

Қадимий тўқимачилик маҳсулотларидан ҳозиргача ниҳоятда кенг тарқалган ва узоқ элларга манзур бўлган жуда ҳам чиройли турли нақшли шохи чойшаблар ва ёпинчиқлар, ажойиб безакли дастурхон ва сўзаналар амалий бадий санъатнинг ёрқин намуналаридир. Айниқса, читгарлар яратган босма гулли газламалар, чойшаблар ва бошқа уй-рўзғор безаклари кишини ўзига мафтун қиладиган даражада юксак дид билан яратилган. Ажойиб рангбаранг гуллар ва нақшлар туширилган газламаларга босиладиган ёғоч қолипларни маҳаллий наққош усталар яратганлар. Читгарлик санъати узоқ даврлардан сақланиб келган.

Бадий каштачилик ҳам ўзбекларда қадимдан тарқалиб, энг сеvimли касб ҳисобланади. Каштачилик касбини билмайдиган оила йўқ деса бўлади. Ўзбек каштачилиги безак буюмларининг анъанавий турлари жуда кўп. *Масалан, палақ чойшаб, ойнахалта, чойхалта, зардевор, гулкўрпа, бугелама, парда, белбоғ, ёстиқ устига ёпиладиган тақяпуш, дўпчи, кўйлак даструмол, жойнабоз, нимча, махси кавиш ва бошқалар зўр бадий дид билан безатилган буюмлардир. Ўзбек «усталари ишлатадиган кашта усулларидан тўлдириб гул солиб тўқиладиган босма, кандахаёл, ироқи, занжир кашта, такдўзи ва ҳоказо орқали яратилган ажойиб маҳсулотлар ҳозир ҳам кенг тарқалган. Кейинги вақтларда тикув машинасида ҳар хил деворга осадиган безаклар, турли чойшаб, белбоғ, дастурхон, жияклар, йўлақлар ва бошқа уй жиҳозлари маиший турмушни безаб келмоқда. Моҳир ўзбек каштачилари яратган гўзал сўзана, зардевор, гуркўрпа, чойшаб каби санъат буюмлари Германия, АКШ, Бельгия, Хиндистон каби хорижий мамлакатларнинг музейларида доимий экспозицияларга айланиб қолган.*

Кўлда ва машинада тўқилган сўзаналар занжир кашта ёки керги чамбарак усули билан жуда гулдор қилиб ясалган. Сўзаналарни деворга осганлар, чойшаб қилиб кўрпа-тўшак ва тахмон-токчаларга ёпганлар. Сўзаналар

асосан йирик шаҳарларда тўқилган, аммо айрим вилоятларда ўзига хос услуб ва нақшлар яратилган. Тикув машинаси каштачилиги билан ҳозир жуда кўп усталар шуғилланмоқда, уларнинг маҳсулотлари янги мазмунда, хатто пейзаж ва маъморчилик нақшлари билан кашталанган. Никоҳ тўйларида келин-куёвлар уйи ва кўрпа-тўшаклари сўзаналар билан тўла безатилган. Қадимий анъаналарга кўра, ўзбек қизлари-бўлажак келинчаклар ўзларининг сеплари (ҳар хил каштачилик буюмлари)ни ўзлари тайёрлаши лозим бўлган. Кашталар қанчалик нозик ва чиройли бўлса қайлиқ шунчалик юқори баҳоланган. Қизлар 7-8 ёшидан бошлаб кашта тикишга ўргатилган.

Дўппи каштачилиги ўзбек халқининг ғурури ҳисобланади. Бошқа амалий санъат соҳалари сингари дўппи созликда ҳам ҳар бир жойнинг ўзига хос услуб ва нақшлари ўзаро фарқланган. Бугун Ўзбекистон ва қўшни ўлкаларда машҳур Чуст дўпписи ўзининг шакли, одми услуби, марказий калампирли орнаменти, қора ва оқ нақшларининг мутаносиблиги билан характерлидир. Дарахт кўчати ва барглари эслатадиган эркин кўп рангли нақшлар ипак билан кашталанган чуқматур дўппилари ажойиб санъат намуналаридан. Шахрисабзда тўла ва бой нақшлар билан безатилган очик рангли дўппилар, Қарши, Бойсун, Челак ва бошқа туманларда тарқалган каштали ўзига хос нақшли кавим қилиб тўқилган пилтадўзи алоҳида ажралиб туради. Хоразм дўппи (тахъя) лари ҳам ўзининг кашта услуби, шакли ва нақшлари билан алоҳида ўринни эгаллайди.

Ўзбекистонда ҳозирча Тошкент, Чуст, Самарқанд, Бойсун, Шахрисабз дўппилари машҳур бўлиб, улар ўзига хос нақшлар билан безатилган. Дўппиларнинг миллий турлари асосан ироки, чуст дўппи, гилам дўппи, чакма бур, қизил гул, пилтадўзи, зардўппи деб номланган. Дўппи тикишда кейинги йилларда янги мазмундаги нақшлар пайдо бўлади. Масалан, зўр каштакор усталар «канал», «самолёт», «парашут», «каптар» каби нақшлар, исм ва рақамлар битилган дўппиларни тикиб сотувга чиқарган.

Ҳар бир бадиий - амалий санъат касби зардўзлик сингари катта обрў ва ҳурматга эга бўлмаган. Бундай серхашам санъат намуналари узок ўтмишда

жуда кўп тилга олиниб қўйланган. Археологик ва тарихий маълумотга қараганда, Марказий Осиёда зарбоф кийимлар ва безакли бадий буюмлар эрамизнинг биринчи асрларидан маълум. Масалан, Тошкент вилоятининг Вревский қишлоғида казиб топилган аёл кишининг зарбоф кийими I-II асрларга оид. Ўрта аср ёзма манбаларидан Адураззоқ Самарқандийнинг «Хиндистон сафарнома»сида 1442 йили Шохрух замонида Хиндистон билан Хирот орасида турган элчиларнинг совғалари ичида зарбоф кийимларининг бўлганлиги тўғрисида хабар бор. Ўша даврга оид «Ишратхона» мақбараси ҳақидаги ҳужжатларда зарбоф кийимлар ҳақида баён этилади. Хиротлик шоир Васийнинг рисолаларида ҳам зарбоф кийимлар ва зардўзлик касби тўғрисида маълумотлар келтирилган. XVII асрда яшаб ижод этган атоқли Самарқандлик шоир Фитрат асосан зардўзлик билан шуғулланган, у кийим ва матоларга зардан ажойиб кашталар тиккан.

Асримизнинг бошларига келиб зардўзликнинг ўзига хос мактаблари Бухоро, Самарқанд, Фарғона ва бошқа жойларда яратилган. Чиройли қилиб безатилган қимматбаҳо матодан тикилган зардўзи сарполар маҳаллий аҳолининг турли табакалари ўртасида кенг тарқалган. Бу кийим - кечаклар асосан зодогонлар, амир саройидагилар ва бой табакалар учун юзлаб қўли гул моҳир усталар томонидан юқоридан буюртириб тикилган. Ота-боболаримиздан мерос бўлган бу касб эгалари зардан безатилган камзул, чакмон, чалвир, белбоғ, салла, дўппи, кулоқ жул ва пойафзал тикканлар. Тадқиқотларнинг таърифича, ҳеч ким, ҳатто энг катта амалдарлардан бирортаси ҳам мазкур сарполарни ўзига буюртириб кийишга ҳақи бўлмаган, улар амир томонидан совға сифатида инъом қилинган. Зарбоф кийимларни хон ёки унинг яқинлари томонидан биронта оилавий таънтана ёки байрам муносабати билан тайёрлаш буюрилган ва кейин совға инъом қилинган. Бухорода тўнтаришгача ҳукмдорлик қилган мангитларнинг охириги сулоласига оид зарбоф кийимлар музейларда сақланмоқда. Зардўзларнинг ғойибона хомийси Хазрати Юсуф пир ҳисобланиб, у тўғридаги афсона ва ривоятлар махсус рисолада ҳикоя қилинади. Бизнинг замонамизгача фақат

Бухорода сақланиб келган бир ноёб амалий безак санъати намунаси хонлик даврида подшо саройларида махсус дўконларда ишлатилган. Vīna даврда Бухорода 350 га яқин зардўз усталар бўлган. Хозир зардўзликни бадий санъат корхоналарида моҳир усталар давом эттирмоқда. Зардўзлик икки хилда бўлади: умум фони ёппасига яхлит кашталанган заминдўзи ва махсус қалин қоғоз мато устига қўйиб гул (нақш) берилган, расм устига ялпи зари тўқиш гулдўзи. Зардўзлик маҳсулотлари асосан анъанавий ўсимлик орнамента билан безатилган, аммо замонавий руҳда юлдуз, пахта гули каби нақшлар ҳам учрайди. Шу билан бирга моҳир усталар тематик катта паннолар ҳам яратган.

Ўзига хос каштачилик санъати ташкил қилган ипак ҳамда зар тасма ва жияклар илгари кўплаб ишлаб чиқарилган. Улар нақшлари тўқилиш ёки тикиш жараёнида битилган, баъзилари яхлит матога туширилган.

Ўзбек ҳунармандчилигида кейинги йилларда айниқса қайта тикланиб ривожлана бошлаган бадий амалий санъат соҳаларидан гиламдўзлик узоқ тарихий анъаналарга эга. Гилам ва шолча тўқиш, археологик маълумотларга қараганда, эрамиздан аввалги I минг йиллик даврлардан бизгача етиб келган касб бўлиб, унинг маркази Андижон, Самарқанд, Қашқадарё, Сурхандарё ва Хоразмда жойлашган. Серхашам гуллар билан безатилган ўзбек гилам ва шолчалари саккиз-тўққиз бўёқли рангда бўлиб, шулардан энг кўп ишлатиладиган тўқ ва очик қизил рангдир. Илгари маҳаллий гиламдўзлар гилам ва шолчадан ташқари нақшли безатилган ҳуржун, осма халта ва бошқа буюртма маҳсулотлар хат тўқиганлар.

Тадқиқотчиларнинг фикрича, Ўзбекистонда асосан уч хил гиламдўзлик мактаблари ажралиб туради: Самарқанд, Андижон, Хоразм. Андижон гиламлари ўзининг чидамлилиги, пишиқлиги, аниқ қизил-кўк ранглари ва гуллари билан фарқ қилади. Фарғонада тўқ кўк гамада ва геометрик нақшли, қисқа патли, марказида турунж, четига алоҳида-алоҳида нақшлар ишлатилган. Бу мактабга кирадиган Бухоро гиламлари ўзининг рангбаранглиги, узун патлилиги, катталиги ва чиройли нақшлари билан

ажралиб туради. Дастгоҳда тўқилган бундай гиламлар ўзининг чидамлилиги, нафислиги, табиийлиги ва сифатлилиги билан кўзга ташланади. Унда ҳошиядор эстетик жиҳатдан чиройли, қалқон деб номланган турунж нақши кўпроқ ишлатилади. Хива, Ургут, Қарши ва бошқа жойларда тайёрланадиган тўқима гиламлар ўзининг геометрик ўсимликсимон нақши, бежиримлиги, табиийлиги ва зўр сифати билан машҳур. Гиламнинг тўқима, тикма ва босма хиллари бўлади. Ўзбек гиламлари асосан тўқима хилда ишланган. Улар ёпиқ ҳолда ўрнатилган пастак сода дастгоҳда тикувчи аёллар томонидан туя тивити, қўй жуни, пахта толаси ва ипакдан тайёрланган. Ўтган аср охирларигача гилам тўқишда ўсимликлардан тайёрланадиган бўёқлардан, ҳозир эса кимёвий усулда тайёрланган аналин бўёқлардан фойдаланилмоқда.

Ўзбекистоннинг чорвачилик ривожланган районларида қадим замондан кигиз босиш амалий санъати кенг тарқалган. Маҳаллий аҳоли кигизни илгари ерга буйра (чипта) устига солишган, ўтовларни ўрашган, калпоқ пайма, айрим ҳолларда бадий буюм сифатида ишлатилган. Гулдор, чиройли кагизлар оқ қизил, қора рангдаги нақшлар билан безатилган, баъзан гулсиз босилган. Сурхардарё ва Қашқадарё вилоятларида қора қўй ва чайдим кигизлар, Хоразмда тақянаман хиллари маълум. Кигиз қўйнинг кузги жунидан ёки эчки жунидан тайёрланган. Жун титиб тозаланган, ювиб қуритилган, сўнг махсус савагичлар билан титилиб, ранги ва сифатига қараб юзлик ва оралиққа сараланади. Танлаб ажратилган жун юзига махсус ранг билан тўқилган майин жунлардан шоҳ юлдуз, ромб, булут ва оддий геометрик шаклдаги нақшлар билан кигиз босилади. Кигизни махсус чий шолча ёки қалинроқ матога ўраб аркон билан маҳкам боғлаб устидан тез-тез қайноқ сув сепиб кўп марта думалатилади. Уни уч-тўрт киши ўтириб қўлда думалатиб, уқалаб, балаклаб тайёрлайди. Ҳозир кигизлар махсус машиналарда ишлаб чиқарилмоқда. Кигизчиликда ишлатиладиган мураккаб нақшлардан гажара услуби, Самарқанда бешкамта услуби кенг тарқалган. Ҳозир ҳам безакли, бир неча рангга бўялган жунлардан ажойиб

кигизлар босиб чиқарилмокда.

Бадиий амалий санъатнинг ноёб турларидан бири ҳисобланган **сават тўқиш** ҳам ўзбекнинг азалий ҳунар-касби бўлган. Сават ва буйрани ота-боболаримиз қадимдан томорқа ва ховли атрофларидаги ариқ ва кўлларда ўсадиган қамишлар, шоҳ-шабба ва ҳар хил навдалардан тўқиганлар. Улар ўзининг шакли ва ишлатилишига қараб ҳар хил номда бўлган. *Масалан, қадимдан кажава сават, гуодор сават, нон сават, Элама сават, дастурхон сават, узум сават, тўр сават, босма сават кабилар тўқилиб, махсус дўконларда сотилган. Ҳар хил шакл ва ҳажмдаги саватлар турли мақсадларда фойдаланилган. Қурилишда йирик новдалардан тўқилган махсус саватлар тунроқ қум, ганч, гишт, тош ташишда, нозик навдалардан тўқилганлари эса мева—чева, нон ва бошқа нарсалар солишда ишлатилган. Сават тўқишда дуб, терак, тол, турангил, юлгун новдалари ёки қамиш, буғдойпоя каби материаллардан фойдаланилган. Айниқса, қоратол навдаларидан тўқилган саватлар анча чидамли ҳисобланган.*

Буйрачилик санъати маҳсулотларидан ҳам уй-рўзғор ишларида кенг фойдаланилган. Буйра гилам, наMAT, палослар тагидан солинган, тўй ва маросимларда, меваларни қуритишда ва сақлашда ишлатилган. Ундан, шунингдек қоп ўрнида, деразаларни қоронғилатишда парда ўрнида, дафн маросимида, иморат томини ёпишда (лўмбоз босишда)ва бошқа ҳолларда фойдаланганлар. Кўп шаҳарларда ва катта қишлоқларда буйрачи маҳаллалари бўлган. Масалан, Бухородаги Олимхўжа маҳалласида 120 та оиладан 70 таси буйра тўқиш билан шуғулланган. Буйралар турли номлар билан юритилган.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, ўзбек халқи узоқ тарихий тараққиётда ҳар томонлама ривожланиб келаётган кўп қиррали ва бой анъаналарга эга амалий безак санъати ниҳоятда ранг-баранг маданий меросимизнинг энг ажойиб, бемисил ва бетакрор намуналарини яратиб келган. Бадиий тафаккур ва шу билан бирга шакилланиб келган бадиий ижод ўзбек миллий ҳайтининг муҳим соҳаси ҳисобланган халқ амалий санъатида

айниқса номоён бўлади. Миллий эстетик таъб ва диднинг ўзига хослиги нафақат мазкур соҳада, балки мусиқада, рақсларда, миллий кийим ва безакларда, меъморчилик қурилишларида, рассомчиликда ва бошқа маънавий маданият соҳаларида ўз ифодасини топган.

Ўзбек миллий безак санъатининг гуркираб ривожланиши ва доимо такомиллашиши жаҳонга машҳур меъморчилик обидаларимиздаги ганчкорлик, кошинкорлик, наққошлик, хаттотлик, тоштарошлик, каштачилик ва бошқа турларининг афсонавий даражада уйғунлашган мужассамлигида ўз ифодасини топган. Халқимизнинг табиий истеъдоди ва катта меҳнати туфайли пайдо бўлган ажойиб меъморчилик ва халқ амалий санъати ёдгорликлари бўлмиш аجدодларимиз яратган баркамол, бебаҳо ва ноёб санъат асарларининг намуналари ўзбек халқининг жаҳон маданиятига қўшган зўр хиссаси деса бўлади. Айни замонда мазкур анъанавий санъат янги турлар ва соҳалар билан бойимоқда. Айниқса, амалий санъат беаги билан бир қаторда янги мазмун ва шаклларда ўз ифодасини топган тасвирий санъатнинг гуркираб ўсиши диққатга сазовордир. Республикамизнинг мустақилликка эришиб истиқлол йўлига ўтиши нафақат халқ амалий санъати, балки барча санъат соҳалари, шу жумладан тасвирий санъатда ҳам тараққиётимизнинг янги даражасига кўтарилиб янада юксак самараларга эришиш имкониятини яратиб бермоқда. Келажаги буюк давлатнинг маънавий маданияти ҳам буюк бўлади.

XX АСР ЎЗБЕКИСТОН АМАЛИЙ-БЕЗАК САНЪАТИДА ФОЛЬКЛОР МАВЗУЛАРИ ТАЛҚИНИ

Фольклор мавзулари XX аср Ўзбекистан амалий-безак санъатида бой ва хилма-хил. Улар халқ оғзаки ижоди ва мусиқий меросининг қадимий анъаналарини ёритгани боис, халқ хунармандчилигининг ҳамма соҳаларида учрайди:

1. Анъанавий ўсимлик тасвирлари - «гулдаста», «гунчагул», «лолагул», «бодомгул», «каламбир», «исирик», «аноргул» ва б.
2. Геометрик нақшлар - «айлана», «кўпбурчак», «тўрт бурчак», «учбурчак», «эгри-букри» ва б.
3. Хайвонот олами ва уларнинг баъзи турлари билан боғлиқ нақшлар - «балиқ», «зулук», «олтин кўнғиз», «хумоқуши», «кўчқоршоҳи», «эчки изи», «илон изи», «чашми булбул», (булбул кўзи), «думи бургут», «думи балиқ», «қаноти бойқуш», «тоғ эчкиси шоҳи» ва б.
4. Маиший буюмлар билан боғлиқ нақшлар - «пичоқ», «туморча», «пичоқ қини», «човгун», «офтоба», «калит» ва б.
5. Фазовий нақшлар - «булут занжира», «нақши офтоби», «ой барг», «юлдуз» ва б.
6. «Куръон», «Хадиси-шариф»дан араб имлосида ва бахт, омад тиловчи кирилл имлосидаги матнлар.

Ўзбекистоннинг замонавий ҳудудида, тарихий давр мобайнида бир неча маданий қатламлар вужудга келди. Қадимги даврлардан давом этиб келаётган тасвирлар турли динларнинг (зорастризм, буддизм, христианлик ислом) таъсирида маъносини бойитиб, маъно жиҳатидан сайқалланиб борди, нақшлар заминида ҳам асрлар давомида шаклланган фольклор унсурлари намоён бўлиб борди. Ислом тарқалгач, уларга диний-фалсафий маънодаги араб имлосидаги ёзувлар ҳамроҳлик қила бошлади.

Ўзбекистон амалий-безак санъатидаги фольклор мавзулари, XX аср давомида кўпроқ халқ хунармандчилигининг маҳаллий мактабларида тўлақонли аксини топди.

Амалий-безак санъати заминини халқ хунармандлиги ташкил қилгани боис, унда маҳаллий халқнинг урф-одат, маросим, байрам, диний ва дунёвий дунёқарашлари билан боғланган тасвирлар, доимо рамзий оҳангда, етакчи мавзу сифатида талқин этиб келинган. Маҳаллий халқнинг йил фасллари, урф-одатлари билан боғлиқ маросимларида айтиладиган айтишув, эртак - лапарига асосий қаҳрамон - инсон, табиат ва коинот бўлиб қолаверди. Уларда дастлаб, дунёнинг пайдо бўлиши, табиат ҳодисаларини илоҳийлашириш тараннум этилса, даврлар оша улар орасидаги боғлиқлик аввал диний, кейин фалсафий тарзда намоён бўла борди. XX аср давомида Ўзбекистон хунармандчилиги ва амалий-безак санъатидаги фольклор мавзуларини қиёсан ўрганишдан, шундай хулосага келиндики, уларнинг замини диний-фалсафа билан узвий боғлиқ экан. Унда, ердаги ўсимлик, ҳайвонот олами, диний аҳамият касб этган рамзий тасвирлар ва коинот рамзи, инсон -табиатнинг зарраси экани ва рух абадийлигини ифода этади.

КИЙИМ – КЕЧАК САРПО, БЕЗАКЛАР ВА ПАРДОЗЛАР

Марказий Осиё халқларининг кийим-кечаклари кўп асрлик тарихга эга. Хар бир элат ва этник гуруҳларнинг ўзига хос хусусияти бош-оёқ, кийимлари бўлса-да, минтақада яшовчи этнослар умумий характеридаги сарпо мавжудлиги, уларнинг тарихий тақдири, маданияти узоқ давр ўзаро яқин бўлганлигидан далолат беради. Археологик қазилмалардан топилган қадимий деворий расмлар, хар хил буюмларга туширилган тасвирлар, ўрта асрлардаги китоб миниатюралари аجدодларимизнинг ўтмишдаги кийим-кечаклари тўғрисида бой маълумотлар беради. Ўрта асрларга оид миниатюралар ўзбек кийимларининг типичакланганлиги ва улар кейинги давргача сақланганлигини исбот қилади. Эски халқ кийим-кечакларидаги ўзгаришлар асосан XX аср бошларида сезиларли равишда намоён бўлади ва ундаги трансформация асосан шаҳарларда очик ойдин кўзга ташланади.

Иштонни ҳам эски кўйлақдек бир парча газламани иккига бўлиб, олди ва орқасидан тикиб огини ёпиштирган. Эркакларнинг иштони аёлларникидан унча фарқ қилмаган. Фақат аёллар иштони бичими бир бўлса-да материали ҳар хил, яъни йўл-йўл газлама ёки ипак матодан бўлиб, эркакларникига нисбатан узунроқ, пасти жияк (тасма) билан безатилган. Аёллар иштони (лозим) илгари икки қисмдан: юқори қисми оддий матодан, пастки қисми қимматбаҳо материалдан (баъзан кўйлақка мослаштириб) тикилган, почасига жияк тикилган.

Умуман олганда, эркакларнинг кўйлақ-иштони одатда бир рангда (асосан оқ), аёлларники рангбаранг материалдан тикилган. XIX асрнинг охирларигача кийим-кечаклар маҳаллий косиблар туқиган мато — (бўз, каломи, алача)дан тикилган, кейин рус фабрикантлари маҳсулотларидан тикила бошланган (аёлларга гулли читдан, эркакларга оддий оқ читдан). Ҳозирги даврда миллий ва оврўпача кийимларнинг турлари ниҳоятда кўп. Айниқса кейинги пайтларда ўзбек аёллари ялтироқ кумуш тилла ипли газламалардан замонавий модага мослаштириб кийим тиктириб киймоқда. Ички кийимлар бутунлай янгича трикотаж ва сунъий матолардан тикилган фабрика маҳсулотидан иборат. Аммо ҳозиргача аёлларнинг энг севимли ва кенг тарқалган кийими, рангбаранг, чиройли хон атлас ва бошқа юпка ипак матодан тикилади.

Ўзбек халқининг миллий рамзи сифатида сақланиб келаётган устки кийим — чопон (тўн) шу кунгача катта хурматда. Чопон очиқ, ёқали яхтак шаклида астарли ва пахтали қилиб тикилган. Чопон узун енгли, юқори қисми кенг, пастки томони торайиб кетган, айримларининг этаги, унг ва сўл томонида қийиқ жойи бўлган, ерда ўтиришга қулай. Одатда чопоннинг белбоғи бўлади, унга эркаклар пичоқ (қини билан) осиб юрганлар. Чопон асосан пахтали, қавилган, айрим жойлари жуда майда қавилади (Хоразмда), натижада қаттиқ бўлади. Ёзги чопонлар қавилмаган (авра-астар чопон) ёки умуман астарсиз (авра чопон) ҳам бўлган. Наманганда дала ишларида оқ матодан юпка қавилган калта чопон кийилади, у

иссиқдан сақлайди. Сурхондарё ва Зарафшон бўйларида ўрнашган ярим кўчманчи ўзбекларда ҳам тиззагача келадиган астарсиз калта (авра) чопон кўп учрайди.

Ўзбек чопонлари ранги, узунлиги, кенглиги ва кийиш услубига қараб ҳар жойда ҳар хил бўлган. Масалан, Бухорода, Қашқадарё, Сурхондарё ва Зарафшон водийларида узун ва кенг, узун енгли, пахта ёки ярим ипак рангли матодан тикилган чопон, Фарғона ва Тошкентда яшил ёки кўк-яшил чопон кийиш одат бўлган. Асримиз бошларидан қора сатиндан тикилган чопон кенг тарқалган. Ёшлар орасида байрам либоси сифатида очиқ рангли катта йўл-йўл беқасам тун мода ҳисобланган. Қишлоқ жойларда бундай чопон куёв сарпосига кирган. Бир оз тор ва калта камбар йўлли нақш берилган ялтироқ алачадан тикилган Хоразм чопони қадимдан кенг тарқалган. Чопонни яқтак устидан кийиб белбоғ осиш асосан Фарғона водийсида одат бўлган, бошқа жойларда белбоғсиз яқтакчасигина кийилган.

Аёлларнинг ўзига хос чопон шаклида бичиб тикилган уст кийими мурсак илгари жуда ҳам кенг тарқалган. Улар Бухоро, Хоразм ва Қашқадарёда энгги тирсаккача калта ва кенглиги билан, Самарқанд ва Тошкентда узун, энсиз, билаккача бўлган энгги билан фарқланган, холос. Мурсак астарли қавима қилиб тикилган, қишки мурсакка пахта солинган. XX бошларигача у оддий кучалик либоси сифатида кийилган бўлса, кейинчалик мурсак мотам либоси сифатида белбоғ билан кийилган. Айрим аёллар уни тўйга ёки меҳмонга борганда ҳам кийганлар. Ҳозиргача Тошкентда мурсакни дафн маросимида тобут устига ёпиб қўядилар.

XX аср 30- йилларигача ўзбекларда, айниқса шаҳар аҳолиси орасида аёллар паранжи ёпинганлар. Паранжи сохта енгли, тунсимон, узун ёпингичдан иборат бўлиб, отнинг дум қилидан тўқилган тур парда чачвон бетга тутилиб, устига паранжи ёпилган. Чачвон юзни бекитиб, белгача ётган. Уни одатда уйдан кўчага чиққанда ёпинганлар. Қишлоқ жойларда паранжини кам ишлатганлар, байрамларда ва узоқ, сафарга чиққанда ёпинганлар. Баъзан қишлоқларда аёллар уйдан чиққанда бола чопони ёки

оқ бекингич билан юзини бекитганлар. Шахрисабзда ва Самарқанд вилоятида ярим кўчманчи ўзбек қабилалари йўл-йўл матодан тикилган чопон (желак) ёпинганлар. Узун ва тор сохта енгли ёпингич жаъдани Хоразм аёллари кийган. Бундай ёпингич Сурхондарё ва Самарқанд вилоятларида ҳам учрайди.

XIX аср охири — XX аср бошларида Туркистон ўлкасида оврупача камзул (камзур) пайдо бўлиб, уни эркаклар ҳам, аёллар ҳам кийишган. Эркакларнинг камзули тик ёқали, узунлиги тиззагача етадиган, асосан қора матодан тикилган, аёлларнинг камзули рангбаранг духобадан ёки беқасамдан тор белли қилиб тикилган. Ўша даврда бутун Ўзбекистонда енгсиз жилетка ҳам тарқала бошлаган, уни кўйлак устидан ёки камзул устидан кийганлар. Инглиз кастюми типидagi жакет ҳам, оврупача кастюм, пальто ва макентош ҳам дўконларда пайдо бўлган ёки тикувчи уста (чевар)лар буюртмага тикиб берганлар, зиёлилар орасида замонавий мода кийимлар тез тарқала бошлаган.

Қадим даврлардан бош кийимига қараб ўзбекларнинг этник ва локал гуруҳлари фарқ қилинган. Эркаклар бошига асосан турли хилдаги дўппи (тўппи, тахё) кийган, аёллар эса кўпинча рангбаранг рўмол ёпинган. Дўппининг даставвал тагнини ва гардиши (қизаги)ни айрим ҳолда тикиб кашталаганлар ва майда қавалаб кўшиб тикканлар. Одатда, дўппи нозик гулли, қадаб тикилади, айрим аёлларнинг дўпписига майда мунчок, маржонлар, хоразмликларда жияк ва попук тақилади. Илгари конус шаклидаги дўппилар Тошкент, Самарқанд, Шахрисабзда тарқалган, энди эса Шахрисабзда сақланган. Бир оз япалоқ ясси шаклда ичига ўраб ҚОҒОЗ билан майда қавиқ қилинган дўппилар асосан Фарғона водийсида маълум. Айниқса «бодом» ёки «қалампир» нақшли оқ ипак ип билан таги қора матога кашталанган чуст дўппи нафақат водийда, балки ундан ташқарида ҳам машҳур. Таги кашта қилиниб, рангбаранг тупбарггул шаклидаги хўжанд-ўратепа дўппилари бутун Ўзбекистонга тарқалган.

Эркаклар киядиган учли қалпоқ — кулоҳ тўрт бўлак учбурчак матодан

гардишсиз тикилган. Конус шаклидаги баланд кулоҳни илгари қаландарлар кийган, тухум шаклидаги чаккаси бир оз юмалоқ, кулоҳни Бухорода қари кишилар қишда кийганлар. Бундай бош кийим ўрта аср миниатюраларида кўп учрайди. Аслида кулоҳни рухонийлар ва диндор кишилар кўпроқ кийганлар. Кулоҳга ўхшаш теридан тикилган қишки тел пак Самарқанд ва Бухорода учрайди. Фарғона водийсида ва Тошкент вилоятида телпак духоба ёки мовутдан тикилган, тепаси тулки ёки савсар муйнаси, баъзан қўй терисидан тикилган. Телпак бичимида кигиздан тикилган қалпоқни асосан даштда яшовчи аҳоли кийган. Қалпоқнинг икки четида кесики (қишиқ жойи) ва соябон учун кенг хошияси бўлган. Одатда қалпоқ оқ кигиздан, хошиясининг чеккаси эса қора читдан тикилган.

Хоразм ўзбекларининг аёллари ипакдан тикилган доирасимон шаклдаги гулли тахё (дўппи)га ипдан ёки қуш патидан попук ўрнатилганлар, тангалар осганлар. Тахё устидан одатда рўмол ёпинган. Бу ерда рўмол тўрлари кўп бўлган: маҳаллий усталар тўқиган оқ такана ва ипак рўмол (читкор гул босган), жундан тўқилган нақшли сергул рўмол, четдан келтирилган боку рўмол, паранг (француз ёки оврупа) рўмоли ва хоказолар. Эркакларнинг қадимдан киядиган бош кийими чўгирма бир неча турда қўй терисидан тикилган, қора-қўл терисидан тикилган шерози попоқ ва кулоқчин кейинроқ пайдо бўлган.

Бутун Ўзбекистонда салла ўраш айниқса байрамларда илгаридан шартли одат бўлиб келган. Аммо Фарғонанинг айрим туманларида ва Хоразмда байрам бўлса-да, баъзи кишилар салла ўрнига дўппи ёки телпак кийган, холос. Саллани дўппи ёки кулоҳ устидан ўраганлар, ранги ва ўраш услуби билан бир оз фарқ қилган. Ҳозир салла ўраш кам тарқалган, уни асосан қариялар ва диндор кишилар кўпинча маъракаларда ва диний байрамларда ўраб чиқадиладар.

Аёлларнинг қадимий анъанавий бош кийими гардиши баланд юмшоқ култа (қийгич) ҳозир бутунлай кийилмайди. Култанинг эски турида тепаси очик бўлиб, соч ўрими чиқарилган, ёш қизларнинг қийгичида тепаси ёпиқ бўлган.

Салла ураш ўзбек аёлларишшг қадимий бош кийими ҳисобланган. XIX аср охирларига келиб Самарқанд, Тошкент ва Андижонда бу одат қолиб кетган. Ҳозиргача баъзи ўзбекларда салла ўраган аёлларни қисман учратиш мумкин. Аёл салласи ўзаро бир оз фарқ қилган. Кўпчилик аёллар уни ўзига хос шаклдаги махсус бош кийими—лачак устидан ўраганлар. Хоразмликларнинг лачаги узун матодан ўралиб, кўкрак ва орқа томонини бекитиб турган. Тошкентликларда ҳам худди шу бичимда лачак кийилган. Самарқандликлар лачакни узунроқ матодан бир оз бошқача шаклда тикканлар. Жанубий Хоразм ўзбеклари саллани лачак киймасдан ўрама салла шаклида айлантириб, бир учини кукрагига ташлаганлар. Одатда илгари уйдан ташқарига чиқилса, аёллар салла устидан мурсак еки учбурчак рўмол шаклида оқ ёки қизил ип матодан тикилган чарчи ёпиниб чиққанлар.

Эски одатга биноан саллани аёл биринчи фарзанд кўргандан сўнг ўрай бошлаган. Кейинги вақтларда она биринчи набира кўргач, салла ўраш одати пайдо бўлган. Салла ўраш махсус иримлар билан қадимий даврлардан кийилгани тўғрисида тарихий маълумотлар мавжуд. Ўзбек лачагига ўхшаш бош кийим кимишек номи билан қозоқ ва қорақалпоқларда ҳам маълум.

Аёлларнинг кўпчилиги кейинчалик анъанавий бош кийимидан воз кечиб, ҳар хил рангдаги ва турли материалдан тўқилган рўмол ёпина бошладилар. Рўмол ураш ёки ёпиниш ҳам турлича, ҳар ким қулайига қараб ёпинган. Фаслга қараб катта рангли кўп гулли ипак жун ёки тўқилган тивит рўмол кенг тарқалган. Ёши катта аёлларнинг оқ доқа рўмол ўраш одати ҳозиргача сақланган. Ҳозирги даврда кўпчилик қизлар ва ёш аёллар бош яланг замонавий турмаклашга ўтганлар.

Илгари қизлар ва аёлларнинг соч ўрими жиддий фарқланган. Қизлар ва келинчаклар (бола туққанигача)да қирқ ўрим соч, аёлларда икки ўрим соч қўйиш одат бўлган. Айрим жойларда қирқ ўрим сочли, онда-сонда икки ўримли ва жингалак сочли аёллар учрайди. Ҳозирги аёллар кўпчилигининг сочлари калта қирқилган, модага ўтилган. Эркаклар ҳам ҳозирги замонавий причёскага ўтган, айниқса шаҳар ёшларида бу кучлироқдир.

Анъанавий кийимларга хос тақинчоқ ва безаклар яқин даврларгача одат бўлиб келган. Илгари турли заргарлик зеб-зийнат буюмларидан кўпчилик аёлларнинг бош ва уст кийимлари безатилган. Кийим-кечакларнинг янгиланиши тақинчоқларнинг йўқолишига сабаб бўлган. XIX аср охириларигача аёллар учун заргарлар ишлаб чиқарган зеб-зийнат буюмлари жуда ҳам кўп ва ҳар хилда бўлган. Масалан, Фарғона водийсида безак-ашёлар энг кўп тарқалган. Уларнинг ҳар бири бир неча шаклда махсус номга эга: бўйин ва кўкрак-ка тақиладиганлардан пайконча, арпа жевак зебгардон, нозигардон, тангажевак тумор, бозванд, тилла туморча, бўйинтумор, кўкрактумор, сочининг икки томонига тақиб, икки елкага тушириб оладиган заркокил, орқага тақиладиган танга чулпи, пешонага тақилалиган тилла баргак тиллақош, жига ва ҳар хил сочпопук (пар сочпопук найча сочпопук, панжара сочпопук, бекокил ёки бешкокил, қуббали сочпопук ва ҳ.к.), қўлтиққа тақиладиган қўлтиқ тумор ва бурига осиладиган аравак ва латива. Исирга турлари ҳам кўп бўлган: кана зира, Туркистон балдоқ, Қашқар балдоқ, учкокилли ёки учоёқли зира, зулукзира, ой балдоқ, Фарғоначабалдоқ Тошкентбалдоқ, шалдирокбалдоқ, кўзлик зира, арава балдоқ (юмолоқ шаклда), анжир балдоқ ва хоказо. Узук турларидан: афғонча узук, кўзсиз узук, румча узук, айрибанд узук, шахонак қуйма узук. ўрама узук, мис узук, тилла узук, хожи узук, билагузук турлари: суқма билагузук кўчкор шохли росмана билагузук чорроқ билагузук илонбош билагузук тугмали билагузук бақабаш билагузук бодомча билагузук ва хоказо. Зеб-зийнатларни заргарлар уйма усулда ясаган турли рангдаги тошлар: маржон, шиша, садаф қабилар билан безайдилар. Сурхондарё қишлоқларида кўкракка тақи-ладиган рангли майда мунчоқлардан тизилган безаклар кенг тарқалган. Кўп жойларда ипга тизилган маржон шодаси, Тошкентда майда дурдан ясалган мунчоқ, маржон ва шишадан ишланган исирга, узук ва билагузук осиб одат бўлган. Кўйлак ёқасига ҳар хил нозик тўғнағичлар осганлар. Ёш болаларга ҳам кўз тегмасин деб, қора мунчоқ осилган. Бухорода олтин исир-ра шибирмак япроқсимон шаклда катта ёқут кўзли

марварид ёки дур билан безалган. Барча безаклар бой табақаларда тилла, кумуш ва қимматбаҳо тошлардан, камбағал табақаларда эса мис, жез ёки тилла суви берилган металллардан ясалган. Айниқса тиллақош, осмодўзи, тиллабаргак ва бошқа зеб-зийнатлар жуда қимматбаҳо бўлган.

Аёллар орасида қадимдан ўзига пардоз бериш, атир сепиш, қош-кўзни безаш одат бўлган. Археологик қазишмалардан топилган ва миниатюралардан олинган расмларда аёлларнинг ўзига пардоз-апдоз берганлиги аниқ кўринади. Хусни очиш, яна ҳам гўзаллик ҳосил қилиш мақсадида ўзбек аёллари орасида ўсма, хина, упа-элик суриш, ўзига зеб бериш, гул суви билан ойнага қараб пардозлаш одати кенг тарқалган. Халқ орасида тарқалган иборалардан бирида: «Онангни отанга бепардоз кўрсатма», деб бежиз айтилмаган. Ҳозирги ўзбек аёллари замонавий нозик ва хушбуй упа-элик атир ва кремларнинг турли хилларидан зўр маҳорат билан фойдаланадилар.

Болалар кийими катталарникидан унча фарқ қилмаган. Аммо бола туғилиши билан унга кўйлак кийгизиш одатига биноан юмшоқ матодан кипта, кўйлакча, кўртача тайёрланган. Бундай кўйлакни етти уйдан тўпланган матодан тикиб, чилласи чиққунча кийгизиш шарт бўлган. Шунинг учун унга чилла кўйлак деб ном берилган. Болага кўз тегмасин, мард бўлсин деган ирим билан кўйлакни итга ёки қайроқ тошга суркаганлар (нт-кўйлак, қайроқ кўйлак шундан келиб чиққан). Бир ёшга етган болага турли бичим услубида тикилган кўйлак, иссиқ кийимдан қишда гуппича (тонча, жамоча) тикиб кийгизганлар. Болага то уч-турт ёшга етгунча этакча ҳам тикилган (олди ёки пешгир, ошхурак). Бош кийими икки-уч бўлак матодан конус шаклида тикилган. Қипчоқ, турк, сарт ёки қурама болаларнинг дўпписи шаклан фарқланган, аммо хаммасида тумор тақилган. Қиш пайтларида қалпоқ кийгизилган ёки чор-су, қийиқ ўралган. Кўп жойларда беш-олти ёшдан кейин ўғил-қиз кийимлари фарқлана бошлайди. Ўғил болалар учбурчак (Тошкент воҳаси) ёки ятак (Фарғона водийси), ёқали кўйлак кийганлар. Диний мактаб талабалари руҳонийлардек муллача ёки

мусулмон кўйлак кийганлар. XX аср бошларида ёшлар орасида тик ёқали нугай ёқа, буғма ёқа кўйлак кийиш одати пайдо бўлган.

Оёқ кийимлардан эркак ва аёллар киядиган анъанавий маҳси-калиш ҳозиргача сақланган. Илгари камбағаллар чармдан тикилган муки, оқ этик кийган, бой табақаларда юмшоқ теридан тикилган оврўпача этник ва маҳси кийилган.

ТАҚИНЧОҚЛАРНИНГ ЯРАТИЛИШИ ВА ТУРЛАРИ

Ер юзида заргарлик санъатининг вужудга келиши ва ривожланиши бир неча минг йиллик тарихга эга. Сўнгги йилларда Ўзбекистон худудида олиб борилган археологик қазишмалар натижасида топилган бронза даврига оид археологик ёдгорликлари орасида қадимги аجدодларимизнинг тақинчоқларига оид қатор ашёвий далиллар ҳам бор. Жумладан, Ўзбекистоннинг жанубидаги Бақтрия, Сополлитепа, Жарқўрғон манзилгоҳларидаги сағаналардан топилган тақинчоқлар наъмуналари рангбаранг бўлиб, уларнинг асосий қисмини бош, пешона, кулоқ тақинчоқлари, тўғноғичлар, тугмалар, билакузуклар ташкил этади. Мазкур ашёлар ушбу ҳудудда яшаган аҳоли қадимдан бой моддий маданият соҳиби бўлганлигидан далолат беради.

Тарихдан маълумки, даврлар ўтиши билан муайян бир ҳудуд миқёсида тақинчоқларнинг баъзи турлари кенг ёйилса, айримлари ўз ўрнини йўқотган, онги кўринишдаги тақинчоқлар пайдо бўлиб, олдингилари кундалик турмушдан чиққан. Натижада тақинчоқлар ва уларнинг турлари ҳамиша ўзгариб турган. Шу сабабли тақинчоқларни этнографик жиҳатдан ўрганишда тадқиқотчилар тақинчоқлардаги шаклий ўзгаришлар, уларнинг турларидаги алмашинувлар сабабларига асосий эътибор қаратадилар. Олиб борилган этнографик тадқиқотлар ва илмий хулосалар асосида шунини айтиш мумкинки, Республикаимизнинг бошқа ҳудудларида бўлгани сингари Сурхон воҳасида ҳам ижтимоий, иқтисодий, маиший, ҳудудий омиллар билан боғлиқ, уч асосий йирик жараён ёки ҳолат анъанавий тақинчоқларда даврий ўзгаришлар рўй беришига сабаб бўлган.

1. Бадиий анъаналар - маълум бир тақинчоқ, турларининг тарқалиш ҳудуди (ареал)да уста заргарларнинг ўзига хос маҳорати, заргарликнинг маҳаллий ва этник хусусиятлардан келиб чиққан ҳолда тақинчоқларда маълум бир шакл ҳамда кўринишларга эътибор қаратилган.

2. Ҳудудий ўзига хосликлар. Бунда аҳоли яшайдиган муайян

худудлар йирик шаҳарлар атрофида ёки улардан олисда жойлашган лиги тақинчоқларнинг бевосита ва билвосита ўзгаришига таъсир қилган.

3. Маданий-иқтисодий алоқалар тарихий-маданий худудлар ўртасидаги ўзаро савдо-сотиқ муносабатлари ҳам таъқинчоқларнинг янги турлари пайдо бўлишида муҳим аҳамиятга эга бўлган,

XIX аср охири-XX аср бошларида Республикамизнинг Бухоро, Хива, Самарқанд, Қўқон, Андижон, Тошкент, Шаҳрисабз, Китоб, Бойсун, Денов, Шеробод, Ургут каби шаҳар ва қишлоқларида уста заргарлар фаолият юритишган. Бу даврда бутун ўлкамиз буйлаб Бухоро, Қўқон, Хива заргарларининг маҳсулотлари оммавий урф бўлган. Заргарларнинг ўзига хос маҳорати улар яратган заргарлик буюмларининг сифати, тақинчоқнинг маъданлари ва ясалиш усулларида ўз аксини топган. Ўрганилаётган даврда воҳанинг уста заргарлари асосан ўз уйларида ишлашганлар, лекин айрим ҳолларда улар буюртмачилар талабига кўра уларнинг уйида ҳам ишлаганлар, Ҳар бир уста заргарнинг ўз касбий сири бўлган ва улар тақинчоқ, тайёр бўлгунига қадар маҳсулотни ҳеч кимга кўрсатмаган. Бу даврда Сурхон воҳасидаги уста заргарлар фаолиятида қуйидаги асосий хусусиятларни кузатиш мумкин:

1. Қишлоқ заргарлари фақат буюртмачилар диди ва талабига мос равишда бозорда сотиш учун тақинчоқлар тайёрлашган.

2. Уста заргарлар кўп ҳолларда яқка ҳолда фаолият юритиб ўз касб-хунарларини, заргарлик сирларини фақат ўз ўғилларигагина қолдиришган ва улар узок, вақт ўзларига шогирд олишмаган.

3. Заргарлар асосан деҳқончилик қилиб, ундан буш вақтларидагина заргарлик касби билан шуғулланишган.

4. Маҳаллий заргарлар тақинчоқлар учун зарур маъданга доимо мухтож бўлганликлари боис асосан буюртмачиларнинг ашёларидангина тақинчоқлар ясашган.

5. Заргарларнинг меҳнати учун буюм ёки нарса бериш орқали

олдиндан келишилган ҳолда ҳақ тўланган.

Юқорида қайд этилган хусусиятлар йирик шаҳарлардан олисда жойлашган заргарлар фаолиятининг асосий хусусиятларини ташкил этган ва улар аввало, фақат заргарлик билан шуғулланиш орқали кун кечириб бўлмаганлиги боис, улар деҳқончилик билан ҳам машғул бўлганлиги, қолаверса тақинчоқлар учун маъданга мухтожлик заргарларнинг ясаган буюмларини бозорда ўзлари сотиши каби сабаблар туфайли қишлоқларда заргарлик яхши ривожланмаган. Қолаверса, уста заргарлар ўзларига шогирд олмасдан ишлашларининг сабаби шундаки, улар ясаган тақинчоқлар узоқ, вақтгача сотилавермаганлиги боис шогирдга иш ҳақи тулаш муаммоси туғилган. Шунинг учун заргарлар ўзларига четдан шогирд ололмаганлар. Шунингдек заргарлик касби муқаддас ҳисобланиб, уста ўз ўғилларига ишонч билан ўз касбини ўргатган, яъни заргарликни ота мерос касб деб билишган, Агар шогирд олиш зарурати туғилса, насл-насаби тоза, тақводор кишиларнинг фарзандлари шогирдликка олинган. Бозорларда заргарлик буюмлари сотилмай қолса, иқтисодий зарар жабрини ҳам ота-ўғил ва оиланинг ўзигина кўрган.

Воҳада заргарлик санъатининг ўзига хос сир-асрорлари бўлган. Маълум бир тақинчоқ тўрини ясашда ҳар бир заргар ўзига хос безаклар, шакллар, кўринишлардан фойдаланган. Усталар ишида ана шу ўзига хослик бўлмаса, бошқа усталар ясаган тақинчоқлар билан ўхшашлик рўй бериб, бозорда ўзаро рақобат пайдо бўлган. Юқорида қайд этилган сабаблар туфайли ҳам қишлоқларда заргарлар жуда ҳам бўлган. Аҳоли эса бозорлардан ёки савдогарлар четдан келтирган заргарлик буюмларини сотиб олишган ёки буюмга алмаштиришган.

Воҳанинг йирик шаҳарлари ва унга яқин ерларда яшаган заргарларда бир нечтадан шогирдлари бўлган. Улар тақинчоқларнинг маълум бир бўлақларини ясашда ўз устозларига ёрдам беришган. Шеробод, Бойсун, Денов каби шаҳарларда яшовчи шаҳарлик заргарлар қишлоқ хўжалиги, яъни деҳқончилик билан шуғулланмасдан, фақат заргарлик касбини қилганлар ва улар ўз меҳнатларига пул ҳисобида ҳақ олишган. Юқорида кўрсатилган омиллар ушбу

худудларда заргарликнинг кенг ривожланишини таъминлаган.

Шаҳарда ўз устахоналарида ишлаган заргарлар буюртмачиларнинг савияси, диди ва моддий ҳолатидан келиб чиққан ҳолда тақинчоқларнинг хилма-хиллигига ҳамда сифатига эътибор қаратишган. Демак, шаҳар ва унинг атрофида жойлашган заргарлик устахоналари майда уста-заргарларнинг уйларида ясалган тақинчоқлар ўзининг сифати кўриниши ва ясалиш услуби жиҳатидан бир-биридан фарқ қилган. Шаҳарда бир-биридан ўз услуби, касб маҳорати билан фарқ қилувчи уста-заргарлар ўзларининг кўп сонли заргарлик устахоналарига ҳам эга бўлишган.

Тақинчоқлар билан савдо-сотик қилиш турли иқтисодий-маданий худудлар ўртасидаги савдо муносабатларининг энг қадимий ва кенг тарқалган туридир. Халқлар орасида оммавий урф бўлган тақинчоқлар ушбу соҳадаги савдо-сотик муносабатларининг асосини ташкил этган.

XIX аср охири-XX аср бошларида Ўрта Осиё худудидан бир нечта йирик карвон йўллари ўтган. Ўрта Осиёда Қўқон шаҳри савдо-сотик муносабатларида олдинги ўринларда турса, Самарқанд ва Бухоро заргарлари минтақани юқори даражада тараққий этган заргарлик буюмлари билан таъминлаган. Ўзбекистоннинг жанубий вилоятлари ва жанубий Тожикистон худудларига Кулоб, Муминобод шаҳарлари орқали Афғон савдогарлари арзон тақинчоқлар олиб келишган. Шунингдек улар Денов, Китоб, Шахрисабз худудларида ҳам бўлиб, турли хил тақинчоқлар, матолар савдосини амалга оширишган. Бу даврда яна Кофарнихон ва Сурхон дарёси соҳилларида жойлашган Хисор ва Қоратоғ қишлоқлари орқали Шимолий Афғонистон шаҳарлари билан савдо - сотик алоқалари йўлга қуйилган. Икки йирик доvon йўли: Қора Қизик ва Тенгизбой Шарқий Бухоро худудини Фарғона водийсининг савдо марказлари билан боғлашда муҳим роль ўйнаган.

Савдо-сотик муносабатларининг ривожланиши натижасида қўшни минтақаларда тақинчоқларнинг хилма-хил турлари кириб келиши уларнинг ясалиш техникаси, бадий жиҳатлари (орнамент), умумий кўриниши, тақинчоқларнинг маҳаллий турлари билан яқинлашиб, ўзаро уйғунлашиб

кетишига олиб келган. Хуллас, заргарларнинг шахсий маҳорати ва иш юритиш усуллари билан боғлиқ, касбий анъаналари; маълум бир ҳудуд аҳолиси учун анъанавий тус олган тақинчоқларнинг умумий кўриниши, турлари, умуман, халқнинг тақинчоқлар билан боғлиқ, бадий-безак анъаналари; тақинчоқларнинг яратилиши, тарқалиши заргарларнинг иш фаолиятига таъсир кўрсатувчи ҳудудий белгилар яхлит ҳолда маълум бир ҳудудда тақинчоқларнинг шаклланишига муҳим таъсир кўрсатувчи омиллар ҳисобланади.

Тақинчоқларнинг давр ўтиши билан ўзгариб туриши ва уларнинг турлари кўпайишида савдо-сотиқ муносабатлари, муҳим роль ўйнаган. Юқорида кўрсатиб ўтилган уч асосий омил анъанавий тақинчоқларнинг умумий кўринишида ўзгариши юз бериши ва янги кўринишидаги тақинчоқларнинг оммавий урфга айланишига сабаб бўлган. Халқлар ўртасида рўй берган этник ва маданий жараёнлар ҳам тақинчоқлар туркумида ўзгаришларига сабаб бўлган. Хуллас, ҳар қандай турдаги ва кўринишдаги тақинчоқлар икки муҳим жараён, яъни биринчидан, маҳаллий бадий-безак анъаналари (тақинчоқлардаги маълум бир халқ, ҳудудга хос бўлган ўзига хос белгиларнинг сақланиб қолиши); иккинчидан, савдо-сотиқ муносабатларининг кенг ривожланиши натижасида турли кўринишдаги тақинчоқларнинг савдо-сотиқ йўли билан кириб келиши ва доимий булмаган ҳолда маълум бир ҳудуд ва халқ орасида кенг тарқалиши билан узвий боғлиқдир.

Хуллас, тақинчоқларнинг яратилиши ва ҳудудий тарқалиши жараёни ҳар бир ҳудудда ўзига хос тарзда рўй берган. Уста заргарлар ўзларининг бадий-безак анъаналари асосида маълум бир тақинчоқ турини буюртмачининг шахсий диди ва иқтисодий ҳолатига қараб тайёрлаб берган. Воҳада тақинчоқларнинг кириб келиши ва тарқалишида савдо-сотиқ муносабатлари муҳим роль ўйнаб, натижада тақинчоқлар хилма-хиллиги ортиб борган. Сурхон воҳаси қадимдан Буюк ипак йўлининг жанубий тармоқларида муҳим ўрин тутиб Афғонистон, Ҳиндистон, Эрон ва Олд Осиё каби йирик тарихий-маданий ўлкалар билан ўзаро савдо алоқаларини доимий амалга ошириб турган.

СУРХОН ВОҲАСИДАГИ ТАҚИНЧОҚЛАРНИНГ АСОСИЙ ТУРЛАРИ

Воҳада аёлларнинг анъанавий тақинчоқлари жуда хилма-хил бўлиб, улар маъдани, шакли, умумий кўриниши билан бир-биридан тубдан фарқ қилган. Тақинчоқлар кийимлар билан ўзаро уйғунликда аёлга янада гўзаллик ва улуғворлик бахш этган. Анъанавий тақинчоқлар тақилишига кўра қуйидаги турларга бўлинган;

1. Бош тақинчоқлари: пешона, соч, кулоқ, чаккага тақиладиган тақинчоқлар;
2. Кўкрак бўйин, кафтга тақиладиган тақинчоқлар;
3. Тананинг бел қисмига ўраладиган ёки тақиладиган тақинчоқлар.
4. Қўл тақинчоқлари.

Пешона тақинчоқлари ичида энг кенг тарқалгани тиллақошдир. Бу тақинчоқ асосан турмушга чиққан келинчаклар томонидан тақилган. Тиллақошларнинг уч хил, яъни бухороча, хивача, тошкентча турлари маълум бўлган. Воҳада ўзига тўқ оилалар қизларининг сеплари учун савдогарлардан тиллақош сотиб олишган ва тўй куни ёки тўйдан сўнг ўтказиладиган «келин салом», «юз очар» маросимларида келинга тақишган. Тиллақош келинликнинг ўзига хос кўрки ҳисобланган. Самарқанд ва Бухорода ҳам тиллақош асосан келинларнинг тўй тантаналарида тақиладиган пешона тақинчоғи ҳисобланган. Тиллақошлар XIX аср охири - XX аср бошларидагина чўққисимон, баланд кўринишда ясала бошланган. Қадимда бу тақинчоқ фақат қош кўринишида, яъни қошнинг пастки қисмида соч толаларига ўхшаш осилиб турувчи осилчоқлар туширилган ингичка ва паст кўринишда бўлган. Тиллақошнинг дастлабки, яъни нисбатан қадимий кўриниши Бухорода кенг тарқалиб, фақат қошлар тасвири туширилган пастки қисмига осилчоқлар тушиб турувчи «боло обрў» тақинчоғи билан айнан бир хил кўринишда бўлган.

Воҳада аёлларнинг кенг тарқалган анъанавий тақинчоқларидан бири пешонага айлантириб тақиладиган «синсила» бўлиб, аёлларнинг бош ўровлари «саллабош», «шоҳбош» ва «пешонабанд»нинг пешона қисмига каштали жияклар устидан тақилган.

Пешона тақинчоқларидан яна бири «баргак»нинг эни 30-35 см узунликда тўғри шаклда бўлиб, унга айлана шаклда нақшлар туширилган. Шунингдек унинг юқори қисмига ҳам алоҳида бўртиб турувчи бежирим нақшлар туширилган. У қизлар турмушга чиққач, бахмал ёки барку матоларга бириктириб, рўмол ёки салла устидан пешонадан айлантириб боғлаб куйилган. Самарқанд ва Бухорода баргакни тиллақош билан тақиш расм бўлган. Пешонадан бошга томон қистириб куйиладиган тақинчоқлардан «моҳитилло» Самарқанд ва Бухорода кенг тарқалган. Бу тақинчоқ воҳада «бибишак» деб номланган. «Бибишак» ярим ой шаклида бўлиб, узун занжирчаларнинг юқори доирасимон қисми тўғноғич орқали ёки ип билан бошга қистириб куйилган, ярим ой шаклининг пастки қисмларида кичик қистиргич илмоқлардан бир текис, баъзан узун, баъзан калта шаклда мунчоқ, рангли тошлар занжирга терилиб, ўзига хос кўриниш олган. Воҳанинг кўнғирот аёллари «бушак» номи билан аталувчи моҳитилло кўринишидаги тақинчоқ тақишган. Сурхондарё вилоят улкашунослик музейида «синсила», «тиллақош», «зулфи тилло» каби анъанавий пешона тақинчоқлари халқимиз моддий маданиятининг қимматбаҳо намуналари сифатида сақланмоқда. Чакка тақинчоқларидан - «гажак» жуфт ҳолда ипак иплар, яъни дугоча билан чаккага қистирилган. Ўзбекистонда гажакларнинг икки хил кўриниши маълум бўлган. Булардан бири Бухоро гажаклари калам пирсимон шаклда ясалган бўлса, иккинчиси Тошкент аёлларининг гажаклари бодомсимон кўринишда бўлган.

Чаккага тақиладиган тақинчоқлар асосан кумуш, мис, баъзан олтиндан ясалиб, хилма-хил тошлар, катта-кичик уйма нақшлар билан безатилган. Воҳада чаккага тақиладиган тақинчоқларни келинлар, қизлар асосан

сайллар ва тўйларда тақишган. Республикамизнинг бошқа ҳудудларида кушлар, хайвон шохлари тасвири туширилган кулоқ-чакка тақинчоқлари ҳам маълум бўлган. Жумладан, Бухорода «қуш дуо», «қуш кокили», Хоразмда «бутун тирноқ», «ярим тирноқ» ва «хўкиз шохи» номлари билан чакка-кулоқ тақинчоқлари кенг тарқалган.

Воҳа аёлларининг тақинчоқлари ичида сирғалар алоҳида ажралиб тўрган. Сирғалар турли ёшдаги барча аёлларнинг нафақат байрамона балки кундалик тақинчоқларидан ҳам бири ҳисобланган. Маҳаллий аҳоли кулоққа тақиладиган тақинчоқларни «сирға», «исирға», «халқа», «балдоқ», «зирақ» каби атамалар билан номлаган. Ўзбекистонда ҳудудий белгиларига кўра сирғалар Бухорода «шибирма», Тошкентда «зирақ», Самарқанда «баргак», Фарғонада «балдоқ» деб аталган. Сирғалар шакли ва кўриниши билан бир-биридан кескин фарқланган.

Шеробод туманининг Пашхурт, Майдон, Ғоз қишлоқларида аёллар доира шаклидаги осилчоқларсиз турли хил ақиқ, ёқут, зумрад, гавхар кўзлар қўйиб ясалган сирғалар тақишган. Бу «муҳаммади сирға» деб аталган. «Муҳаммади» сирға жаннатдан хурлар томонидан келтирилган деб тасаввур қилингани боис шу ном билан аталган. Кекса ёшли аёллар умрининг охиригача бундай сирғаларни таққанлар ва улар вафот этганидан кейингина сирғани ечиб олишган.

Кулоққа тақиладиган тақинчоқлар воҳанинг тожик аҳолиси орасида «балдоқ», «маҳак», «қашғари», ўзбекларнинг тоқчи, қўнғирот уруғларида «халқа», «исирға» деб юритилган. Осилчоқлари бўлган сирғалар осилчоқларининг сонига қараб уч оёқли, беш оёқли, ўн оёқли, ўн бир оёқли сирға деб номланган. Воҳада ўн, ун бир оёқли сирғаларни ўзига тўқ аёллар кулоқларининг тешиги катталашиб йиртилиб кетмаслиги учун иплар билан кулоқ устидан бошга қистириб қўйишган. Аёллар сирғалари ичида бир-бирига туташиб кетган, нақшлар билан безатилган сирғалар кенг тарқалган бўлиб, аҳоли орасида якка сирға - «халқаи яккадур», ойнали сирға - «халдаи ойнадур» деб юритилган. Воҳада кенг

тарқалган уй исирга ярим кўчманчи ҳаёт кечирган ва асосан ўтовларда яшаган аҳолининг анъанавий уйлари-ўтов, қора уй ва унинг керагалари кўринишига монанд рамзий шаклда ясалган. Воҳада XIX асрнинг охирида ўрта ёшдаги аёллар орасида «қозик исирга», «ой балдоқ» каби сирғалар тақиш расм бўлган. Қозик сирға кумушдан ясалган ва узун тик кўринишда бўлиб, қулоқларга ўтказиладиган қисми катта илгаксимон ёки қозик кўринишида бўлган ҳамда турли хил мунчоқлар ва тошлар билан безатилган. Бу ўринда шуни ҳам таъкидлаш жоизки, қозик шаклидаги сирғалар бошқа халқларда ҳам учрайди.

Аёлларнинг бурунга тақиладиган тақинчоқлари ҳам жуда қадимий бўлиб, уларнинг тарихи узок, даврларга бориб тақалади. Ўрта Осиё минатюраларида (XV-XVI асрлар) тасвирланган аёллар бурнида халқасимон тақинчоқлар учрайди. Республикамизда бурунга тақиладиган тақинчоқлар «арабак», «латиба», «холбини», «холчуп» деб аталган. Бурунга тақиладиган сирғалар асосан буруннинг икки четига, буруннинг паррақларига ва буруннинг ўрта деворига тақилган. Буруннинг ўрта деворига тақилганлари «булови», «ўрта натти», буруннинг четига тақилса «чет натти», «аравак» деб аталган. Бойсун тарихий ўлкашунослик музейида эса мисдан ясалган, Вилоят ўлкашунослик музейида кумушдан ясалган «латиба» сақланмоқда. Воҳада латиба, натти, латбинни атамалари билан маълум бўлган бурун тақинчоқлари асосан магик тасаввурлар, яъни ёмон кишилар назари, қарашларидан сақловчи, ҳимояловчи восита сифатида тақилган. Бундан ташқари, бурун тақинчоғининг айнан қайси мақсад билан тақилганлиги ҳақида илмий адабиётларда маълум бир хулосалар мавжуд бўлсада, бу ўринда шуни айтиш мумкинки, заргарлар томонидан яратилган ушбу тақинчоқ безак сифатида эмас, балки кўпроқ халқимизнинг магик қарашларини узида ифода этувчи ашё тарзида тақилган.

Соч тақинчоқлари. Ўзбек аёллари қадимда ялангбош юрмаганлар. Улар рўмол ўрашган ва сочлари кийгичлар остида йиғилиб, ихчам бўлиб

туриши учун турли хил кўринишдаги сочга тақиладиган тақинчоқлар тақишган. Турмушга чиққан қизлар ипак ва пахтали иплардан кўлда тўкилиб, учлари турли хил темир найчалар, феруза тошлар билан безатилган қора рангли соч пўпакни безак сифатида ва ёмон кишилар назаридан сақланиш мақсадида сочларига тақишган. Соч попук ҳар бир соч ўрими учига соч билан бирга урилиб узун ҳолатда юрганда сочпопукнинг найчалари бир-бирига урилиб, ўзига хос қўнғироқдек овоз чиқарган. Сочпопукнинг «зар кокил», «туф» деб аталган махсус найчаларидан соч ўтказилиб, соч ўримларига тақилган. Ясалиши жиҳатидан анча мураккаб бўлган соч попути кумуш, мис, тангалар билан безатилган. Воҳада ўрта ёш аёллар «садаф», «ситора» деб аталган соч безаклари тақишган. «Садаф»-матого оқ тугмачалар қадаб, пастида қора ипакдан тикиб чиқилган қатор-қатор осилчоқлар туширилган. Ситорада тугмалар ўрнида тангалар ва металлاردан турли хил шаклдаги тўғноғичлар матого қистириб чиқилган ва соч ўримлари устидан елка бўйлаб боғлаб қўйилган. Воҳада кенг тарқалган соч тақинчоқларидан «жамалак», «жумалак», «кокул» соч ўрамларининг ҳар бирига тақиладиган ипакли, пахтали иплардан тўқиган қора чилвир иплар шаклида бўлиб, учларига майда-майда мунчоқлар, пўпакчалар тақилган. Ярим кучманчи ҳаёт кечирган қўнғирот, юз аёлларида ушбу соч тақинчоғи «чолбанд» номи билан кенг тарқалган. Ушбу атамада халқимизнинг чолу кампир бир-бирига доимо яқин, ҳамдард бўлиб юрсин деган қарашлари асосида икки ўрим сочга тақилган тақинчоқ учлари бир-бирига боғлаб қўйилган.

Бўйин ва кўкрак тақинчоқлари. Бўйинга тақиладиган тақинчоқлар воҳада «мунчоқ» номи билан аталсада, лекин уларнинг кўплаб маҳаллий турлари мавжуд бўлган. Жумладан, булардан энг кўп тарқалгани маржондир. Маржон бир неча шодаларнинг алоҳида тўқимасидан тузилган бўйин тақинчоғи бўлиб, улар ҳам ўз навбатида «каламбир маржон», «чўлпи маржон», «мурғак маржон» каби номлар билан аталган. Мурғак маржон-Самарқандда қуш тасвири туширилган

мунчоқ, ёки металл шаклларида иборат бўлган.

Аёлларнинг анъанавий бўйин тақинчоқларидан воҳада кенг тарқалганларидан яна бири танга мунчоқдир. Мазкур мунчоқ, турли хил тангалар орасига хилма-хил тошлар, рангли мунчоқлар қўйиб тайёрланган. Хафабанд, гулбанд ҳар хил рангдаги майда мунчоқларнинг бир текис нақш бериб тизиб чиқилиши асосида ясалган ва қўчқор шохи, ромб шаклидаги нақшлар билан безатилган. Ушбу тақинчоқларнинг келиб чиқиши ва оммалашишига аёлларимизнинг магик қарашлари, яъни кайгуни, гамғуссани боғлаб, фақат кувонч ва шодлик келтиради деган қарашлари асос бўлган. Воҳа қўнғиротларида бу тақинчоқ, аҳоли орасида «хапамат» номи билан аталган. «Гулбанд» номли бўйин тақинчоғини асосан воҳанинг тоғли аҳолиси аёллари таққанлар. Чунки чорвачилик билан шуғулланиб, тоғларда яшаган халқ орасида қизамиқ касаллиги, яъни баданга қизил тошмалар тошиши хасталиги тез-тез учраб тўрган, уни халқ, «гул касали» деб атаган ва шу сабабли аёллар бўйнига тақиладиган «гулбанд» шу гул касалини даф қилиш, мақсадида хафабандга нисбатан ингичкароқ кўринишда бўлган майда мунчоқлар шодасини томоқ остидан бўйинга сиқиб тақишган.

Халқимизда кўкракка тақиладиган тақинчоқларнинг кўплаб турлари маълум бўлган. «Ўрта Осиёда жумладан, Ўзбекистонда кенг тарқалган «зебигардон», «нозигардон», «тавқ», «жевак» қабила шулар жумласидандир.

Бутун Ўзбекистонда аёлларнинг анъанавий кўкрак тақинчоғи сифатида кенг тарқалган «зебигардон» ўртасида айлана безаклари бўлган қават-қават узун занжирсимон кўринишдаги учбурчак туртбурчак ромбсимон шаклларда мавжуд бўлган. «Зебигардон»ни воҳанинг шаҳарлик аёллари, айниқса, турмушга чиққан қизлар туйдан кейин келинликнинг кўрки сифатида тақиб юришган. Зебигардон қўнғирот, юз аёлларида «хакал», тожик чигатойларда «зебисина» деб номланган. Зебигардон тузилиши анча мураккаб, кўринишидан безакка

бой ва рангбаранг, ўртасида уч япроқли ёки ғунча шакли билан безатилган йирик бодом нусха турунж (медальон) жойлашган. Унинг ҳар икки томонида учта, тўрттадан ромб шаклидаги пластинкалар қадалиб, пластинкалар бир неча занжир қаторлари билан турунжга маҳкамланган. Катта турунжнинг юқорисида яна бир турунж жойлаштирилиб, ҳар икки томонидан занжирлар ёрдамида пластинкаларга бирлаштирилган. Турунж ва ромбсимон пластинкаларнинг гирди турли хил шишалар, феруза, ёқут кузлар билан безатилган. Марказий турунж (медальон) аҳоли орасида «тавқ» ёки «қуш» деб юритилган.

Кўкрак тақинчоқларидан яна бири «нозигардон» дир. Бу тақинчоқ тузилишидан зебигардонга ўхшаш бўлган. Ушбу тақинчоқ, воҳага савдогарлар томонидан Тошкент, Самарқанд, Фарғона шадарларидан келтирилган. Кўкракка тақиладиган «тавқ», «жевак» номлари билан аталувчи тақинчоқлар Бухоро заргарлари томонидан ясалган ва ўзига тўқ бой бадавлат аёллар тақишган. Воҳада аёлларнинг кенг тарқалган кўкрак тақинчоқларидан яна бири танга ва тугмалардан ясалган «тупбоғи» ёки «тупбови» бўлиб, у турли хил нақшли ипларни бир-бирига туташтириб, унга турли хил мунчоқ, маржон ва тангаларни тизиб чиқиб ясалган. Майда мунчоқлардан ипга тизиб тайёрланган тақинчоқларни кўпроқ қизлар тақишган. Агар қизларга қизамиқ тошмаган бўлса, улар майда мунчоқлар тизиб тайёрланган бўйин тақинчоғи тақишмаган. Бу билан аҳоли орасида «гул» номи билан аталувчи қизамиқ касалик қизларнинг баданига тошмасдан шу тошмалар ички аъзоларга тошиб уларни касалманд қилиб қўяди деб ўйлашган. Кенг тарқалган кўкрак безакларидан «гарди хазина» оқ-қора ёки хилма-хил рангли мунчоқлардан нақш бериб ипга тизиб тайёрланган. Воҳада худди шу кўринишдаги бўйин тақинчоғи «шавғин» номи билан ҳам аталган. Бир неча хил рангли мунчоқларнинг орасига ип боғлаб чиқилиши натижасида мунчоқ шодаси ўзига хос тўлқинсимон кўриниш олган. Аёллар чин маржондан ёки табиий ўсимликдан, яъни қалампирмунчоқдан бир неча қаторини ипга тизиб тақиб юришган.

Воҳада аёлларнинг «тангамунчоқ,» деб номланган бўйин-кўкрак тақинчоғи ҳам кенг тарқалган. Бухоро ўйма тангалари воҳада «ҳамал танга» деб юритилган. XX асрнинг бошларига келиб бутун Ўзбекистонда бўлгани каби аёлларнинг бўйин-кўкрак тақинчоқларида рус тангалари ҳам ишлатила бошланди. Тангалар бир-бирига занжирлар ёрдамида, баъзан ип воситасида биркитилиб, кўп ҳолларда тангалар бир бўлак матога тизиб тикиб чиқилган. Воҳада «пошшойи танга» деб аталган мис, кумуш тангалар бир-бирига илмакчалар билан илдирилган ҳолда ўзига хос нақш бериб ясаиб, аёлларнинг анъанавий кўкрак тақинчоқлари сифатида кенг тарқалган.

Аёлларнинг бўйин-кўкрак ва култигига тақадиган тақинчоқларидан пардоз ва безак вазифасини бажарувчи «пешовуз», «пешхалта» ва турли хил хажмдаги учбурчак тўртбурчак шаклдаги металл туморлар бир томондан безак кўрк вазифасини бажарса, иккинчи томондан аёлларимизнинг магия қарашлари асосида турли хил инсу-жинслардан химоя вазифасини ҳам ўтаган.

Тўғноғичлар - турмушга чиққан аёлларнинг ўйма узун тик ёқасига тақилган. Улар воҳанинг юз, қўнғирот уруғига мансуб аёлларида «тўй ноч», тожик-чиғатой аёлларида «кулфи гирибон» - ёқа кулфи маъносида ёки «садаф» номлари билан аталган. Уни тақиш учун кўйлак ёқасига қистирилган. Тўғноғичлар ялтироқ тугма шаклида айлана, ромб, япроқ кўринишида бўлган. Тўғноғични асосан турмушга чиққан аёллар тақишган, уни қизлар тақишмаган.

Белга боғланадиган боғлов тақинчоқлари ҳам хилма-хил кўринишда бўлган. Эркаклар тўй, тантана, куча кийимларида камар тақишган. Камарлар жимжимадор, куббасимон нақшли, ўтказгичлари металлдан ясаиб, яримой, қуёш, барг шаклида бўлган.

Тақинчоқлар миллий-бадий маданият тарихининг ажралмас қисми бўлиб, улар халқнинг олис ўтмишдаги олий мақсадларини ўрганишда ёрдам беради. Неча минг йиллар давомида халқимиз тақинчоқларида зийнат,

наффосат, безак вазифаларидан ташқари иримлар билан боғлиқ, хусусиятлар ҳам мужассамлашган. Тақинчоқларнинг асосий вазифаси ва уларни яшашдан мақсад бир томондан кишиларга завқу-шавқ бағишлаш, уларга зеболик бахш этишдан иборат бўлса, иккинчи томондан тақинчоқлар ҳар хил бало-қазо инсу-жинслардан асровчи яхшиликка элтувчи, савоб келтирувчи бахт-иқбол эшигини очувчи кароматларга эга доб ҳисоблашган.

Қадимий урф-одатлар, анъаналар ўзига хос шаклда, мукаммал сақланган ҳудудлардан Бойсун туманининг ўзбеклар ва тожиклар яшайдиган қишлоқларида аёллар бўйин, кўкракка тақиладиган тақинчоқларга алоҳида эътибор билан қарашган. Бўйинга ёпишган ҳолда тақиладиган «гулбанд», «хапамат» тақинчоқлари безак бўлишдан ташқари, асровчи ва аҳоли орасида «гул» номи билан кенг тарқалган юқумли «қизамиқ» касалидан асраш ва аёлларга хушнудлик, хурсандчилик берувчи безак сифатида ҳам тақилган.

Бойсунда тумор вазифасини утайдиган буюмлар ёмон куздан, бало-қазодан ҳимоя сифатида тақилган. Турли хил ўсимлик гиёҳлар ҳайвонлар тиши, тирноғи аёллар ёқасига ёки елкасига тақиб қуйилган. Ҳайвонлардан бўрининг тиши, айиқ, бургут тирноғи, илон ва балиқ суяги ҳам ҳимоя вазифасини бажарган ва шу ҳайвонларнинг қуввати, хислатлари кишига ўтади деган қараш асосида тақинчоқ тумор сифатида тақилган.

Аёллар, «ош-халоллик» рамзи сифатида қўлга кумуш, жез узук тақиб юришган, агар қўлга бирорта узук тақилмаса, ана шу қўл билан пиширилган таомлар, бажариладиган юмуш ноҳалол, нотоза ҳисобланган.

Келин туширишда келинга аталган саруполар ичида тақинчоқлар, куёв тўйидан олдин совға сифатида ёки никоҳ рамзи сифатида келинга шунингдек, узук совға қилинган. Аҳоли орасида тақинчоқлардаги ҳар бир қисм, белгига алоҳида рамзий қарашлар бўлиб табиат кучларига сизгиниш асосида «ой балдоқ», сирга, кўкракка тақиладиган «ситора» (юлдуз) тақинчоқлари ҳам халқимизнинг қадимий ислимий қарашларни билан боғлиқ. Бойсунда алоҳида рамзий белгиларни ифодаловчи «ойнали сирға» кенг

тарқалган.

Никоҳ либосларида ҳам зебу - зийнат буюмларини кўрамиз. Тақинчоқлар аёлларнинг бошлари узра ташланган, пешона, бўйин, кўксини қоплаган шу йўл билан келиши мумкин бўлган дарду-балоларнинг олдини олганлар.

Воҳада эркакларнинг қишки мавсумий кийимлари пўстин, кебэнаклар устидан боғлаб қўйиш учун хайвон терисидан қамиш ва тол пўстидан тўқима рўмоллар тайёрланган. Эркакларнинг камар боғлашида магик қарашлар, яъни бой бадавлатлик касб-кор, маълум бир хизматда машғуллик маросим ва удумларнинг рамзий белгисини ўзида ифода этган. Хонлар, амирлар камарининг қимматбаҳо тошлар билан безатилиши уларнинг иқтисодий қудратини англатса, дарвешлар камаридаги махсус тош ва нақшлар уларни атрофдаги бошқа кишилардан ажратиб турган. Эркаклар камарларига ҳамён, пичоқ ва носдон осиб юришган.

Воҳа аёлларининг кийимларида боғловлар безак сифатида ишлатилмаган. Аёллар хўжалик ишларини бажаришда, гилам тўқишда ва бошқа юмушларни қилишда чаққон, тетик бўлиш учун белларига рўмол боғлашган.

Қўлга тақиладиган тақинчоқлар - «билакузук», «дастбона», «дастмона», «дастахон» номлари билан юритилган бўлсада, бу тақинчоқ воҳада кўпинча «билакзук» номи билан машхур бўлган. Кумуш ва мисдан ясалган билакузуклар асосан жуфт ҳолда ясашиб, икки қўлга тақилган. Билакузуклар сирғалар каби хилма-хил бўлиб, ўзининг шакли ва безаклари билан бир-биридан фарқланган. Билакузуклар икки хил кўринишда, яъни айлана халқаси бир-бирига туташган ва халқа қисми бир-бирига туташмаган билакузукларга бўлинган. Билакузукларда ўсимлик ҳайвонот дунёси асосий безак услуби сифатида олиниб, бурама илон шакли ва хайвонларнинг ўткир тишлари ва жимжимадор ўйма нақшлар безак учун асос қилиб олинган. Билакузукни бир-бирига туташтириш учун узун найчадан темир ўтказилиб, бу билан гўёки билакузуклар

қулфланган. Қулф вазифасини ўтаган темирдан занжир осилтириб қўйилган. Воҳада қизлар турмушга чиққанларидан сўнг қўлларига билакузук тақишган. Хўжаларга мансуб ўрта ёш аёллар ҳар доим бир қўлларига билакузук тақишган. Уларнинг тассавурича, билакни очик, қўйиш гуноҳ ҳисобланган. Турли хил мунчоқлар-маржон, кузмунчоқ, тизиб тайёрланган «понча», «панжа» «дастак каби билак тақинчоқлари қизларга ёшлигидаёқ тақилиб, турли хил кўз, суқ тегишидан, ёмон кишилар назаридан сақловчи ўзига хос ҳимоя вазифасини ўтаган.

Қўлга тақиладиган тақинчоқлардан яна бири узук бўлиб, у аёллар ва эркакларнинг оммавий безак буюми сифатида воҳада ҳам кенг тарқалган. Кекса кишиларнинг таъкидлашларича, аёллар доимо қўлларига узук тақиши лозим бўлган. Чунки халқона тасаввурга кўра, қўлга узук тақмаган аёлнинг рўзғор ишларини бажариши «ҳаром», макруҳ ҳисобланган. Аёллар узуги Республикамизнинг турли ҳудудларида турлича номланган. Халқимизда аёллар ижтимоий-иқтисодий шароитидан келиб чиққан ҳолда бир неча узукни кўрсаткич, номсиз, чимчилоқ бармоқларига тақишган. Эркаклар учун узук нафақат тақинчоқ, безак вазифасини, балки муҳр ичида дуолар ёзилган тумор вазифасини ҳам бажарган. Воҳада узукларни амалдорлар, қози, бой, кушбеги, шайх ва бошқалар тақишган. Эркаклар узуги кишининг жамиятдаги иқтисодий ўрнини, қайси табақага мансублигини ҳам билдирган. Мархумларни юувчи «мурдашуй»лар паст табақага мансуб кишилар сифатида ўрта қўлларига кумуш узуклар тақиши шарт бўлган. Узуклар тумор вазифасини ҳам ўтаган. Шунингдек, кекса ёшдаги кишилар кумушдан ясалган, тош қуйилмаган «ражаби» деб аталган узук тақишган. Узук тақиш қадимда бойлиқ ризқ, насиба, подшолар учун адолат рамзи ҳисобланган. Дунёнинг кўплаб халқларида тўй куни келин-куёв никоҳ рамзи сифатида қўлларига узук тақишган. Жумладан, воҳада ҳам никоҳ узуги - «шоҳнак» неча минг йиллардан буён никоҳ, оила, садоқат, севги рамзи сифатида қадрланиб, тақилиб келинмоқда.

Умуман олганда ўрганилаётган даврда тақинчоқларнинг хилма-хил турлари маълум бўлиб, улар кўрк, безак, магик химоя, халоскорлик сифатларини ўзида мужассамлаштирган эди. Тақинчоқлардаги шакллар, нақш безаклари, рамзий белгилар кишиларнинг эътиқоди, атроф-муҳит олам ҳақидаги қарашлари, табиат ва моддий олам билан узвий боғлиқликни ўзида мужассамлаштирган. XIX аср охири - XX аср бошларида Сурхон воҳасида кенг тарқалган тақинчоқлар халқимизнинг турмуш тарзи, хўжалик машғулоти, иқтисодий ва ижтимоий ҳаёти, диний қарашлари билан боғлиқ ҳолда ўзида маҳаллий - ҳудудий белгиларни ҳам тўла сақлаб қолган.

ВОҲА АЁЛЛАРИНИНГ СОЧ, ЮЗ ПАРВАРИШИ БИЛАН БОҒЛИҚ МАШҒУЛОТЛАРИ ВА ПАРДОЗ БУЮМЛАРИ

Маълумки, аёллар ҳамиша гўзалликка интилиб яшашган ва қадимдан ўзларига оро бериш сирларини билишган. Воҳада аёллар маҳаллий шароитга мос равишда пардоз беришнинг, соч, юз парварисининг анъанавий усулларида фойдаланганлар. Аввало биз тадқиқотимизнинг мазкур қисмида соч парвариши ва у билан боғлиқ, қарашлар ҳақида тўхталиш жоиз. Халқимизда сочнинг сеҳрли кучи ҳақидаги анимистик қарашлар ва у билан боғлиқ, удумлар, ирим-сиримлар кўп учрайди¹. Ўрганилаётган даврда аёлларимиз гарчи яланг бош юрмасаларда, соч турмаклаш ва соч парваришига алоҳида эътибор билан қараганлар. Одатда аёллар сочларини қатик билан ювганлар. Кекса ёшлиларнинг таъкидлашларича, қатик сочни юмшатиш хусусиятига эга экан. Қизлар ҳамиша сочлари узун, толаси мустаҳкам бўлишини хоҳлаганлар ва шу боис улар сочларини эрта кўкламда ток суви, баҳор ёмғири, қор суви билан ювишган. Воҳа аёллари соч толаси мустаҳкам бўлиши учун сочларини ўсма суви, тухум сариғи, майса шираси билан ҳам ювганлар. Сочни қорайтириш учун ивитилган гуруч сувидан ҳам фойдаланганлар.

Воҳа аёллари сочларидаги қазғоқларни тозалашда ҳам табиий маҳсулотлардан фойдаланганлар. Бунинг учун суюқ қатикни халтага солиб ундан сизиб чиққан зардоб, яъни «сарик сув»га сочларини ювган.

Аёллар соч ювишда ҳафтанинг яхши кунларини танлаб олишиб, уни «сағат куни» деб, соч ювиш ман этилган кунни эса «бесағат кун» деб номлашган. Воҳа қишлоқларида кимдир вафот этган бўлса, шу куни қизлар бош ювишмаган, кекса аёллар эса уч кунгача бош ювишмаган». Мархум қабрга қўйилгунга қадар соч ювилса, бошга «ўлик яра» тошади, ёки қизларнинг бахти боғланади деб ишонилган. Оилада ота-она ёки яқин киши вафот қилса, эркаклар «мархумнинг савоби» учун сочларини олдириб ерга кўмганлар. Гуёки нариги дунёда мархумнинг савоби ва

гуноҳлари тортилаётган тарозига солинган мархумнинг савобларига яқинларининг сочи ҳам қўшилиб, савоб олиб берар экан. Сочга пешонадан юқорига қараб қўйиладиган «фарқ» (арабча бўлиниш) кўп ҳолларда тўғри тик ҳолда бўлган. Қизлар, келинчаклар ва кекса ёшли аёлларнинг соч ўримлари бир-биридан кескин фарқ қилган. Қизлар 4-8 қатор қилиб соч ўришган, турмушга чиққан аёллар 10-20 қатор, баъзан қалин сочлар 30-40 қатор қилиб ўрилган. Оилада биринчи фарзанд туғилгач, аёлнинг сочлари тўзғитилиб, икки ўрим қилиб ўрилган ва сочни бундай ўриш аёлнинг бутун ҳаёти мобайнида сақланган. Сочнинг икки ўрим қилиб ўрилиши қиз боланинг аёлликка ўтиши, яъни жуфтлик белгиси ҳисобланган ва икки ёш бир-бирига ҳар доим яқин бўлиб юрсин деган рамзий маънода икки ўрим сочлар жамалак иплар билан бир-бирига боғлаб қўйилган. Қўнғирот аёлларида қиз болаларнинг соч ўрими ўзгартириш, удуми тўйнинг эртаси кунини ўтказиладиган «юз очар» маросимидан сўнг амалга оширилган. Қизлар, келинчаклар сочини бошқа-бошқа аёл ўрган ва бу вазифа катта савоб ҳисобланган. Аёллар қулоқдан чаккага тушиб турувчи «зулф» қўйишган. Воҳада бу «зулфак», «куш зулф», «кокул» деб аталган. Бойсунда яшовчи тожик аёлларининг пешонага, сочнинг фарқидан қулоққа қадар қўйган кокили «пича», «печа» деб аталган ва у тарқатилмаган. Демак тожик аёллари икки қатор зулф ёки кокул қўйганлар, биринчи қатор кокул қулоқдан чаккага томон, яъни қулоқ устидан, иккинчи қатор зулф пешонадан қулоқ орқасига томон қўйилган. Келинчаклар зулфлари тузгимаслиги учун майсани сиқиб унинг шираси ёки ўсма сувини зулфларига суртиб қўйганлар. Қиз болалар уй шароитида сочларига пахтадан йигириб тайёрланган ипларни тақиб қўйишган ва бу чилвир ип «пиликча» ёки «пахта пилик» деб юритилган. Воҳада аёллар сочларига жамалақ соч попуқ тақишган. Келинлар, қизлар жамалакларига турли хил мунчок, садаф, тутма, кумуш тангалар осиб безатишган, кекса ёшли аёлларнинг жамалаги оддий қора рангга бўялган ипакли чилвирдан иборат бўлган. Бойсун, Сайроб, Дарбанд, Панжоб, Мачай, Майдон, Пошхурт, Октош каби Тоғ ва тоғолди қишлоқларида аёллар

сочларига узун қора матодан тайёрланиб устига хилма-хил, танга, мунчок, тугмалар қадалган ситора номли соч безагини тақишган. Одатдан бундай соч безагини турмушга чиқаётган қизлар таққанлар. Шерободда XX аср бошларида никоҳ тўйи маросимларида бой оилалар қизларнинг сочларига вертикал тик ҳолда бирин-кетин 3 қатор соч безаклари таққанлар. Бунда дастлаб ипакли қора чилвирдан, учларига мунчок, қадалган жамалак солинган ундан кейин кумуш тангалар, садаф тугмалар билан безатилган нукра пўпак қадалган сўнгра ундан ҳам пастрокқа учларига хилма-хил мунчоклар қадалган тошкентча мунчок пўпак таққанлар. Хуллас, қадимда аёлларнинг соч турмаги кишининг ёшига, оилавий ахволига бевосита боғлиқ бўлган. Бойсун тожикларида турмушга чиққан қизлар аввал зулф қўйган бўлиб, бу келинликнинг асосий белгиси ҳисобланган. Ёш қизларда соч ўримлари 10-20 тагача бўлган. Она бўлган ва кекса ёшли аёллар сочи икки ўрим қилиб ўрилган бўлиб икки ўрим соч жуфтлик аёллик оналикнинг рамзий белгиси ҳисобланган.

Аёллар ўзларига пардоз беришда хилма-хил анъанавий усуллардан фойдаланишган. Анъанавий усуллардан бири қошга ўсма қўйишдир. Бунда уй шароитида ўстириладиган ўсманинг барги олиниб, қуёшга қўйиб бироз сўлитилгандан сўнг уни сиқиб, ажратиб олинган яшил суюқлиги қошларга суртилган. Ўсма тоғларда асосан иссиқ иқлим шароитида ўсган. Воҳанинг хўжа тоифасига мансуб аёллари қошларига ўсма қўймаганлар. Уларнинг тассавурича, ўсма қўйиш гуноҳ ёки енгилтаклик деб қаралган. Ўсма қошга тим қора ранг бериши учун унга кул, баъзи жойларда ипак қуртининг гўнгини қўшганлар. Кўпинча ўсма қошда яхши из қолдириши учун уч уни марта қўйишган. Қизлар ўсмага сочларини бўяганлар, игна учини ўсмага ботириб чаккага, пешонага сунъий хол, қўлларига суртиб билакузук узуклар ҳосил қилишган. Ўсмадан ташқари қош, кўзга сурма суртилган, сурма шифобахш хусусиятга эга деб қаралган, уни кўз ичига суртишган, сурмадан кўпроқ кекса ёшли аёллар фойдаланишган. Сурма уй шароитида тайёрланган. Бунда ёғ суртилган пахтадан тайёрланган тасма чирокда ёқилиб, ундан тушган қора кукун мол

ёғи, кўй ёғи билан аралаштирилиб, қора ранг берувчи сурма тайёрланган.

Воҳада қўнғирот, тоғчи, катағон, тожик чигатой аёллари тишидаги касалликларни даволаш мақсадида, «тишқоли» билан тишларини бўяганлар. «Тишқоли» билан тиш бўяш одати кўпроқ кекса ёшдаги аёлларда кенг тарқалган.

Бойсун туманининг Пасурхи қишлоғида ёнғоқ баргини куйдириб тишга қора ранг берганлар. Кекса аёлларнинг гувоҳлик беришларича, тишни қора ранг билан бўяш одати исломий ақидалар билан боғлиқ, бўлиб, қизлар турмушга чиққадиган кунлари тишларини қорага бўяшган, бу билан келин янги тушган хонадонида эрига, қайнона, қайноталарига гапирганда, кулганда оқ тишлари кўринса, бу хурматсизлик беодоблик ҳисобланган. «Тишқоли»- писта баргига қиздирилган темирдан ажралиб чиққадиган кукунни аралаштириб тайёрланган.

Воҳа аёллари юз парваришида ҳам анъанавий усулларга амал қилишган. Аёллар юзларини чанг, шамол, офтоб таъсиридан сақлаш, терини юмшатиш мақсадида қатик, қаймоқ, мол ёғи, узум баргини, юздаги доғларни кетказиш учун эса эмизикли аёлнинг сутини, анжир мевасининг ширасини ва унинг танасидаги сутини юзга суртишган. Бундан ташқари юздаги доғларни кетказишда ўзига хос косметик усулларни ҳам қўллашган. Бунга кўра ҳомиладор аёлнинг юзларини доғ қопласа, туғиш вақтида аёлнинг танасидан чиққан тери билан доя хотин уч марта аёл юзини артса ёки оғироёқ, аёлнинг сочининг учлари билан ёинки она кўкрагидан келган биринчи сут билан артилса, юздаги доғлар йўқ, олади деб ҳисоблаганлар.

Илгари аёлларимиз юзларига сунъий хол қўйишган ва бу косметик амал анча оғриқли кечган. Аввал игна билан ип олиниб, кўк қора рангли бўёкни қўйдирилган ёққа қўшиб махсус суюқлик тайёрланган ва унга ип ивитиб қўйилган, сўнгра бармоқларнинг юқориги қисми ва марказига рангли суюқлик қалин қилиб суртилган ва унинг устида бир неча бор игна ва ип терига қадаб ўтказилган ва игна изи ўрнига рангли бўёқ бир неча

бор томизилган ва шу усул орқали қўлда ҳеч кетмайдиган сунъий хол ҳосил қилинган.

Бойсун туманининг тожик-чиғатойлар яшайдиган Сайроб, Дарбанд, Мачай, Пассурхи қишлоқларида аёллар икки қоши ўртасига ҳам сунъий хол қўйганлар, яъни игна рангли суюқликка ботириб олиниб, айлана шаклда кичик қора ва кўк рангли сунъий хол ҳосил қилинган. Худди шундай сунъий хол пешонага, чаккаларга ҳам қўйилган. Юзга, қўлга сунъий хол қўйиш одати воҳада ҳозир бутунлай йўқолиб кетиш даражасида.

Шаҳарда яшовчи аёллар қошлари текис ва чиройли бўлиши учун қошларидаги ортиқча тукларни ип ва ўткир учли мўйчинак ёрдамида олиб ташлаганлар. Сурхон қизлари турмушга чиққунларига қадар қош тердиришмаган ва бу одатий ҳол ҳисобланмаган. Бошқа халқлардаги каби юздаги тукларни олиб ташлаш, яъни юз терисини, тозалаш одати ҳам воҳада учрамайди.

Қизлар, аёллар айрим ҳолларда болалар байрамларда, тўйларда қўл, оёқларини хинага бўяшган, бу анъанавий одат ҳозирга қадар сақланиб қолган. Шеробод туманининг Мунчоқ қишлоғида болалар сочини хинага бўяшган, аёллар сочини хина билан бўяш эса гуноҳ ҳисобланган. Хинани тайёрлаш, қуриштириш, янчиш, қўл ва оёққа қўйиш усуллари барча ҳудудларда бир хил бўлган. Бунда хина ўсимлигининг барглари қуририлиб, янчирилиб, қўл кафтига нам ҳолатда қўйилган ва қўл мушт ҳолатига келтирилиб, бир парча латта бўлаги билан боғлаб қўйилган. Оёқларга эса тирноқлар ва товон қисмлари билан қўйрилиб, устидан бир бўлак мато билан боғлаб қўйилган, хинадан ўткир сариқ-қизил ранг ҳосил бўлган. Оёқ, қўлдаги хина бўёқлари бир ой муддатга қадар кетмаган. Оёқ, қўл ва тирноқларни ранг берувчи ўсимлик сувлари билан бўяш дунёнинг кўплаб ҳудудларида жануби-шарқий Европа, Осиё ва Африка қитъаларида ҳам кенг тарқалган.

Бутун Республикамизда ўсадиган ва аёллар томонидан косметик ашё сифатида фойдаланиладиган хина ўсимлиги оёқ, шишларини даволаб,

қўл-оёқнинг иссиқ ва совуқда қизариши, қаваришини олдини олган, хина шифобахш гиёҳ сифатида халқ табобатида ҳам ишлатилган.

Илгари воҳада фабрикаларда тайёрланган атир-упалар бўлмагани сабабли табиий гиёҳлардан ёки крахмал ва кумуш кукуни каби табиий ашёлардан тайёрланган упалар бозорлардан харид қилинган. Аёллар инсу-жинсларни хайдаш, ёвуз руҳлардан химояланиш, қолаверса, ўзларидан ёқимли хид тарқатиш мақсадида ўткир хид тарқатувчи гиёҳлар, хусусан, ялпиз, райхон, жийда барглари кўйлак ёқаси ёки рўмол четларига қистириб юришган. Аёлларнинг анъанавий косметика (пардоз) усуллари билан бирга, пардоз буюмлари ҳам бўлган. Пешхалта, қулоқ тозалагич-қушковак қоштергич-муйчинак қошчиноқ, тиш тозалагич-дандонковак, бурун тозалагич-барак хурак каби номлар билан аталган. Ҳар бир алоҳида ясалган пардоз буюмлари марказида атирдон турган. Уларнинг барчаси доирасимон халққа тизиб ясалган ва кўкракка тақиб қўйилган.

Халқимизнинг соч турмаклаш, пардоз ва оро бериш борасидаги анъанавий усуллари хилма-хил бўлган, уларнинг кўплари ҳозирда аёлларимиз томонидан қўлланилмасда, ўсма, сурма, хина қўйиш (табиий гиёҳлардан фойдаланиш) сингари баъзи бир анъанавий косметик усуллар ўзининг аҳамиятини йўқотмаган. Соч ўриш, қош териш, юз тозалаш каби пардоз усуллари аёлларнинг ёшлари билан боғлиқ бўлган. Аёлларимиз тўй, байрамларда очик, юз, яланг бош юрмасаларда, доимо ораста ва гўзал бўлишга ҳаракат қилишган, «онагни отангга пардозсиз кўрсатма», «дунёни гўзаллик кутқаради» каби халқ мақоллари ҳам аёлларимизнинг доимо ўзларига оро бериб, пардоз қилиб юришлари, уларнинг янада латофатли, гўзал бўлишларига ёрдам беради деган ҳаётий ҳулосага олиб келади.

ЗАРДЎЗЛИК САНЪАТИ

Зардўзлик — безак санъати тури; амалий санъатнинг зар, (тилла ва кумуш суви юритилган) ип, нозик сим, ипак билан кашта тикиб безак яратадиган соҳаси. Туртбурчак чамбаракка (корчупга) ўрнатилган бахмал, шойи, мовут, чарм ва бошқа матоларга зардўзи усулида кашта (гул, нақш, тасвир) тикилади. Каштада баъзан металл, тош, шиша мунчоқлар ҳам ишлатилади, турли матолар (бахмал, шойи ва б.)дан курак қилинади. Олдиндан тайёрланган (рассомлар томонидан яратилган мужассамот нусхаси кучирилган) ахта қоғозлардан кенг фойдаланилади. Матога мустаҳкамланган (тикилган ёки ёпиштирилган) ахта қоғоз зар ип билан бир томонлама қоплаб тикилади (мустаҳкамловчи чок учун зар ипга мос рангдаги ипдан фойдаланилади), натижада нақшгул юзаси зар иплар билан қопланади, матонинг тескарисида нақш-гул шаклигина ҳосил бўлади. Зардўзлар безак яратишда бир неча усулни қўллайдилар: зардўзи заминдўзи ва зардўзи гулдузи, шунингдек биришимдўзи (ипак ишлатилганда), пулакдузи (тугмасимон металл япроқчалар қўлланганда) ва бошқалар. Мустаҳкамловчи ва таҳрир чокларнинг бир неча хилини мохирона қўлланилиши ҳамда уларнинг нақш мужассамоти билан уйғунлашуви зардўзи буюмларга жозиба ва нафосат бахш этади; уларнинг бадий қиммати нақш мужассамоти, хом ашёси, тикилиши ҳамда зардўз устанинг дид ва маҳоратига боғлиқ. Нақш мужассамотида кенг тарқалган анъанавий ўсимликсимон нақшлар ва хандасий шакллар — давқур, дарҳам, донача, бодомой, бутадор ва бошқалардан фойдаланилади.

Зардўзлик бадий хунармандлик тури сифатида яқин ва Ўрта Шарқда кенг тарқалган. Асосан, бинолар ичини безайдиган буюмлар, аёлларнинг байрам либослари зардўзлик билан тайёрланган. Археологик топилмалар, тарихий қўлёзмалар Марказий Осиё халқлари орасида зардўзи кийим ва бадий буюмлар тикиш қадимдан ривожланганлигини кўрсатади. Испан элчиси Клавихо ўз эсдаликларида зардўз усулида тикилган кўрпа-тўшаклар,

ипак матога зар тақилган қимматбаҳо дарпардалар ва чодирлар хақида эркак ва аёлларнинг зар ипдан тикилган кийимлари хақида завқ билан ёзади. Абдураззоқ Самарқандий ўзининг «Ҳиндистон сафарномаси» рисоласида Шохрух (1442) Ҳиндистоннинг Калькутта вилояти ҳукмдори ҳузурига юборган элчилари орқали унга зардўзи дўппи совға қилгани қайд этилган. Восифий ўзининг рисоаларида зардўзлик касби тўғрисида сўз юритган. Дарҳақиқат, 15-18-асрларда Бухоро, Самарқанд, Хиротда зардўзлик юксак поғонага кўтарилган. Унинг 19-асардаги тараққиёти Бухоро билан боғлиқ. Бухорода сақланиб келаётган зардўзлик касби узок давр мобайнида сайқал топиб, такомиллаша борган. Зардўзлик билан, асосан эркаклар шуғулланган (ҳозир аёллар орасида ҳам кенг тарқалган), улар устахоналарга уюшиб ишлашган. 19-аср ўрталари 20-аср бошларида яратилган зардўзи буюмлар (тўн, камзул, чакмон, чалвор, пойабзал, белбоғ, салла, кулоҳ ва жул каби)нинг деярли барчаси амир ва униг оиласи, сарой аёнлари учун тайёрланган, қисман бадавлат хонадонлар буюртмалари ҳам бажарилган. 19-асрнинг 30-60-йиларида зардўзликда акс эттирилган мужассамотлар қанчалик оддий бўлса, каштагуллар ҳам шунчалик равон ва жозибадор бўлган. 19-асрнинг 70-80-йилларида зар ип ёки зар аралаштириб эшилган ипак ип (пушти, тўқ қизил, мовий, яшил)дан фойдаланилган. Зардўзнинг зардўзи биришимдўзи номли ўзига хос тури шу даврга хосдир. 1893 йиддан зар ипларнинг янги навлари кўп миқдорда ишлаб чиқарилиб, улар рангли ипак ипларни сиқиб чиқарди ва умумий тикиш услубини тубдан ўзгартириб юборди. 1890 - 1900 йиллардаги зардўзлик заргарона ўта нозиклиги билан ажралиб туради. Турли кўринишдаги буртма гирихлар, юлдузчалар ва шунга ўхшаган бошқа безаклар буюмга ўзгача зеб бериб турган, айниқса, давқур мужассамоти алоҳида ўрин тутган. 20-асрнинг 20-йилларида барча амалий санъат усталари қатори зардўзлар ҳам артелларга бирилаштирилди, улар хом-ашё билан таъминланади, кейинчалик артеллар бирлашиб фабрикага айлантирилади.

Ҳозирда зардўзи буюмларнинг турлари ўзгарди, аввалги ҳашамдор

буюмлар ўрнини нафис ишланган, давр талабига мос буюмлар эгаллади, нақш мужассамоти соддалаштирилди, анъанавий нақшлар давр руҳини ифода этувчи шакллар билан бойитилди. Зардўзлар аёлларнинг байрам либослари (кўйлак, нимча, дўппи, камар, кавуш, сумкача), анъанавий буюмлар, эркаклар учун совға тунлар, дўппилар тайёрлай бошладилар. 40-50-йиллар бошида махобатли зардўзи на намоёнлар яратиш сезиларли даражада ривожланди. Дастлабки йирик иш Навоий театри учун тикилган зардўзи парда бўлди (1947, А.Шчусев чизгиси, ҳажмда 7x27 м). Рассомларнинг амалий санъат усталари билан ҳамкорлиги ҳамда ижодий изланишлар натижасида янги мужассамотли майда буюмлар, бадиий жиҳатдан қимматли намоёнлар яратилди ва яратилмоқда: «Китоба» (1952, Н.Аминов чизгиси), «Пахта» (1955, М.Прутская чизгиси), «Байрам» (1959, В.Столяров ва М.Аҳмедова чизгиси), «Гириҳ» (1962, В.Столяров чизгиси), Алишер Навоийнинг 525 йиллигига (1968) ва б.га бағишланган намоёнлар зардўзликнинг катта ютуғи бўлди. 90-йилларга келиб зардўзлик қайта тикланди. Бухоро, Андижон, Наманган, Фарғона, Тошкент, Самарқанд, Ургут, Қарши, Жиззах шаҳарлари, Сурхондарё вилояти замонавий зардўзлик санъатининг марказлари ҳисобланиб, зардўз усталар (Н.Аминов, Б.Жумаев, С.Акбарова, Т.Содиқова, Г.Бозорова, Г.Пиримкулова, М.Хабибова, Г.Нуртоева, М.Мухиддинова, Д.Тошева ва б.) чопон, дўппи, нимча каби либослар қаторида мавзули намоёнлар, театр пардалари ҳамда совға буюмлар, игнадонлар, кўзойнак гилофи, упа-элик сумкачаларини зардўзлик усулларида безатишни ривожлантирдилар.

Б.Жумаев рафиқаси М.Жумаева билан биргаликда Бухоро зардўзлик санъати мактабини тиклаш ва ривожлантириш мақсадида марказ ташкил қилди (1995). Б.Жумаевнинг «Бахоуддин Нақшбандий» (1997), «Бухоройи Шариф» (1997), «Кўштовус» (1998), «Гултувак» (1998), «Алишер Навоий» (1998) мавзуларидага деворий намоёнларини юқори даражадаги техник ижроси ҳамда муаллифнинг ўзига хос услуби ва бадиий анъаналарнинг уйғунлашганлиги билан ажралиб туради. Усталар ва рассомлар яратаётган

йирик мавзули зардўзи буюмлар республика ва чет мамлакатлар кўргазмаларида намойиш этилмоқда, музейларида сақланмоқда.

Бадиий хунармандлик соҳаси: олтин, кумуш, мис қалай каби рангли металллардан зеб-зийнат буюмлари (тақинчоқлар), безак буюмлари ясаш касби. Заргарлик безак буюмлари тайёрлашда қўйиш, болғалаб (зарб бериб) ясаш, босма, халлаш (олтин ва кумуш суви юритиш), ўйиб ёки бурттириб нақш ясаш, босма, зигарак совоткори, қолипаки, шабака каби усуллардан кенг фойдаланади. Қимматбаҳо тошлар (гавҳар, феруза, дур, ҳақиқ ва б.)га ишлов бериб, заргарлик буюмлари (баргак, бибшак, билагузук, бозубанд, бозгардон, болдоқ, булоқи, бўйинтумор, гажак дуотузи, жевак жига, заркокил, зебигардон, зулф, исирға, кокил, ойболдоқ, осматузи, санчоқ, тавқ тиллабаргак тиллатузи, тиллақош, турунж, узук шокила, қашқарболдоқ, халқа каби) лар яратилган.

Археологик топилмалар заргарлик қадимдан мавжудлигини кўрсатади. Қадимий Миср, Юнонистон, Эрон, Хитой заргарлари заргарлик буюмлари тайёрлашда маржон, нефрит, қаҳрабо ва бошқалардан кенг фойдаланган. Европада, айниқса, роман ва готика даврида (12-15 асрлар) заргарлик санъати юксак поғонага кўтарилган, заргарликнинг янги усул ва услублари вужудга келган. Ўзбекистан Республикасининг кўпгина музейларида сақланаётган топилмалар Республика ҳудудида (Юнон-Бактрия подшолиги, мил, аввалги 3-2 асрлар; Қад. Хоразм, асосан мил, аввал 1-минг йиллик ўрталаридан мил. 8 асргача) заргарлик ривож топганини кўрсатади. Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Хива, Қўқон, Шахрисабз ва бошқа шаҳарларда заргарлик ривожланган. 19 аср охири 20 аср бошида ўзига хос ишланиши, шакли, безаклари, хусусиятлари билан бир-биридан фарқ қилган хилма-хил заргарлик буюмлари кенг тарқалган, зийнат буюмлари тўпламлари вужудга келган. Асрлар оша авлоддан авлодга ўтиб келаётган заргарлик санъати 20 аср бошларида инқирозга юз тутди, халқ, усталарининг сони қисқара бошлади. Усталарга қимматбаҳо ҳом-ашёлардан фойдаланишга йўл қўйилмади.

Заргарлик фабрикаларида ижод қилган уста-заргарлар иш жараёнида аста-секинлик билан мавжуд анъаналардан йироқлаша бордилар. Натижада улар томонидан ишлаб чиқарилган буюмларнинг шакли-шамойили ўзгариб «электрик» манзарани юзага келтирди ва баъзи анъаналарнинг буткул йўқолишига олиб келди.

Ўзбекистан мустақилликка эришгандан сўнг заргарлик санъати жонланди. Қимматбаҳо металл материаллардан фойдаланишга имконият яратилди.

Ижод қилаётган усталар, асосан, 2 йуналишда: маҳаллий заргарлик (унутилиб бораётган анъаналарни қайта тиклаш) ва анъанавий замонавий услубда заргарлик буюмлар яратиш устида ижод қилмоқдалар. Анъанавий заргарлик буюмлари-туморлар, исиргалардан «уч кузача», «ой балдоқ», «ер бидор», «қашқарбалдоқ» ва бошқалар яратилди. Усталардан Дадамухамедовлар сулоласи, Г. Йўлдошева, Р. Муҳаметшин, М. Нозирхонов, Ш. Низомов, И. Олимов, Г. Тошева ва бошқалар заргарлик анъаналарини ўрганиш, ривожлантириш ва янги йўналишларни кашф этиш борасида қатор ишларни амалга оширдилар. Бухоро, Хоразм, Сурхондарё ва бошқа заргарлик мактабларининг айрим чизгилари бири-бирига уйғунлаштирили, янги замонавий заргарлик буюмлари яратилмоқда. А. Улумбекованинг «Аёл» (1998), «Африка» (1999), «Балиқча» (1999), Э. Гостаевнинг «Парвоз» (1998) асарлари, Р. Муҳаметшин ижодий намуналари («Хаёт дарахти», 1993, «Тоғ ирмоғи», 2001) ўзининг безакдорлиги, тасвирининг нозиклиги ҳамда халқ санъатининг мумтоз намуналари асосида яратилиши билан фарқланади.

Хозирги кунда уста-заргарлар билан бир қаторда бир неча бирлашмалар- «Фон» ва «Кумуш» бирлашмаси, «Нур» давлат заргарлик маркази, «Мусаввир», «Устазода» каби марказлар ҳам ички бозорни заргарлик буюмлари билан тўлдирмоқда. Ўзбекистан БАА нинг ташаббуси билан Тошкентда 2001 йил апрелда «Заргарлик-2000», 2002 йил апрелда «Заргарлик-2002» ўтказилган халқаро кўргазмада кўпгина

давлатларнинг заргар усталари ўз асарлари билан қатнашди.

Заргарлик санъати — юксак бидий ишлов бериш йўли билан нодир металллар ва қимматбаҳо тошлардан, шунингдек бошқа металллардан буюмлар, тақинчоқлар ишлаб чиқарадиган саноат тармоғи. Заргарлик саноатида хом-ашё сифатида қимматбаҳо ва рангли металллар (платина, олтин, кумуш ва бошқалар), уларнинг қотишмалари, қимматбаҳо ва ярим қимматбаҳо тошлар (феруза, фионит, олмос, оникс, зумрад, ёқут), табиий тошлар, платмасса, суяк, эмаль, шиша ва бошқалар ишлатилади.

Ўзбекистонда заргарлик саноати корхоналари Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлигининг Қимматбаҳо металллар ва қимматбаҳо тошлар қўмитаси ҳузуридаги ««Фонон» илмий ишлаб чиқариш бирлашмаси таркибида. Уларнинг йириклари: «1-Тошкент заргарлик корхонаси», «2-сонли заргарлик заводи», «Кумуш» Ўзбекистон-АҚШ қўшма корхонаси, «Эйшн-Рейз» Ўзбекистон-АҚШ қўшма корхонаси (Тошкент шаҳри), Шахрисабз заргарлик корхонаси, Бурчмулла заргарлик заводи, 1992 йилда ишга тушган Зарафшон шаҳридаги Навоий заргарлик заводи (аввалги «Зариспарк» Ўзбекистон-АҚШ қўшма корхонаси) республикадаги етакчи заргарлик корхоналар ҳисобланади.

Бу корхоналар 585 ва 750 асллик даражали (пробали) тилла қотишмаси, 925 асллик даражали кумуш қотишмасидан турли хилдаги заргарлик буюмлари (сирға, узук, заргарлик занжирлари, совғабоп маҳсулотлар, кумушдан ясалган ошхона анжомлари, юқори бадий сифатга эга бўлган заргарлик буюмлари, якка буюртмалар, янги заргарлик буюмларининг моделлари)ни ишлаб чиқаради. Шахрисабз ва Бурчмулла заргарлик корхоналарида заргарлик буюмларини ишлаб чиқариш билан бирга қимматбаҳо ва қимматбаҳо бўлмаган тошларга қиррали ишлов берилади.

«Фонон» ИИБ илмий-техника лабораторияларида заргарлик соҳасида ишлатиладиган турли рангдаги сунъий кристаллар ўстирилади.

Заргарлик саноати корхоналари билан бир қаторда Республикада буюртмачининг ашёсидан заргарлик буюмлари тайёрлаш ва уларни таъмирлаш билан шуғулланувчи заргарлик устахоналари ва якка тартибда ишловчи заргарлар ҳам фаолият кўрсатмоқда. Республикада ишлаб чиқариладиган ва чет эллардан кетириладиган заргарлик саноати маҳсулотлари сифати ва аслик даражасини Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 8 февралдаги фармони билан ташкил қилинган Давлат Асиллик даражасини белгилаш палатаси назорат қилади. 2001 йил 7 декабрда «Қимматбаҳо металллардан ясалган буюмларнинг асиллик даражаси ва тамғаланиши тўғрисида» Ўзбекистон Республикасининг қонуни қабул қилинди. 1999 йилнинг 4-июнида Ўзбекистон Республикасининг Давлат асиллик даражасини белгилаш палатаси Асиллик даражаси қалаталарининг Европа уюшмасига тўла) ҳуқуқли аъзо бўлди. Давлат асиллик даражасини белгилаш палатаси қимматбаҳо металллардан ясалган буюмларнинг софлигини текшириш ва тамғалаш Халқаро конвенциясига кириш масалалари билан 1996 йилдан бери шуғулланиб келади ва кузатувчи мамлакат мақомида унинг барча кенгашларида қатнашади.

КАШТАДЎЗЛИК САНЪАТИ

Ўзбек миллий каштачилиги амалий санъатнинг энг қадимий турларидан бўлиб, у халқнинг ўз турмушини гўзал қилиш истаги натижасида юзага келган. Каштачилик санъати нафақат мамлакатимизда, балки чет элларда ҳам шухрат қозонган. Ўзбек миллий усталари қўллари билан тикилган кирпеч, сўзана, зардевор, гулкурпа, чойшаб қабила Германия, Белгия, АҚШ, Ҳиндистон, Афғонистон каби хорижий мамлакатларда ва шунингдек, мамлакатимизнинг Фарғона водийсида фақат хонадонларда эмас, балки музейларда доимий экспозицияга айланиб қолган. Ҳозиргача буюмлар ўзига хос гўзаллик нафис безакларнинг рангбаранглиги билан кишиларни ҳайратга солиб келмоқда. Бадиий каштачилик узоқ, тарихга эга, буни археологик топилмалар ва ёзма манбалар исботлаб бермоқда. Ўзбек каштачилиги иқлим, табиий шароит, муҳит билан боғлиқ ҳолда барча касб-ҳунарлари билан биргаликда ривож топган. Каштачилик санъатининг энг қадимийси сақланмаган. XIV-XV асрларга мансуб миниатюралар орқали каштачиликнинг жуда қадимдан ривожланганлигини кўриш мумкин. Испан элчиси Руи Гонзалес де Клавихо Амир Темур саройида ўзбек миллий кашта безакларини кўрганини ёзиб қолдирган. 1467 йили Камолиддин Бехзод «Зафарнома»га ишлаган «Темур тахтда» миниатюрасида қолдирган ишланган каштани ҳам акс эттирган. XIX асрнинг иккинчи ярмида кашта тикиш машинасининг ихтиро

этилиши каштачилик корхоналарининг вужудга келишига асос солди. Машинада кашталарнинг кўп ишлаб чиқарилиши уларнинг бадийлигига путур етказди. Қўл кашталари унутила бошланди. Лекин айрим хилларигина сақланиб қолди. Ўзбек каштачилиги кўшни халқлар каштачилиги таъсирида бойиди ва ривожланди. Ўзбек кашталарига назар солсак унда Ҳинд, Хитой, Рус, Афғон, Қозоқ, Қирғиз ва Тожикистон каштачиликларининг усул ва услубларини учратамиз.

XX аср бошларида каштачиликда қардош халқлар маданиятининг таъсири кучли бўлди. Бу санъатда ҳар бир миллатнинг ўзига хос энг кўп қўллайдиган нақшлари учрайди. Чунончи ўзбек кашталарида ўсимликсимон, геометрик ҳамда гул нақшлари кўп бўлса, рус каштачилигида геометрик ўсимликсимон шакллар, гуллар, қуш ва мевалар кўп тасвирланади. Қозоқ ва қирғиз каштачилигида эса кўпроқ ҳайвонлар, шох ва туёқларни эслатувчи элементлар тасвирланади.

Каштачиликнинг махус турларидан бири -аппликациядир.

Аппликация - лотинча ёпиштириш деган маънони билдириб, газлама, қоғоз ва бошқа материалларга рангбаранг газлама, қоғоз бўлакларини ёпиштириш ёки тикиш йўли билан безаш демакдир. Аппликация каштадўзликнинг махсус тури бўлиб, у ўзига хос технологияга эга. асосий матога рангдор мато парчасини, чарм ва бошқаларни қадаб, атрофи чокланади. Аппликацияда кўпинча чизма чоклардан фойланилади. Каштанинг бу тури Ўзбекистонда яхши ривожланмаган. Ҳозирги вақтда кўпинча болалар пальтоларига, кўйлакларига, бош кийимларига ҳар хил қуш, мева, гул ва ҳайвонлар тасвири аппликация усулида чокланади. Айрим ҳолларда аёлларнинг кийимлари шу усулда безатиляпти.

Архитектурада ва бирор буюмларни безашда аппликация усулидан кенг фойдаланиб келинмоқда.

Марказий Осиёда каштачилик жуда кенг тарқалган бўлиб, оилада ҳар бир аёл кашта тикишни билиши керак бўлган. Шунинг учун ҳар бир оила ўзи учун кирпеч, сўзана, дорпеч, ойнахалта, чойхалта ва

бошқаларни ўзи тайёрлаган. Безак буюмларининг тури жуда кўп масалан, сўзана, кирпеч, чойшаб, ойнахалта, чой халта, зардевор, палак гул кўрпа, дорпеч, буғжом, парда, белбоғ, такяпуш (ёстик устига ёпиладиган), дўппи, кўйлак дастрўмол, ҳамён, жойнамоз, сумка, нимча, махсикавуш, халтача ва бошқалар бадий дид билан безатилган. Ўтмишда бу кашталар оқ ва малла матоларга тикилган. Кейинчалик сатин, шойи бахмалга тикиладиган бўлди. Каштачиликда ишлатиладиган безак буюм турлари билан танишиб чиқамиз.

Дўппи - Ўзбекистонда кенг тарқалган енгил бош кийим. Дўппи кийиш дастлаб Эронда ва туркий халқлар ўртасида, Россияда XIII асрда расм бўлган. Асрлар давомида дўппининг турли хиллари вужудга келган. Бахмалга, сатинга, сидирға шойига ип, ипак ва зар билан дўппи гуллари тикилган. Ўзбекистонда, Тошкент, Чуст, Бухоро, Самарқанд, Бойсун, Шахрисабз дўппилари машҳур бўлиб, улар ўзига хосдир. Жумҳуриятимизнинг барча туманларида дўппи тикилади. Ироқи, Қизил гул, Пилтадўзи, Зардўппи, Тўлдирма деб номланадиган миллий дўппилар бор. Ҳар бир дўппи яратилиш услубига эга бўлиб, улар бир-биридан фарқ қилади. Ўзбекистонда оммавий бош кийими асосан уч хил шаклга эга бўлади. «Кулоҳ», «арақчин», «тусдўппи».

Кулоҳ - конуссимон бош кийим. У асосан дарвешлар қалпоғи. Унинг матоҳи тоқ учбурчак парчаларидан бичилиб ёнламасига тикилади. Кулоҳ (эркаклар бош кийими) ҳозир жуда кам учрайди.

Арақчин - шарсимон дўппи, уни асосан кексалар кияди. Тошкентда шарсимон дўппилар канда хаёл, босма, чакматур, ироқи чок усулларида тикилади.

Тус дўппи - кенг тарқалган ясси юзали дўппи. Кўпинча чус дўппи деб юритилади. Тус дўппиларнинг биргина классик вариантынинг ўзида саккизта ювелир чок услуби қўлланилади. Масалан, занжира, тўғри чок чита, кунгура, еталатма, тароқ, ова, пилдироқ. Чуст дўпписининг тепасига кизакдан квадрат шаклида бўртиб чиқиб, ярим шар кўринишида бўлади.

Тошкент дўпписи сидирға бахмалдан (гулсиз) тикилган бўлади. Бухоро дўппилари сидирға ёки гулли бахмалдан жиякли қилиб тикилади, жияги турли хил ипаклардан рангдор нақшли йўрма усулида тикилган бўлади.

Жойнамоz - ерга солиб устида намоз ўқийдиган тушама. Ислом динига эътикод қилувчилар ишлатишади. У ибодат вақтида кишини бу дунёдан ажратувчи омил деб тасаввур қилинади. Жойнамоz ҳар хил матодан тайёрланиб, унинг уч томони меҳроб шаклида тикилган бўлади. Ундан Масчит, Мадраса ва уйларда фойдаланилади. У турли ўлчамда бўлади. Ибодатни канда қилмаслик учун бошқа нарсалардан фойдаланиш мумкин. Масалан, чопон, қийиқча, шолча қабилардан, чунки улар диний нуқтаи назардан пок ҳисобланади. Жойнамоz каштачиликда жуда чиройли қилиб безатилган бўлади.

Зардевор - уй жиҳози, у сидирға шойи бахмал, сатинга кашта тикиб безатилган бадий буюм. Зардевор ўзбек ҳамда тожикларда янги тушган келиннинг уйига, шифтига ёки деворига илиб қўйилади. У зар ип ёки ип гажимли бўлиб, эни 40-70 см, узунлиги мўлжалланган уйнинг деворига мослаб тикилади.

Палак - деворларга илинадиган энг йирик, энг қиммат безак буюмларидан бири. Палакда осмон ва тўлин ой акс эттирилади. Уни қадимда оқ ёки малла бўзга кашта тикиб тайёрланган. У сўзанадан гулларининг йириклиги, заминига ҳам кашта қопланиши билан фарқ қилади. Палакнинг ўртасида йирик ой тасвири қизил қирмизи, пушти ипак билан кашталанади ва атрофига жуда чиройли қилиб ўсимликсимон нақшлар тикилади. Нақшлар ичида кўпинча бодом, қалампир элементлари қўлланилади. Палакда қирқтача ой ҳам тасвирлаш мумкин, шунинг учун ойини сонига қараб олти ойли палак ўн икки ойли палак ҳаттоки катта уйлар учун қирқ ойли палак, тикилгани маълум. Ойлар турли ранглар билан бир неча хил тасвирланган. Машҳур каштадўзлар баъзида ойни ажойиб нақшлар билан безаб, ўз маҳоратларини намоеън этганлар. Агар ойни

ичи сидирга рангда ифодаланган бўлса, уни ойпалак агар нақшли бўлса, гулпалак ва ҳоказо номлар билан юритилади. Кейинги вақтларда палакни қўл меҳнати кўп бўлгани учун сўзана дейила бошланди. Хозир палакни қўлда тикишга катта аҳамият берилмоқда.

Кирпеч - кирпўш, токчага тахлаб куйилган кийим-кечак устидан ёки деворни вертикал бўш жойларига илиб, уйни безатиб туриши учун ишлатиладиган бадий буюм. Кирпеч кашталари қўлда ёки машинада машинада тикилади. Хар бир қиз турмушга чиқишидан олдин ўзи учун сўзана тайёрлаган. Сўзана келинларнинг сепи ҳисобланган. Камбағал оилада сўзанани малла, оқ бўздан, бадавлатроқларида эса шойидан, бахмалдан тикишган. Сўзана учун композицион жойлашган ўсимликсимон нақшлардан фойдаланилади. Сўзана ўртасида кўпинча доирасимон гул тикилиб атрофи гулдор исломий нақшлар билан безатилади. Сўзана тикиш жуда қадимдан ривожланган бўлиб, XIX асргача бўлган сўзаналар сақланмаган. Фақат XIX асрга оид Самарқанд, Бухоро, Нурота, Фарғона ва бошқа жойлардаги сўзана турларидан намуналар бор. Санъатнинг бу тури айниқса Ўзбекистан ва Тожикистон территориясида қадимдан кенг тарқалган. Кейинги пайтларда 40 йиллардан бошлаб сўзана машинада ҳам тикилиб келинмоқда.

Чойшаб - форсча-тожикча руйжо - тун чодир деган маънони билдиради. Чойшаб асосан тахмонга тутиш, ётганда ёпиниш учун, тушак устидан тўшалади. Тушак устидан ёзиладиган чойшаб кам каштали оқ, суруп, тахмонга тутиладиган сатин, шойи, бахмал ва бошқалардан тикилади. Хозирги вақтда чойшабдан сўзана каби бадий буюм сифатида ҳам фойдаланиб келинмоқда.

Кашта - турли рангдаги ипак мўлина, зар ип билан игна, илмоқли бигизда хар хил матога машинада гул тикишдир. Кашта хар хил кийимларга рўзғор буюмларига тикилади. Каштачиликда мато, кигиз, чарм, картон, зиғир, жун, ипак сунъий иплар, зар иплар, майин сим, хом чармдан

тайёрланган тасмалар, мунчок, маржон, металл бўлакча, қимматбаҳо табиий ва сунъий тошлар, шишадан тайёрланган мунчоклар ва бошқа материаллар ишлатилади. Каштачиликда ўзига хос иш қуроллари мавжуд бўлиб, улар ўзига хос операцияни бажаради. Каштачиликда игналар, илмоқли ва илмоқсиз бигизлар, тўғнағич, ангишвона, қайчи ҳамда чамбараклар ишлатилади.

Чамбарак асосан ёғочдан ясалади, у доира, квадрат, тўғри туртбурчак шаклида бўлади. Кичик наштааларга доира чамбарак ишлатилади, чунки у қулайдир. Ҳамма кашталарга ҳам чамбарак ишлатилавермайди. Ип ва игна кашта тикиладиган матолар қалинлигига мос қилиб танланади. Каштачиликда ёғоч дастали икки хил, яъни илмоқли ва илмоқсиз бигизлар ишлатилади. Айрим материалларга масалан, чарм ва картонга қийналмасдан тикиш учун илмоқсиз бигизлар ишлатилади. Нақшлар учун ўткир учли 10-12 см узунликдаги қайчилар ишлатилади. Тикиш қулай бўлиши учун қатъий 50-60 см дан узун бўлмаслиги лозим, кашта чамбаракда тикилса ангишвона қўлланилмайди. Нақш нусхаси ҳар хил материалларга ҳар хил йўллар билан туширилади. Масалан, нусха кўчириладиган қоғозлар ахта, ёруғлик ёрдамида, нақш чизилган қоғозни материал устидан кўклаб чиқилади кейин бу қоғозлар йиртиб олинади. Каштага иплар рангини мослаб танлаш каштадўздан катта маҳорат ҳамда дид талаб қилади. Тўғри танланган ип каштанинг жозибадор чиқишига сабаб бўлади.

Қўлда кашта тикишнинг икки тури мавжуд: биринчиси матонинг арқоқ ҳамда ўрим ипларини санаб кашта тикиш, иккинчиси эса матога гул тасвири контурини чизиб, эркин кашта тикиш турлари. Арқоқ ўрим иплари кесиштириб тикилган полотно ёки бўз шаклида тўқилган матоларга тикилади. Бунинг сабаби кашта тикишда мато ипларини санаб тикишга қулайдир. Санама кашта тури Ўзбекистонда кенг тарқалган. Эркин кашта мато танламайди, туширилган тасвир чизиқлари асосида тикилади. Ўзбек каштачилигида йўрма, илма, ироқи, босма, хомдўзи, чамак чипта

хаёл, баҳя чоклар кенг тарқалган. Бадиий кашталарда турли жойдан турли чоклар ишлатилади. Чунончи Шахрисабзда йўрма, кандахаёл, Ироқи, Тошкентда кўпроқ босма чоки, Бухоро, Нурота, Самарқанд йўрма чоки билан тикилади.

Чамак чоки - кашта тикиш чокларидан бири бўлиб, чапдан ўнгга икки параллел чизиқ бўйлаб тикилади ва ип ўтказилган игна ўнгдан санчилади. Сўнг юқорига чапга томон қия қилиб чиқарилади ва пастки чизиққа параллел равишда туғи қадалади ҳамда пасти ҳам қия қилиб чиқарилади. Чамак чоки кўпинча нақшларни рамкага олишда ёки дўппи қизақларига бадиий безак беришда ишлатилади. Қайчини кичик, ўткир учлиси ишлатилади. Чамак чоки рус каштадўзлари орасида «нозлик» дейилади.

Баҳя чоки - кашта четларини мустаҳкамлашга хизмат қилиб, матога худди кўклагандек лекин бир текис чок ҳамда масофа ҳисобга олиниб тикилади. Шундан сўнг мато ўгирилиб, яна тикиб чиқилади, натижада текис ип чизиқ ҳосил қилинади. Бу чок жуда қадимдан қўлда, кейинчалик машинада тикиладиган бўлган. У икки қатор, яъни қаторлар ўзаро туташиб чиқиши ҳам мумкин.

Кўппа чоки - турли йўналишда, яъни чапдан ўнгга, ўнгдан чапга, юқоридан пастга, пастдан юқорига сидирға тикиб ҳосил қилинади. Ёнма-ён тикиладиган чоклар бир текис ёки гул шаклига қараб кичикдан катталашиб, каттадан -кичиклашиб боради. Бу чок дуруя, (икки томонлама) санама, пилтадўзи номлар билан юритилади. Дўппидўзликда ва кашталарда жуда кенг фойдаланади.

Чинди хаёл - дуруя чока, матога игна қадалиб бир меъёрда тикиб чиқилади, тескари ўгириб яна тикиб чиқилади. Шу тариқа матонинг олди ва орқа томонида бир хилда гул ҳосил қилинади. Бу чок билан икки томони ҳам кўзга ташланадиган буюмлар, яъни сочик, рўмол ва бошқаларни безашда ишлатилади. Йўрма чоки - йўрмаки, илмоқла бичик ёки игна билан матонинг ўнг томонида халқалар занжири ҳосил қилиб тикилиб, бигизга ўтказилган ипак матонинг сиртида чап қўл билан ушлаб турилади. Санчилиб

чиққан игна билан эса халқа ҳосил қилинади. Йўрма чоклари билан йирик кашталарнинг ҳошиялари, гул ва баргларни асосий шохга улайдиган банд ва бошқалар қадимдан шундай усулда тикилган. Йўрма чокдан Самарқанд, Бухоро, Қашқадарё каштадўзлари кўп фойдаланадилар. Европада каштадўзлик уйғониш даврида юқори поғонага кўтарилди. Даврнинг буюк рассомлари каштадўзлар учун андазалар тайёрлаб берганлар. Бу кашталарнинг бадийлигини оширди. Кашта тикувчи хунарманд – каштадўз ёки каштачи деб аталади. Каштадўзлик аёллар ҳунари бўлиб, кашта машинаси яратилиши муносабати билан машинада эркаклар ҳам кашта тикадиган бўлдилар. Машинада йўрма чок билан кашта тикилади. Лекин машина гулларнинг майда деталларини акс эттира олмайди, машина каштасининг сифати ҳам қўлда тикилган каштадан анча паст. Шунга қарамай, машина билан тикиш осон ва иш тез бажарилиши туфайли кейинги пайтларда машина каштаси каштадўзликда катта ўрин эгаллади, бу – йўрма чокнинг асосий чок бўлишига сабаб бўлди.

ФОЙДАЛАНГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов. И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ / Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. - Т.: Ўзбекистон, 1999. 7-жилд. 132-155 бб.
2. Каримов И.А. Қашқадарё воҳасининг зумрад гавхарлари / Биз танлаган йўл - демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. - Т.: Ўзбекистон, 2003. 11-жилд. 56-63 бб.
3. Абдуллаев Т.А., Хасанова С.А. Одежда ўзбеков (XIX - начало XX вв.). - Т.: Фан, 1978. -115 с.
4. Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар. - Т.: Янги аср авлоди, 2005. - 215 б.
5. Абду-ур-Рауф. Рассказы индийского путешественника (Бухара как она есть). - Самарқанд: Б.И., 1913. - 56 с.
6. Абролов СМ. Киргизы и их этнографические историко-культурные связи. - Л.: Наука, 1971. - 403 с.
7. Абу Али: ибн Сина. Канон врачебной науки. - Т.: Академия наук УзССР, 1954. - 550 с.
8. Абу Райхон Беруний. Минералогия. - М.: Академия наук СССР, 1963. -518 с.
9. Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик / Аскар Маҳкам таржимаси. - Т.: Шарқ, 2001. - 384 б.
10. Авесто Яшт китоби. / М. Исхоков тарж. - Т.: Шарқ, 2001.-128 б.
11. Агзамова Г. А. Сўнгги ўрта асрлар Ўрта Осиё шаҳарларида хунаромандчилик ва савдо. - Т.: Ўзбекистон, 2000. - 53 б.
12. Азизова И.Қ Ювелирные изделия Ўзбекистана. - Т., 1968. - 20 с.
13. Алишер Навоий. Наводируш-шабоб. - Т., 1963. 2-том. - 426 б.
14. Алмеева Д.Е. Бухоро заргарлик санъати // Бухоро маданият мероси тарихидан. - Бухоро, 1995. - Б. 75-76.

15. Альбаум Л.И. Балалык-тепе. К истории материальной культуры и искусства Тохаристана. - Т.: Фан, 1960. - 228 с.
16. Альбаум Л.И. Живопись Афрасиаба. - Т.: Фан, 1975. - 112 с.
17. Антипина Қ.И. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов. - Фрунзе: Академия наук Кирг. ССР, 1962. - 288 с.
18. Аскарлов А.А. Сапаллитепа. - Т.: Фан, 1973. - 140 с.
19. Асомиддинова М. Кийим-кечак номлари. - Т.: Фан, 1981. —114 б.
20. Ахунбабаева Н. Каменные украшения из Фархадстроя // Культура Среднего Востока. Изобразительное и прикладное искусство. - Т.,1990. - С. 28-35.
21. Аширов А. «Авесто»дан мерос маросимлар. - Т.: Мерос, 2003.-31 б.
22. Аширов А. Анъанавий дунёқарашда ранглар рамзи // Фарғона водийси этнографияси ва этник тарихининг долзарб муаммолари. - Наманган, 2003. - Б. 14-17.
23. Ашрафи М.М. Персидско-таджикская поэзия в миниатюрах XIV - XVII вв. - Душанбе: Ирфон, 1974. - 284 с.
24. Бечурин И. Шахрисабзские владения по рассказам Джурабека и Бабабека // Материалы для статистики Туркестанского края. - СПб., 1873. - С. 85.
25. Беленицкий А.М. Монументальное искусство Пенжикента. Живопись Скульптура. - М.: Искусство, 1973. - 67 с.
26. Бентович И.В. Находка на горе Муг // Материалы Института археологии. - Душанбе, 1958. - № 66. - С. 363-378.
27. Бернштам А.Н. Кенкольский могильник - Л.: Наука, 1940.-35 с.
28. Бикжанова И.А. Ювелирное искусство // Народное декоративное искусство Советского Ўзбекистана. - М., 1955. - С. 152-164.

29. Бикжанова М. Одежда узбеков Ташкента XIX - начала XX в. // Костюмы народов Средней Азии. - М.: Наука, 1979. - С. 133-151.
30. Бикжанова М.А. Мурсак - старинная верхняя одежда узбеков г. Ташкента // Памяти М.С. Андреева. Труды ИИАЭ АН Тадж. СССР. - Сталинабад, 1960. - Т. СХХ - С. 47-53.
31. Бичурин Н.Я. (Иакинф) Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. - Т. 2. - М.-Л.: АН СССР, 1950. - 312 с.
32. Бабоева Н., Бахтоваршоева Л. Саван // Костюм народов Средней Азии. - М., 1979. - С. 127-133.
33. Борозна Н.Г. Особенности комплексов ювелирных украшений населения некоторых районов Ўзбекистана // Итоги полевых работ Института этнографии в 1970 г. - М., 1971. - С. 42-48.
34. Борозна Н.Г. Материальная культура ўзбеков Бабатага и долины Кафирнигана // Материальная культура Средней Азии и Казахстана. - М., 1966. - С. 91-20.
35. Борозна Н.Г. Некоторые материалы об амулетах-украшениях населения Средней Азии // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. - М., 1975. - С. 281-297.
36. Бўриев О., Шойимардонов И., Насриддинов К- Ўзбек оиласи тарихи. - Т.: Ўқитувчи, 1995. - 128 б.
37. Вамбери Х- Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. Китобдан парчалар. / Тўплам: С. Ахмад.- Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990.-96б.
38. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии (Из Тегерана через Туркменскую пустыню по восточному берегу Каспийского моря в Хиву, Бухару и Самарканд. - М., 1867. - 361 с.
39. Васильева Г.П. Туркмены - нохурли // Среднеазиатский

этнографический сборник- 1954. Вып 1. - С. 163-165.

40. Васильева Г.П. Магические функции детских украшений у туркмен // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. - М., 1986. -С. 182-196.

41. Васильева Г.П. Этнотерриториальные комплексы туркменских женских и девичьих украшений // Среднеазиатский этнографический сборник- М., 2001. Вып. IV. - С. 97-116.

42. Винокурова М.Л. Ткани из замка на горе Муг // ИООН. - Сталинабад: Изд-во АН Тадж.ССР, 1957. - С. 17-32.

43. Горелик М.В. Среднеазиатский мужской костюм на миниатюрах XV - XIX вв. // Костюм народов Средней Азии - М.: Наука, 1979. - С. 49-69.

44. Гребенкин А.Д. Узбеки // Русский Туркестан. Вып. I.- М., 1872.- С.4-6.

45. Губаева С.С. Путь в Зазеркалье (Похоронно-поминальный ритуал в обрядах жизненного цикла) // Среднеазиатский этнографический сборник- М., 2001. Вып. IV. - С. 164-175.

46. Гулямов Х.Г. Дипломатические отношения государств Средней Азии с Россией в XVIII - первой половине XIX в. - Т., 2005. - 333 с.

47. Добжанский В.Н. Наборные пояса кочевников Азии. - Новосибирск: Изд-во Новосибирского Ун-та, 1990. - 164 с.

48. Древние обряды и культы народов Средней Азии. - М.: Наука, 1986. - 206 с.

49. Дьяконова Н.В. Среднеазиатские миниатюры XVI - XVIII вв. - М., 1964. Таблица 39.

50. Ершов Н.Н., Широкова З.А. Альбом одежды таджиков. - Душанбе, 1969. - 35 с.

51. Есбергенов Х., Атамуротов Т. Традиции и их преобразования в городском быту каракалпаков. - Нукус: Каракалпакистан, 1975. - 112 с.

52. Есбергенов Х.Е. Ритуальная одежда каракалпачек - кок-койлек

// Вестник Каракалпакского отд. АН Уз. - Нукус, 2002. - № 3. - С. 66-67.

53. Жабборов И.М. Ўзбек халқи этнографияси. - Т.: Ўқитувчи, 1994. - 312 б.

54. Жумаев Қ. XIX-XX аср бошлари Бухоро ипак каштачилиги // Бухоро маданий мероси тарихидан материаллар. - Бухоро, 1995. Б.37-59.

55. Жўраев М. Сехрли рақамлар сири. - Т.: Ўзбекистон, 1990.-111б.

56. Жўраев М. Ўзбек халқ эртакларида сехрли рақамлар. - Т., 1991.

57. Задўхина ҚЛ., Сазонова М.В. Мужская одежда ўзбеков Хорезма конца XIX - начала XX в. // Костюм народов Средней Азии. - М.: Наука, 1979. - С. 151-168.

58. Зайнаддин Васийниддий Васифи. Бада ал вакаи / Критический текст. (Введение и указатели А.Қ Болдырева). - М., 1961. Т. 2. - С. 1128-1129.

59. Захарова И.В., Ходжаева О.Д. Казахская национальная одежда XIX - начала XX в. - Алма-Ата: Наука, 1963. - 168 с.

60. Зияев Х. Ўрта Осиё ва Россия мунособатлари тарихи. Тарихнинг очилмаган саҳифалари. — Т.: Шарқ, 2003. - 190 б.

61. Зуннунова Г.Қ. К истории ўзбекской национальной одежды (развитие и трансформации женской одежды г. Ташкента в XX веке) // Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммоларига янги чизгилар. - Т., 1999. - Б. 95-105.

62.Зуннунова Г. Махаллада яшовчи ўзбекларнинг анъанавий ва замонавий кийимлари // Тошкент махаллалари: анъаналар ва замонавийлик - Т., 2002. - Б. 86-104.

63. Иванов П.П. Хозяйство джуйбарских шейхов. К истории феодального землевладения в Средней Азии в XVI - XVII вв. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1954. - С. 107

64. Исмаилов Х. Традиционная одежда арабов Кашкадарьинской обл // Костюм народов Средней Азии. - М.: Наука, 1979. - С. 228-239.

65. Исмоилов Х-Анъанавий ўзбек кийимлари (XIX аср охири - XX аср боши)- Т.: Фан, 1979. - 53 б.

66. Кабанов С.Қ Две терракота из долины Кашкадарьи // ИМКУ. Вып. 3. - Т., 1962. - С. 54-55.

67. Кармышева Б.Ҳ Ткачество и прядение у народов южных районов Таджикистана и Ўзбекистана (XIX - начало XX в.) // Проблемы типологии и этнографии. - М., 1979. - С. 258.

68. Кармышева Б.Ҳ К вопросу об украшениях из птичьих перьев у народов Средней Азии и Казахстана // Этническая история и традиционная культура народов Средней Азии и Казахстана. - Нукус, 1989. - С. 27-40.

69. Киреева Е.В. История костюма: Европейский костюм от античности до XX в. - М.: Просвещение, 1976. - 174 с.

70. Кисляков Н.А. Семья и брак у таджиков. - Л., 1959.

71. Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках // Тюркологический сборник 1975. - М., 1978. - С. 171-178.

72. Костюм народов Средней Азии. - М.: Наука, 1979. - 240 с.

73. Левин-Дорш А., Кунов Г. Первобытная техника. - М.: Гос. изд-во, 1925. - 464 с.

74. Лобачева Н.П. Среднеазиатский костюм раниесредневековой эпохи (по данным стенных росписей) // Костюм народов средней Азии. - М.: Наука. 1979. - С. 18-48.

75. Лобачева Н.П. О некоторых чертах региональной общности в традиционном костюме народов Средней Азии и Казахстана // Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. - М., 1989. - С. 5-38.

76. Лобачева Н.П. Каракалпакские головные накладки // Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. - М., 1989. - С. 169-181.

77. Лобачева Н.П. Народная одежда как источник по этногенезу: К вопросу этнических связей народов Средней Азии и Казахстана // Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана. - М., 1991. Вып. 3. Этнография. - С. 82-95.

78. Лобачева Н.П. Особенности костюма народов среднеазиатско-казахстанского региона // Среднеазиатский этнографический сборник- М., 2001. Вып. IV. - С. 69-95.

79. Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. - Сп.б.: Б.и., 1911. Т. 1. - 340 с.

80. Люшкевич Ф.Д. Одежда этнических групп населения Бухарского оазиса и прилегающих к нему районов. Первая половина XX века. (Опыт сравнительной характеристики) // Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. - М., 1989. - С. 107-139.

81. Люшкевич Ф.Д. Одежда таджикского населения Бухарского оазиса в первой половине XX века // Сб. МАЭ. Т. XXXIV. - Л., 1978. - С. 123-144, 130-131.

82. Мадаминжанова З. Арабы Южного Таджикистана // Историко-этнографические очерки. - Душанбе: Дониш, 1995. - 232 с.

83. Малов СЕ. Памятники древней тюркской письменности. - Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1951. - 452 с.

84. Майтдинова Г.М. Отражение в женских костюмах Тохаристана и Согда культурных взаимосвязей раннего средневековья // ИМК Уз. Вып. 21. - Т., 1987. - С. 129.

85. Майтдинова Г.М. О трансформации головного убора у древних кочевников (к истории одежды раннего средневековья) // Культура Среднего Востока. Изобразительное и прикладное искусство. - Т., 1990. - С. 127-134.

86. Майтдинова Г. Костюм раннесредневекового Тохаристана: история и связи. - Душанбе: Дониш, 1992. - 272 с.

87. Майтдинова Г. Раннесредневековые ткани Средней Азии. - Душанбе: Дониш, 1996. - 138 с.

88. Марков Г.Е. Средневековые кладбища Ак-Депе // Труды Института истории, археологам и этнографии АН Тадж.ССР. - Сталинабад, 1959. Т. 5. - С. 283.

89. Марр Н.Я. О работах и раскопках в Ани. - Спб., 1907. - С. 21-22, 27-28.

90. Массон М.Е. Столичные города в области низовьев Кашкадарьи с древнейших времен. — Т., 1973. — 92 с.

91. Матбабаев Б.Х. Майтдинова Г.М. Ткани и одежда из Мунчактепа // Археология и художественная культура Центральной Азии. - Т., 1995. Часть 2. - С. 40-41.

92. Матбобоев Б. Қадимги Фарғона аҳолисининг кийим-бошлари тарихига доир (археологик материаллар асосида) / Ўзбекистан этнологияси янги қарашлар ва ёндашувлар. - Т., 2004. - Б. 130-133.

93. Махкамова СМ. Ўзбекские абровые ткани. - Т.: Гос. изд-во худож. лит. УзССР, 1963. - 55 с.

94. Махкамова СМ. Бекасам. - Т.: Фан, 1971. - 44 б.

95. Морозова А.С. Туркменская одежда второй половины XIX - начало XX в. // Среднеазиатский этнографический сборник Т. III. - Т., 1971. - С.

96. Морозова А.С. Традиционная народная одежда туркмен // Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. - М., 1989. - С. 39-89.

97. Морозова А.С. Каракалпакский женский шлемообразный головной убор «саукале» // Труды ТашГУ.- Т., 1963. Вып. 2000. С. 134-138.

98. Махова Е.й. Некоторые элементы киргизского национального костюма // Костюм народов Средней Азии. - М., 1979. - С. 205-211.

99. Қошғарий Махмуд. Девону луғатит турк - Т.: Фан, 1963. Т.3.- 460 б.

100. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. - М., 1875. - 182 с.

101. Мешкерис В.А. Женские чалмообразные головные уборы на кушанских статуэтках Согда // Костюм народов Средней Азии. - М.: Наука, 1986. - С 13-18.

102. Мукминова Р.Г. Очерки по истории ремесла в Самарканде и

Бухаре в XIX в. - Т.: Фан, 1976. - 234 с.

103. Мукминова Р.Г. Костюм народов Средней Азии по письменным источникам XVI в. // Костюм народов Средней Азии. - М.: Наука, 1979. - С. 70-76.

104. Наливкин В., Наливкина М. Очерки быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. - Казань: Университет, 1886. - 203 с.

105. Наршахий Абу Бакр Мухаммад ибн Жафар. Бухоро тарихи. - Т.: Фан, 1966. - 120 б.

106. Насриддинов Қ- Ўзбек дафн ва таъзия маросимлари. - Т.: Мерос, 1996. - 143 б.

107. Небольсин П. Очерки торговли России со странами Средней Азии. - СПб.: Б.п., 1856. - 22] с.

108. Немнева Н.Б. К истории тканей и одежды населения Средней Азии // Из истории искусства великого города. - Т., 1972. - С. 243-251.

109. Нозилов Д.А. Ўрта Осиё дизайни тарихидан. - Т.: Ўзбекистан, 1998. - 127 б.

110. Пален К.К. Отчет по ревизии Туркестанского края, проведенный по высочайшему повелению сенатором гофмейстером графом К.К. Паленом. Ч. 2. - СПб.: Б.и., 1909. - 222 с.

111. Пашино П.И. Туркестанский край в 1866 г. Путевые заметки. - СПб., 1868.

112. Петровский Н.Ф. О шелководстве и шелкомотании в Средней Азии / Отчёт Министерству финансов агента в Туркестанском генерал-губернаторстве. - М., -1873. - С. 83-106.

113. Пещерева Е.М. О ремесленных организациях Средней Азии в конце XIX - начале XX вв. // Краткие сообщения Института этнографии. - М., 1960. Вып. 33. - С. 39-46.

114. Писарчик А.К. Тесьма // Народно-декоративное искусство Советского Ўзбекистана. - Т., 1954. - С. 169-176.

115. Писарчик А.К. Материалы к истории одежды таджиков Нурата.

Старинные женские платья и головные уборы // Костюм народов Средней Азии. - М., 1979. - С. 113-122.

116. Попе Н.А. Монгольский словарь «Мукаддиматул ал-адаб». - М., 1936. Т. I. - 146 с.

117. Потапов Л.П. Одежда алтайцев. - М., 1965.

118. Пугачепкова Г.А. К истории костюма Средней Азии и Ирана XV - первой половины XVI в. по данным миниатюр // Труды САГУ. 1956. Вып. 81. - Т., 1956. - С. 85-119.

119. Рассудова Р.Я. К истории одежды оседлого населения Ферганского, Ташкентского и Зеравшанского регионов // Сборник музея антропологии и этнографии. Вып. 34. - Ленинград, 1978. - С. 154-174.

120. Рассудова Р.Я. Сравнительная характеристика мужской одежды населения Ферганско-Ташкентского региона (XIX - XX вв.) / Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. - М., 1989. - С. 139-156.

121. Рахимова З.И. Среднеазиатский костюм на миниатюрах Мавераннахра XVI - XVII вв. // Культура Среднего Востока. Изобразительное и прикладное искусство. - Т., 1990. - С. 135-151.

122. Рузиева М, Посмертная и траурная одежда ўзбеков г. Ташкента //Костюм народов: Средней Азии. - М., 1970. - С. 169-174.

123. Русайкина С.П. Народная одежда таджиков Гармской области Таджикской ССР II Среднеазиатский этнографический сборник Вып. II. — М., 1959. - С. 132-214.

124. Рыбаков Б.А. Прикладное искусство Киевской Руси IX - XI веков и южнорусских княжеств XII - XIII веков // История русского искусства. - М., 1953. Т. 1. - С. 269.

125. Сазонов М.В., Морозова А.С, Лейкина СМ. Одежда народов Средней Азии и Казахстана в коллекциях государственного музея этнографии народов, СССР // Материалы к историко-этнографическому атласу Средней Азии и Казахстана. Новая серия. Т.

XI-VIII. - М. - Л., 1961. - С. 86-93.

126. Сазонова М.В. Украшения узбеков Хорезма // Традиционная культура народов Передней и Средней Азии. - Л., 1970. - С. 119-142.

127. Сазонова М.В. Женский костюм узбеков Хорезма // Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. - М., 1989. - С. 90-106.

128. Саттаров М. Ўзбек халқ удумлари. - Т.: Фан. 1999. - 84 б.

129. Симонова В.С. Головной убор узбечек-кунгиратов («сала» или «бош») // Материалы 11-го совещания археологов и этнографов Средней Азии. - М.-Л., 1959. - С. 249-256.

130. Содикова Н. XIX - XX асрларда ўзбек миллий кийимлари. - Т.: Шарқ., 2001. - 42 б.

131. Сулеймонов Р.Х. Древний Нахшаб. - Самарканд-Ташкент: Фан, 2000. - 342 с.

132. Суланмонов Р. Нахшаб - унутилган тамаддун сирлари. - Т: Маънавият, 2000 - 46 б.

133. Сухарева О.А. Древние чертвы в головных уборах народов Средней Азии // Среднеазиатский этнографический сборник- М., 1954. Вып. I. - С. 299-353.

134. Сухарева О.А. Художественные ткани // Народное декоративное искусство Советского Узбекистана. - Т.: Текстиль, 1954. - С. 13-37.

135. Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства. - Т.: Уздавнашр, 1955. - 147 с.

136. Сухарева О.А. Вопросы изучения костюма Средней Азии // Костюм народов Средней Азии. — М.: Наука, 1979. - С. 8.

137. Сухарева О.А. Опыт анализа покроев традиционной «туникообразной» среднеазиатской одежды в плане их истории и эволюции // Костюм народов Средней Азии. - М: Наука, 1979. - С. 77-102.

138. Сухарева О.А. История среднеазиатского костюма. Самарканд (2-я половина XIX - начало XX в.). - М.: Наука, 1982. - 141 с.

139. Сычев .П.П. Китайский костюм. Символика. История. Трактовка в литературе и искусстве. - М.: Наука, 1975. - 134 с.

140. Смашко (Томина) Т.Н. Ткани домашнего производства в одежде туркмен Северо-Западного Хорезма в конце XIX - начале XX в. // Новое в этнографических и антропологических исследованиях Института этнографии в 1972. - М., 1974. Ч. I.

142. Смашко (Томина) Т.Н. Ткани в одежде киргизов (вторая половина XIX - начало XX в.) // Костюм народов Средней Азии. - М., 1979. - С. 211-228.

143. Тиль Э. История костюма. - М.: Легкая индустрия, 1971. - 140 с.

144. Токарен С.А. Ранние формы религии. - М: Политиздат, 1990. - 623 с.

145. Толеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов. - Алма-Ата, 1991.

146. Томипа Т.Н. Ткани в одежде кочевых и полукочевых народов Средней Азии // Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. - М 1959. - С. 228-252.

147. Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. - М.: Наука, 1989. - 255 с.

148. Турсуналиев К. Все цвета радуги: (Тюбитейки и головные уборы ўзбеков XIX - XX вв.). - Т.: Фан, 1991. - 112 с.

149. Фахретдинова Д.А. Ювелирное искусство Ўзбекистана. - Т.: Изд-во лит-ры и искусства, 1988. - 204 с.

150. Фахретдинова Д.А. Декоративно - прикладное искусство Ўзбекистана. - Т.: Изд-во лит-ры и искусства, 1972. - 162 с.

151. Фахретдинова Д.А. Ўзбек заргарлиги / Маъданга битилган қўшиқ- Т., 1956.

152. Хорошхин А.П. Сборник статей, касающихся до Туркестанского края - Спб.: Б.и., 1876. - 533 с.

153. Чвырь Л.А. Таджикские ювелирные украшения. - М., 1977.

154. Чвырь Л.А. Опыт классификации ювелирных украшений. (Проблема тшкта на примере таджикских серег) // Костюм народов Средней Азии. - М.: Наука, 1979. - С. 103-112.

155. Шаниязов К. Ўзбеки карлуки. - Т.: Фан, 1964. - 195 с.

156. Шаниязов К. К этнической истории узбекского народа. - Т.: Фан, 1974. - 342 с.

157. Шаниязов К.Ш., Исмаилов ҲИ. Этнографические очерки материальной культуры узбеков конца XIX - начала XX в. - Т.: Фан, 1981. - 126 с.

157. Шахрисабз минг йиллар мероси / Масъул мухаррир: Ҳ. Кароматов. - Т.: Шарқ, 2002. - 228 б.

158. Шониезов Қ.Ш.. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. - Т.: Шарқ, 2001. - 464 б.

159. Широкова З.А. Традиционный костюм жениха у горных таджиков // Костюм народов Средней Азии. - М.: Наука, 1979. - С. 123-127.

160. Широкова З.А. Мужские тюбетейки Куляба // Этнография Таджикистана. - Душанбе, 1985. - С. 44-48.

161. Ўзбекистон санъати (1991 - 2001 йиллар). - Т.: Шарқ, 2001. - 240 б.

162. Хасанбоева Г.Қ, Чурсина В.А. Костюм тарихи. - Т.: Ўзбекистан, 2002. - 320 б.

163. Абдиев М. Самарқанд дўппичилиги терминлари // Ўзбек тили ва адабиёти. - № 4. - Б. 58-60.

164. Абдиев М. Кўпчилик терминологияси хусусида // Ўзбек тили ва адабиёти. - 2002. - № 5. - Б. 79-82.

165. Абдуллаев У. Отражение межэтнических связей в материальной культуре народов: Ферганской долины в конце XIX - начале XX в. // O'zbekiston tarixi. - 1999. - № 4. - Б. 62-69.

166. Абдураззоков А.А. XIX асрнинг охири XX аср бошларида ўзбек хотин-қизларнинг чеварлик касб-хунари // Ўзбекистонда ижтимоий

фанлар. - 1995. - № I. - Б. 78-79.

167. Ахроров И. Тақинчоқлар таърифи // Саодат. - 1997.-№ 3. - Б. 27.